

ДЕСАНКА МИЉОВСКА
доцент филозофског факултета

**КЛАСНЕ СНАГЕ НАЦИОНАЛНО-
ОСЛОБОДИЛАЧКОГ ПОКРЕТА МАКЕДОНСКОГ
НАРОДА У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ ХІХ ВЕКА**

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

Скопје, 1962

ЕСАНКА МИЉОВСКА
нт филозофског факултета

**КЛАСНЕ СНАГЕ НАЦИОНАЛНО-
СЛОБОДИЛАЧКОГ ПОКРЕТА МАКЕДОНСКОГ
НАРОДА У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XIX ВЕКА**

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

Скопје, 1962

У В О Д

Декомпозиција и распад турског феудализма, појава првих зачетака капитализма и њихово угушивање под дејством спољашних и унутрашњих фактора, сви ови друштвено-економски процеси који су настајали током XIX века изменили су слику односа класа у Македонији. Ове друштвене измене одступају толико од познатих историских узора да се добија утисак као да се развитак македонског друштва у XIX веку није вршио под дејством оних покретачких снага и по оном општем моделу који је историски материјализам утврдио као општу законитост развитка друштва.

Али, таква би оцена развитка била неоснована. Атипичност кретања друштва односи се више на облике социјалних манифестација онакве какве су се оне јављале на површини друштва, а не на саму његову суштину. Ова је најчешће остајала скривена за савременике, а била превиђена и у неким послератним покушајима да се објасни XIX век македонског друштва. Погрешне оцене имале су најчешће два корена. Старији истраживачи су се превише поводили за спољашним манифестацијама насиља, корупције, верског фанатизма и безвлашћа који су доминирали у последњим деценијама турске империје, те нису улазили у дубље истраживање социјалних процеса. Неки савремени писци, обратно, покушали су овај веома сложени сплет друштвених, политичких и економских измена да угурају у упрошћене шеме, па нису видели ни конкретне друштвене снаге, ни специфичне услове и облике њиховог испољавања. Тако се је исконструисала слика о првобитној акумулацији капитала, која није реално постојала, откриле су се као готово модерне класе /буржуазија и пролетаријат/, а друштвени систем у XIX веку проглашен је за капитализам.

Испитивања која смо извршили и која се односе на развитак македонског друштва у XIX веку, иако непотпуна, дала су довољно елемената да се потврде опште законитости кретања друштва,

али су она истовремено показала и цео низ атипичности социјалних појава и неиздиференцираности друштвених класа и група. Секундарни утицаји су понекада знали да потисну битне појаве и да их сакрију за око истраживача. Тек праћењем појава у дужим временским релацијама уз стално тражење узрочних корена и веза ових појава, откривале се и потврђивало важење општих законитости развитка друштва.

Наш задатак се је састојао у томе да успоставимо логичну везу између богатства и различитости у манифестацијама друштвеног живота и друштвених снага у Македонији XIX века и општих законитости кретања друштва.

Ако конкретизујемо наш задатак, онда ћемо морати да одговоримо на следећа питања:

1/ Зашто је процес преображаја македонског народа у нацију, био успорен, повремено деформиран, односно закаснио.

2/ Које су снаге друштва били носиоци друштвене борбе у сукобима којима је био испуњен XIX век;

3/ Како одредити друштвену суштину националног ослободилачког покрета;

4/ Који су фактори ометали нормалан ток развитка економског живота и како се је ово ремећење одразило на социјалном плану, на плану друштвене еволуције и преображаја;

5/ Које су се друштвене снаге искристализирале на крају XIX века као резултат овог сложеног процеса у коме су класни односи добијали верске изразе, а унутарњи развитак био стално под притиском спољних фактора, у коме се национална еманципација морала да извршује кроз савладавање тешкоћа које су долазиле од незрелости друштва, тј. у условима у којима је македонско друштво морало да се развија у позитивном смислу у оквиру једног друштвеног система који се је налазио у процесу распадања кроз читав ње-дан век?

Ми полазимо од поставке да је од краја XVIII века па све до седамдесетих година XIX века, Македонија ишла путем постепеног економског развитка који се је манифестовао живљом унутрашњом разменом, јачим повезивањем са страним тржиштима, појавом првих капиталистичких кооперација и мануфактура, оживљавањем занатске

радиности, појачањем пољопривредне производње. Овај прогрес је био веома спор, понекада прекидан застојима, чак и назадовањем, јер се вршио у оквиру једног феудалног система особитог типа, и у једној многонародној држави, у којој су се прогресивне социјалне снаге излучивале из обесправљених народа, а владајући народ је давао конзервативне друштвене снаге. Овај период постепеног напретка вршио се је приближно у првих седам деценија XIX века.

Неколико година иза Кримског рата, још тачније између овога и Руско-турског рата, прекида се узлазна линија друштвеног развика и настаје једно општо погоршање економског живота, и другачији размештај друштвених снага, долази до оштрих социјалних сукоба што је све водило оружаном обрачуну, и свршило Илинденским устанком. - Фактор овог прекидања благе узлазне линије био је по нашем мишљењу акт отварања врата отоманске империје робном европском капиталу, тј. једна погрешна економска политика, која је велику Отманску империју, деградирала на степен колоније *de facto* иако је она привидно и формално остала независна држава.

Процес народносног уобличавања који је био ремењен економским растројством Турске империје иша Кримског рата, усложњавао се великим освајачким амбицијама малих, тек ослобођених балканских хришћанских држава: Грчке, Бугарске, Србије. Ове освајачке аспирације постале су фактором који је отежавао процес националне еманципације македонског народа, јер су хтеле да дезоријентишу, разбију, учине неефикасним или искористе за себе његов национално-ослободилачки покрет. Сви ти скупи напори које су чиниле ослобођене балканске земље нанеле су више штете националном осамостаљењу и ослободилачком покрету македонског народа, него деспотизам отоманског режима, корумпираност апарата власти и дивљи фанатизам башибозлука и војске. Штете су биле велике јер су се освајачки планови особито појачали онда када је Турска била већ на издисају, као и због тога што се они нису појављивали на македонском терену као оно што јесу /мали освајачи /, него као оно што нису /"ослободиоци исте вере" /.

Из овога сплета интереса великих сила, турске државе и трију балканских земаља, ослободилачки покрет је претрпео знатне штете, а процес националног дооформљења је био успорен. Али ако је данас нешто чудновато то је више снага, отпорности и са-

моодбране македонског народа, него упорни покушаји ових спољних утицаја да га национално деформирају и апсорбују у свој национални организам.

Задатак који сам имала да решим, да одредим односе класа, показао се доста сложен, ^и јер је залазио у политичку историју македонског народа XIX века који још није довољно разјашњен у нашој историографији. Трудила сам се ипак да историски део у излагању сведем на најмању могућу меру, што није могло да се ^{ис-} ^{тис-} ^{не} ^{ва} код прикупљања и изучавања материјала, односно код утврђивања социолошких чињеница. Још теже је било редуцирати на минималне размере економски развитак Македоније током XIX века. Овеј материји сам морала да посветим доста времена у проучавању и да јој дам највише места у раду, јер су се управо из ње могли извући социолошки закључци и изградити оно што је суштина овога рада: развитак македонског друштва са сталним изменама у класним снагама које су то друштво сачињавале. Овоме делу студије /изучавању економског развитка Македоније/ био је посвећен мој рад у Архиву Министарства иностраних послова у Паризу. У отсуству статистичких података морале су се скупљати бројке о економским изменама у многобројним књигама, часописима и новинама.

Тако кроз разбацане податке о величини градова, о занимањима грађана, кроз промене у увозу и извозу, кроз мрежу сајмова, кроз појаву печалбарства, кроз акта државне власти, кроз статистике о становништву /колико их је било /, кроз наднице, приходе занатлија, зараде трговаца, лихвара и фабриканата, кроз успостављање железничког саобраћаја, кроз податке о националистима у занатским гранама, трговини и индустрији, кроз сва та споредна сазнања, покушала сам да сагледам класе, њихов економски односно друштвени положај, њихов развитак, стагнацију или пад, и да тек из тога покушам да оциеним карактер револуционарног покрета крајем деветнајестог и почетком двадесетог века и постигнути степен сазревања македонске нације.

П Р В И Д Е О

ЕКОНОМСКИ ОКВИРИ КЛАСНЕ СТРУКТУРИЗА-
ЦИЈЕ МАКЕДОНСКОГ ДРУШТВА У XIX ВЕКУ

Да би могли да пратимо структуралне промене у македонском друштву XIX века, ми ћемо анализирати развитак појединих класа и социјалних група у току испитиваног периода, За то ће нам бити потребни основни економски подаци или привредне индиције /ако података нема / на основу којих ћемо моћи да изградимо прву слику о месту одређене класе или групе у друштву. Економски подаци, чак кад би били потпуни и сигурни, не би могли да објасне све класне и уопште социјалне манифестације, али су неопходно потребни да се добије прва оријентација о релативној знази и "специфичној тежини" сваке социјалне групе. За социолошка испитивања македонског друштва XIX века привредне чињенице свакако нису довољне, ипак, ниједно глобално социолошко истраживање не може да се изврши без елементарног познавања економских услова живота.

Поступак код испитивања појединих класа или социјалних група није могао да се битно разликује, али постојале су разлике међу самим социјалним групама, па је то наметало понекада и мања отступања у методи истраживања. Тако смо сељаштво испитивали не као нову социјалну групу, него као друштвену класу наслеђену из претходног периода; у сваком случају требало је испитати само измене које су настале у положају ове друштвене групе у току XIX века. Буржуазија се морала испитивати као нова класа, и поред предкапиталистичких облика буржуазије; њу смо испитивали кроз облике њеног економског живота, дакле кроз трговину /трговачка буржуазија /, кроз зајмовни капитал /лихварска буржуазија/, кроз земљишни посед /велепоседнички део буржуазије/, напослетку кроз индустрију и рударство /буржуазија у модерном смислу речи/. На овој класи смо се задржали опширније, јер је она могла бити социјални претставник нових друштвених односа. Радничка класа је испитивана и као плод нових продукционих односа и у облицима који су се јављали у феудалним условима /аргати, момаци/. Средњи градски слојеви оличени у занатлијама испитивали

су се слично сељаштву као наслеђена група из претходног периода, па се је испитивање углавном задржало на измене у положају градских средњих слојева и ^{и њиховој} друштвеној структури. Незнатан у бројном односу, слој интелигенције је играо врло важну улогу у националном покрету и оличавао у себи најбоље националне тежње, али делимично и туђе утицаје и интересе /буржуазије суседних балканских државица /. Овај део македонског друштва заслужује ширу обраду, али смо му резервирали толико места колико је потребно да се слика употпуни.

Глава прва

ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКЕ ПРОМЕНЕ У ПОЛОЖАЈУ МАКЕДОНСКОГ СЕЉАШТВА У XIX ВЕКУ

Положај македонског сељаштва - предоминантног дела македонског друштва - био је подложен знатним изменама у току XIX века. Ове измене су биле само рефлекс еволуције /или тачније деградације / турског феудалног система која се одвијала у току овог века. У односу на македонско сељаштво /и остало неослобођено иноверно сељаштво / еволуција феудалног система изражавала се као стално погоршање положаја сељаштва, као падање у све дубљу беду ове основне масе македонског друштва, да би крајем XIX века достигло своју најнижу тачку и завршило социјалном експлозијом - Илинденским устанком на почетку XX века.

У изменама положаја сељака у XIX веку, могу се оцртати два периода: први период се односи на првих 60-65 година XIX века, други на последњих 35-40 година истога века. Ова периодизација одговара институционалним изменама које настају у феудалном систему Турске од 1839 па даље, али које су се негативно одражавају на привредни положај сељаштва тек две или три деценије касније, када су се изменама у систему придружиле слободан приступ фабричке робе из развијених земаља у Турску и укључивање отоманске империје у саобраћајни систем, а одатле и у сферу утицаја европског капитализма.

Да би нам ове промене постале јасне изнећемо укратко неке специфичности турског феудалног система са становишта дужности и права кмета, и покушаћемо да оцртамо споменута два периода у развоју отоманског феудализма и у измени положаја македонског сељака унутар овог феудалног система.

Феудализам је у Турској имао извесне специфичности и он је прошао кроз неколико етапа које су у односу на западно-европски феудализам увек означаваале извесно задоцњење. Не обазире се на међуфазе, у развоју турског феудализма треба истаћи две основне етапе које су се изразиле као спахиски и чиџлик-сајбиски систем. И када се говори о разликама које постоје између западно-европског и турског феудализма, онда се те разли-

ке односе пре свега, на тај први период, на период спахилука који претставља извесну специфичност отоманског феудалног система. Основна разлика између спахиског и сењорског система произилази из разлике у карактеру својине над земљом која је постојала у Турској и оне у западно-европским феудалним државама. Познато је да је у Турској једини признати власник земље био султан који је спахијама уступао право коришћења прихода са земљишта одређених тимара и зијамета у одређеном обиму, као награду за учињене услуге у рату. Права спахија која су се односила на коришћење зијамета и тимара састојала су ~~у~~ се у томе што су са додељених земаља имали утврђене приходе који су се кретали у висини одређених, то ће рећи тачно фиксираних сума.^{1/}

Формални носилац сопствености над земљом је султан, односно држава. То своје право она реализује на тај начин што целокупном земљишту намеће порез десетак. Са оних земаља који су остале у надлежности државе односно султана, десетак одлази у султанску касу, а са оних земаља које су као тимари и зијамети уступљени спахијама, од овог пореза - десетка, спахије обезбеђују своју плату. Тако се спахије јављају као убирачи десетка ~~и од тога~~ и од тога надокнађују своје, султанским ферманом загарантиране приходе.^{2/}

На западу, сењор је власник земљишта којим располаже и уз одређене услове уступа део својих земаља вазалима. Ови, опет, један мали део земаља могу уступити својим вазалима и тако даље. Земља добијена у феуд постајала је наследна својина вазалова.^{3/}

1/ Зијамет, односно тимар претставља земљиште које је спахија /заим, или тимар / добијао у доживотно право да са њега скупља одређене приходе.

Тако је годишњи приход тимара могао да достигне највише 99.999 акчи, зијамет од 20.000 акчи до 99.999 акчи, а хас кога су обично добијали виши функционери као што су везир, беглер-бег, санџак-бег, дефтери и др., давао је приход изнад ове суме. Види: "Расправа Али Чауша из Софије", Гласник земаљског музеја у Сарајеву, нова серија, свеска I, 1947 г., стр. 144.

2/ Интересантан је факат да је име спахија остало и доцније у чифлик сајбиском систему и односило се на оне који су у име државе убирали десетак.

3/ У раном феудализму вазал исто тако није имао право да феуд или неки његов део уступи другоме без одобрења сењора. Ме-

Међутим, између спахијства у Турској и сењорства на западу постоје разлике и у обавезама којима је подлежао спахија, односно вазал. Обавезе спахија према султану који се у овом случају јавља као врховни сењор утврђене су прописима, канун-намама,^{1/} а на западу путем писмених уговора између сењора и вазала.

Спахија је био обавезан:

а/ да буде увек спреман да на позив Алај-бега пође у војску;

б/ да држи сразмеран део момака ~~ев~~ о свом трошку и са њима иде у војску;

в/ да станује на додељеној земљи, и

г/ да одређену суму новаца унесе у султанску касу.

Вазал је на западу исто тако имао одређене војне обавезе према сењору, али су за разлику од спахије, вазалу припадали сви приходи са феуда. Он није био обавезан ни на какве материјалне дажбине према сењору. Тако приходи вазалови нису били ограничени као што је то био случај са приходима спахија са њихових тимара и зијамета.

Ове разлике између западно-европског феудализма и спахијства у Турској, потичу од оне основне разлике која се испољава у области својине над земљом. Спахија нема никаквих права над земљом, не може је уступати или преносити, и најмање продати. Вазал је, напротив, постајао власник добијене земље и с њоме је могао да располаже по својој вољи.

ђутим, доцније уз плаћање одређене феудалне таксе, вазал је могао не само уступити, већ и продати део или ^у двој феуд другом вазалу.

Из ових разлика д-р Нинчић изводи закључак да у Турско није постојао феудални систем у класичном смислу речи, да је то био систем војничке аристократије у којој је централна власт имала велике прерогативе те није дозвољавала да се створи феудални систем. Несумњива је чињеница да је тимарски систем за разлику од западно-европског феудалног система дозвољавао да централна власт и султан задрже основне прерогативе, међутим по свим другим одликама, а нарочито по облицима ванекономске принуде који су били у пракси овог система, тимарско-спахиски систем треба уврстити у један од облика феудалног система.

1/ Такви су на пример канун-нама султана Сулејмана за-

Носиоц својинских права над земљом у Турској остајао је сељак који је земљу обрађивао. Тапија је гласила на његово име. Њега није могао нико /ни спахија/ лишити тих права, или отерати са земље, сем у случајевима када три године узастопце не би обрађивао земљу. Али чак и онда када би кмет напустио земљу, или када после смрти не би оставио законитог наследника и слично, спахија није смео ~~ди~~ земљу да задржи за себе, ни ти пак да је прода или некоме поклони. Он ју је морао уступити на обраду под истим условима под којима је дотада држана, а ове услове је прописивао султан.^{1/}

Значи, спахија је био обавезан да осигура нормално обрађивање земље јер је то било главни, односно једини сигурни извор прихода турске државе. Отоманска држава је била заинтересована да што више земљишта буде обрађено и отуда њена брига да земља буде увек у рукама оних који ће ~~се~~ стварно обрађивати.^{2/}

конодавца из друге половине XVI века, затим пожешка канун-нама из 1545 г.; босанска канун-нама из 1565 г.; херцеговачка канун-нама из 1637 г.; и сремска канун-нама из 1883 г.

1/ Ово се доста јасно види из канун-наму Ливан Босна из које излази да су спахије имале следећа права:

- земљиште које рајетин не би обрађивао три године узастопце, спахија је могао да уступи другом на обраду.

- ако рајетин мимо воље спахије напусти кућу и не ради своју земљу једног лета, губи право и на кућу и на земљу, а спахија може населити другога и истом издати тапију. Ако пак рајетин напусти кућу и земљу са спахијиним пристанком спахија не може ништа чинити ни са кућом ни са земљом рајетином, и овај последњи задржава у пуној снази сва своја права.

- турска власт је водила регистре о томе ко и колико земље има. Свако је имао право само на онолико земље колико је забележено регистрима. Ако се у кога нађе више земље, спахија је имао права да му вишак одузме и преда другоме /подвукла Д.М./.

- по смрти обрађивача, спахија је давао заоставштину његовој најближој родбини /цит. према д-р Нинчић: "Историја аграрно-правних односа српских тежака под Турцима", Београд 1920 г., стр. 38-40.

2/ Преношење тимара и зијамета у наследство са оца на сина што је шло скоро аутоматски /само што је ипак син то своје право морао потврдити посебним актом који је издавао султан, односно беглер-бег/ наводило је многе ауторе на закључак да су тимари и зијамет били *de facto* својина спахија, односно

Из свих разлика у правима и обавезама спахија у Турској, односно вазала на Западу произилазиле су и разлике у положају и обавезама кметова у Турској у време спахилука, односно кметова на Западу. Исто онако као што су права спахија - заповедника тимара и зијамета била тачно утврђена прописима које је султан објављивао у виду канунама и фетви, исто тако и обавезе кметова су биле утврђене одређеним прописима. Велики број извора којима располаже наша историографија говори нам да су се обавезе кметова према спахији, односно према држави у периоду када је спахиски систем био на врхунцу организованости, сводиле на давање десетка /10 % од усева /, харача у одређеној висини /60 акчи од сваке куће/, испенце /одређена сума од главе сваког за рад способног мушкарца / и ресми агнама / порез на овце/ који је износио једно акче на две овце.

да се ту радило о подељеној својини између државе и спахије /види: Комадинић М.: "Аграрно правни односи Нове Србије", Београд, 1914. Нинчић, пак, на основу наведених момената који говоре да је спахија био дужан да на напуштено земљиште насели другог сељака и да му изда тапију изводи закључак да су фактички сопственици земље били сељаци. Проблемом земљишне својине у Турској бавили су се многи историчари и правници разних земаља и сваки је на свој начин покушавао да разуме и објасни својеврстан сплет појава у вези са њом. У новије време и Бранислав Ђурђев се је позабавио овим питањем и заузео становиште "о подељеној својини", али за разлику од Комадинића он сматра да "и сељак располаже својином и феудалац располаже својином, а богме и држава" /види његову студију: "О војнуцима" - Гласник сарајевског музеја, Н.С. 1947 г., стр. 115/.

У сваком случају тај факат да су сељаци и даље остали носиоци тапија и да су спахије на разне начине настојале да се дочепају истих да би после Гилханског Хатишерифа обездебили сопственост над земљом, говори о томе да су сељаци били делимични сопственици земље. Ограниченост њиховог сопственичког права се изражавала у факту да сељак није могао потпуно слободно да располаже својим имањем, није га могао својевољно продати, нити је пак могао да купује нову земљу - да увећа свој посед. У том смислу је прихватљиво становиште "о подељеној својини", тј. о својини која је била раздељена између државе, спахије и кмета. Када се не би уочио овај момент који говори о делимичној својини сељака над земљом, онда би се тешко могла схватити настојања спахија да се дочепају тапија које су гласиле на сељака и тиме му признавале сопственичко право .

Ова ограничена давања на која су били подложни сељаци - кметови у Турској говоре о томе да је њихов положај био много сношљивији него положај кметова на Западу. Ако се томе дода још и чињеница да се чак и оних 10% - десетак - ограничавао само на одређене врсте жита, онда постаје још схватљивије тврђење да те обавезе нису претстављале неиздржљив терет.^{1/} Кад се има у виду још и то да сељак - кмет у Турској није служио војску / он се од ње откупљивао харачем /, те није морао да напусти своју земљу, већ је увек могао да нађе начина да је што боље обради и тако обезбеди више прихода који су му остајали на сопствено располагање, онда није ништа чудновато што је положај "раје" често изгледао релативно бољи и подношљивији од положаја кмета на Западу.^{2/}

И феудализам на Западу и положај кметова у њему морао би исто тако да се посматра у његовом развоју, тј. да се проследи кроз оне облике феудалних односа које су у почетку садржавале црте древног ropства када је кмет често био у личној зависности од феудалца^{3/}, преко утврђених обавеза сењору, држави и цркви, односно добијања статуса вилена / Vilain - слободни сељак / до стања у коме су се кметови нашли пре француске револуције оптерећени обавезама према сењору, цркви, локалној управи и државној власти. Француски историчар феудализма Токвил наводи да је број разних намета и пореза који су кмета обавезивали уочи француске револуције прелазео цифру 10. Осим тога

1/ Спространов у својој студији "Целадин-беј", Сборник за Нар. ум. и Н. книжнина, XIV, Софије, 1897, стр. 687 наводи да се спахилук - 10% узимао само од сувих жита. Са успостављањем централне власти 1833 г. десетак се проширује на све земљо-радничке производе, али и тада он није неподношљив. У време Целадин-беја / тридесетих година прошлог века / Охрид је давао десетак у износу од 25.000 гроша. Осим спахилука у ово време се у Охриду скупљао још и харач кога су плаћали само хришћани у износу 2-7 гроша на мушку главу и дефтедар - порез на непокретно имање, виноград и др.

2/ Далеко би нас одвело разматрање положаја кметова у феудалним краљевствима, царствима и кнежевинама пре доласка Турака у наше крајеве и утврђивање разлике у положају кметова у једном и другом периоду, али нису сасвим лишене основа тврдње да турско господство доноси чак и извесно побољшање у материјалном положају кметова.

3/ Као доказ за ово служи право сењора да кмету натура неограничене обавезе у натура и кулучењу, које тек током времена добијају утврђене норме.

сељак је подлежао војвој обавези. Чак је и сељак који је откупом долазио до сопственичког права на земљу био толико оптерећен порезима и наметима да од тог права није имао велике користи. Токвил наводи да је око 1760 године четвртина земљишта већ прешла у руке обрађивача земље најчешће на тај начин што су је осиромашени племићи продали земљораднику у висини пореза, и он сматра да је заблуда веровати да подела земљишног поседа датира од француске револуције. Она је много ранијег датума од ове.^{1/}

Иако су обавезе кметова у Турској биле далеко испод оних којима су били оптерећени кметови на Западу, постоји једна заједничка црта, а то је факат да су обавезе стално расле. Тако су последњих деценија XIX века обавезе кметова према чиџлик сајбији, односно отоманској држави порасле до те мере да су постале неносне и неиздржљиве исто онако као и сељацима у Француској пред револуцију од 1789 године.

Тако би се разлике које су постојале у положају кметова у Турској за време спахилука и положаја кметова у западно-европским феудалним државама могле свести на следеће:

1. Док у Турској снахије нису били сопственици земље, на Западу сењори и вазали били су сопственици. Иако је сопственик земље у Турској де јуре био султан може се говорити о из-

1/ "Факат револуције, пише Токвил, није био подела земље већ њено ослобођење од извесних обавеза. Сви ови мали поседници били су уствари веома притиснути у коришћењу својих земљишта и били су подвргавани све новијим наметима од којих им није било могуће да се ослободе" /види Tocqueville D'alexis de: "oeuvres completes, IV, Paris, str. 38.

Ево како француски историчар Тен, приказује стање сељака пред француску револуцију: "Када на мој приход од 100 франака ја дајем 68 франака и више скупљачу пореза, а исто тако треба више од 14 франака да дам сењору за десетак и од 18 или 19 франака, треба осим осталог, да задовољим подрумског пацова и чиновника /порез на со /, ја, јадник, сам плаћам две владе: стару, локалну, која је данас отсутна, некорисна и дејствује само преко својих стега, путарине и таксе; другу, новију, централну свуда присутну, која натоваривши на себе све службе има огромна потребе и пада на моја слабашна плећа са свим својим огромним теретом", то би биле прецизно изражене нејасне идеје које су почеле да сазревају у народским главама..." закључује Тен /види: Taine: "Les origines de la France contemporaine, Paris, str.267.

положаја свога имања / поред путева којима је војска пролазила / били на удару изванредних намета за султанску војску. Ово ванредно опорезивање често је по својој обиму било веће и од редовних пореза што је сељаке материјално исцрпљивало. У таквим случајевима сељак је бивао упућен на спахију и од њега узајмљивао у на-тури и у новцу да би одговорио непредвиђеним обавезама. Једно задужење повлачило је друго, стварао се вртлог из кога се сељак тешко извлачио, а најчешће је све дубље падао у дуг. Тако исцрпљеном сељаку није остајало ништа друго него да дуг исплати уступањем земље спахији. Овом фактичком узурпирању земљишта уследило је и правно узурпирање, преносење тапије на спахију.¹

Тако се постепено спахиски систем трансформира у чифликсајбиски.^х Поставши и фактички и формални сопственици земљишних парцела на којима су дотада имали само ограничена, законом утврђена права, чифликсајбијама се тада отварају широке могућности за повећање експлоатације сељака.

Овај моменат који, уистину, претставља нову етапу у развоју социјалних односа у Турској неким ауторима је био довољан доказ да чифлик-сајбиство окарактеришу као нешто што је из основа супротно феудалним односима, тј. да чифликсајбиству припишу ознаке капиталистичког газдовања и капиталистичких односа.^{2/}

^х Већ и сам термин чифлик-сајбиски у себи има тај нови садржај: сајбиски - што значи сопственички. Са чифликсајбиством појављују се сопственици земљопоседа - чифлика - чифликсајбије.

1/ Осим тога, раја је била задужена код спахије разним дуговима, као последица зајмова... "

"... Чифлици у Македонији и Једренској области настали су првобитно као резултат приграбљивани приватне и државне својине".

Разбойников: "Чифлигарство в Македонија и Одринско, Солун 1913, стр. 20, одн. 36.

2/ Као доказ продирања капиталистичких односа на село, Д. Зографски на пример, у својој књизи: "За работничкото движење во Македонија до Балканската војна" Скопје, 1950 г., стр. 67 истиче следеће: "Као нова специфичност у продирању капиталистичких односа на село у Македонији свакако је и тај факт да заједно иступају страни поробљивачи и домаћа млада буржуазија у прогони-

вању сељака са земље". То је свакако услов и неопходност за настајање капиталистичког односа, али тај се услов остварује тамо где постоје и остали елементи капиталистичке производње. Овде, у турским покрајинама овај процес протеривања сељака са земље није био онакве врсте и онаквог карактера као што је то било у Енглеској и другим развијенијим капиталистичким земљама. Сељаџ је протериван само "условно" то ће рећи протериван је као сопственик, али не и као земљорадник. Он је остајао на земљи /својој или туђој /, али не више као сопственик, већ као чифчија.

Други један аутор, Поп Георгиев, слично овоме сматра да Гилхански Хатишериф "укида спахије као феудалне земљо-сопственике...", и да се је "од чифликсајбије постепено формирала нова класа земљорадника /подвукла Д.М./, класа чифликсајбија која се разликовала од класе феудалаца отоманског тимарско-спахиског система. Ове су се разлике нарочито огледале у знатно проширеним овлашћењима чифликсајбија над чифлицима за разлику од овлашћења која су имали феудалци над хасовима, зиаметима и тимарима у отсуству оних дужности које су феудалци имали као феудални поседници" /види: Поп Георгиев: "Сопственоста врз чифлиците...", Скопје 1956 г., стр. 69, 76 и 77.]

ниш *16* *изједначавање* *ниш* Ни Гилхански Хатишериф нити неки други закони из периода танзимата не третира и не регулише односе у производњи. Њихова интенција је увођење и осигуравање законитости у друштвеном животу Турске, оно што су апсолутне монархије на Западу у знатној мери постигле у оквирима феудалних односа. Овим не мислимо да смањимо значај Гилханском Хатишерифа. У правном третирању грађана он ставља крај једној диференцијацији /муслиманин-хришћанин / која није имала никакав друштвени резон, која је усложњавала постојеће феудалне односе и престањала сметњу за бржи економски развитак отоманске Турске. Са Гилханским Хатишерифовим феудалним односима Турске ослобађају се, али само у области законских прописа, свих оних елемената који су долазили из других сфера /религиозна припадности/, који су се до извесног периода, у оквиру тимарско-спахиског система могли толерирати али који су доцније постали препрека бржој диференцијацији, односно нормалном друштвеном развоју.

Тако Гилхански Хатишериф изједначава је муслимане и хришћане, чифликсајбије. Он отклања ону сметњу - верску припадност - која је онемогућавала хришћанима да постану чифликсајбије. Међутим он не изједначава нити може изједначити чифликсајбије и кметове у њиховим економским правима и дужностима. Може се говорити о изједначавању само у том смислу што Гилхански Хатишериф обавезује и чифликсајбије и кметове на редовно испуњавање њихових обавеза према држави, што уж и једнима и другима гарантује сигурност живота имања, што пред пореским обавезама изједначава све становнике Турске, муслимане и хришћане. Али изједначење у пореским обавезама према држави, не може да збрише економску неједнакост између чифликсајбија и чифлигара. У Гилханском Хатишерифу држава полази од успостављених односа између чифликсајбија и чифлигара као од датих чињеница, које се потврђују кроз уговоре. Она их изједначава само у обавезама према себи, и то саобразно њиховом имовном стању.

Ипак Гилхански Хатишериф, нити неки други закон из

Промене су заиста настале како у обавезама и правима бивших спахија, садашњих чифлика сајбија тако и у обавезама и правима сељака — кметова. Први су проширили та права а смањили обавезе. Код других формална права су исто тако проширена, међутим много је значајније то, да су њихове материјалне, економске обавезе повећане. Али ове промене нису таквог карактера да би нам дале за право да говоримо о појави нове класе. Ове измене још увек су далеко од таквих структуралних промена које је нужно доводе до нових друштвених односа.^{1/}

периода Танзимата није успео, и поред све јачег разрастања робо-новчане привреде, да укине односе који су почивали на феудалној експлоатацији. И поред свих забрана, ангарија /кулук је постојала и ширила се. А функције у власти /вилаету, санџаку, кази и тако даље/ које су чифлик сајбије Турци задржавали за себе овима су увек и веома много користили за пребацивање пореских терета на чифлигаре. Тако је, и поред свих настојања да се донесу закони који би омогућили слободнији и бржи економски развитак, односи који би усавршили функционисање отоманске државне управе, деловало у супротном правцу и толерисало такве облике експлоатације који су стално слабили основну привредну област: пољопривреду. А ово се пак негативно реперкутирало и на остале области привредног живота.

Гилхански Хатишериф и други закони из овог периода /Хати-хумајон, Трговачки Закон, Закон о земљишту и тако даље / били су управљени на то да се омогући слободнији развитак отоманске привреде. Међутим, постигнути резултати говоре о једној декаденцији пољопривреде, пустошењу читавих, иначе веома плодних покрајина и опадања градова и градске занатске привреде и трговине. Могло би се рећи да су ови закони, у ствари, индиректно, убрзали расуло у отоманској привреди и помогли да се супротности отоманског феудалног система заоштре још више, и тако убрза пропаст једног трулог система који сам није могао да нађе излаза из тог клупка изукрштаних интереса и сукоба супротних тенденција.

Посебан значај Гилханског Хатишерифа састоји се у томе што је помажући општу диференцијацију, помогао и убрзао и посебну диференцијацију међу хришћанима, па и међу Македонцима. Резултати ове диференцијације дошли су до израза како у класној структуризацији македонског друштва, тако и у снагама које ће стати на чело национално-ослободилачког покрета македонског народа. Ова ће диференцијација допринети да ослободилачки покрет македонског народа осим националне добије и социјалну садржину, што ће му дати посебну снагу и масовност.

^{1/} Од југословенских аутора Бранислав Ђурђев је најближи реалном тумачењу ових промена. У својој студији: "О војнуцима он пише: "Развитак османско-турских феудалних односа, самог османско-турског феудалног система, можемо поделити на два стадија: први стадиј, од друге половине XIV века до пред крај XVII века, када се ствара, развија и учвршћује, па на крају почиње да се

Прелаз на чифлик сајбиство уствари претставља процес у коме се укида спахиско-тимарски систем, типични војно-феудални систем отоманске империје и установљава онакав систем каквог имамо у класичним европским феудалним државама. Чифлик сајбиски односи се приближавају оним и онаквим феудалним односима какви су у Француској владали пре Француске револуције када су сеџори, односно вазали били сопственици феуда, а сељаци-кметови који су обрађивали земљиште имали су одређене обавезе како према сеџору, тако и према држави, како што су и овде чифлигари имали обавезе како према чифлик сајбији тако и према држави. Не би могло да се каже да су то "чисти" феудални односи зато што робоновчана привреда која се постепено развија и постоји поред натуралне, већ крчи пут капиталистичким односима. Али чифликсајбиски односи ~~ни~~ носе у себи елементе типичне феудалне експлоатације /разне врсте кулука и других ванекономских обавеза чифчије према чифлик сајбији/, које тек сада долазе до пуног изражаја. Док је раније кулук /радна рента / био веома ограничен, само за потребе државе /при изградњи путева, мостова и по неке јавне зграде/, то сада кулучење на сајбијином имању остаје саставни део чифлик-сајбиских односа.^{1/} Спахије нису терале сељаке на кулук, јер нису имале сопствене земље. Нима су њихови приходи били загарантовани указом којим су добијали на управу одређени тимар односно зијамет.

Такође би могло да се каже да чифлик-сајбиски односи претстављају облик феудалних односа који услед све већег ширења робоновчане привреде добијају облике у којима се противречности феудалног система заоштравају до максимума. Уносећи знатне промене у права и полагајања сељака, чифлигарски систем у ствари значи

распада тимарско-спахиски феудални систем; и други стадиј од краја XVII до почетка XX века када владају чифлигарски односи, када се развија и учвршћује нови турски феудализам /подвукла Д.М./, који развијахиху и вршћује у XIX веку и почетком XX века живи поред капитализма који се у Турској развија". - Гласник Сарајевског музеја, М.С. Сарајево 1947, стр. 69.

1/ Живојин Балугџић у своме чланку "Економски узроци превирања у Македонији / "Die Neue Zeit", Stuttgart, 1901, str. 292-301/ као карактеристику прелазна од спахиства на чифлигарство приводи и елемент кулука. Он пише: "Спахије су почеле сами да привређују, приграбиле су најбоља земљишта и увели тежак кулук".

У своме напису "Економски узроци македонског покрета", штампаног и Известија С. Петербуршкога Славјанског благотворителног опшества, 1 октобар 1903, стр. 45 и 46, Мисирков, поред осталих обавеза кмета према чифлик сајбији под 2 наводи

завршаваће процеса феудализације.^{1/}

Ево основних разлика у положају сељака који је донео чифликсајбиски систем у односу на спахијеки:

1. У сфери сопственичког права настају битне измене. Сада се осим султана и вакуџа као сопственик земље може појавити, бар теориски, и сваки поданик турске империје, без разлике на веру. Тако се стварају већи и мањи приватни земљопоседи - чифлици чији су сопственици могли да буду како муслимани тако и хришћани.

2. На чифлицима се јављају неколико вида односа:

а/ Наполичарски однос. Сопственик чифлика, чифликсајбија даје земљу у наполицу на обраду чифлигару. Осим земље, чифликсајбија обезбеђује и кућу за становање чифлигара и његове породице. Овај пак мора да поседује радну стоку и оруђа потребна за обраду земљишта и заједно са осталим члановима породице да обрађује додељену земљу.^{2/}

Од добивеног приноса са чифличког имања издвајало се семе /за идућу годину/, десети део који се давао држави, а остатак се делио на два дела, један је припадао чифликсајбији, а други чифчији.

Од овога дела, чифчија је морао да плати субаши /управнику чифлика / извесну количину жита. Висина овог дела је била различита у разним крајевима, али се кретала између 50-75 ока жита, да плати пољака, да да цркви, односно свештенике одређени део, и да плати обавезе држави /харач, беглик, тицарет, и др./.

обавезу "да у празничне дане ради бесплатно бегу /ангарија /".

1/ У том смислу има право Разбојников кад каже: "После 1864 г. у Македонији и другим местима спахиство је престало да постоји и било је коначно уништено као државни институт, али као економски и социјални институт оно се сачувало, учврстило и ојачало. Остао је жилаво да постоји социјални феудализам, данашње чифлигарство, тако се код нас оформила савремена земљишна аристократија". Види: Разбојников: "Чифлигарство в Македонија и Одринско", Солун, 1918, стр. 26-27.

2/ Од ове материјалне и радне моћи чифчиске фамилије зависило је колико ће земље један чифчија узети на обраду.

Осим овога, чифчија је у празничне дане требао да ради бесплатно на делу имања које је чифлик сајбија обрађивао у сопственој режији, или да му носи дрва и друго. Чифчија је, исто тако, био обавезан да својим превозним средствима односе бегов део жетве где овај одреди.

После испуњења свих обавеза чифчији остаје на слободно располагање врло мали део резултата његовог уложеног рада.

б/ Кесимџиски однос. Кесимџије су уствари арендатори. Они од чифлик сајбије узимају чифлик у закуп за једну или неколико година по одређеној суми новца. Чифликсајбија настоји да закуп не буде мањи од онога што би добио ако би имање дао у наполицу. Али у овом случају кесимџија својим трудом и умењем може да увећа своје приходе изнад оних које би добио кад би имање обрађивао у наполици. Осим тога кесимџија нема других обавеза према чифлик сајбији. Остају његове обавезе према држави. Међутим овакви односи /кесимџиски / били су ретки, а преовлађивали су наполичарски.

в/ Надничарски односи. Уз одређену надницу, или плату у новцу и натури за годину дана надничари /ајлагџије, аргати, момоци / раде на чифлицима. За то време они и станују на чифлику и плаћају сопственицима чифлика 2 и $\frac{1}{4}$ до 2 и $\frac{1}{2}$ лире годишње за стан. Годишња плата ових надничара је износила око 500 гроша и 1000 ока жита. Негде су опет добивали стан, храну и 100 до 120 гроша годишње. Било је и таквих који су на једном чифлику становали и ~~ма~~ накнаду за то радили су чифликсајбији или субаша по известан број дана у години, а аргатовали су на неком другом посеђу.

Да би се добила правилна и реална слика социјалне структуре македонског села у Турској у другој половини XIX века, потребно је утврдити колики су обим достигали чифлигарски односи као најраширенији односи на селу. Недостају тачни подаци на основу којих би се пратили процеси који су се одвијали у чифлигарском систему. Овде се морамо послужити извесним посредним подацима. На основу резултата до којих се дошло путем једне анкете који је организовао Економски институт НРМ, излази да је на територији коју захвата данашња Народна Република Македонија у 41,47 % од свих села било чифлика.^{1/} Овај проценат се

^{1/} Види: Диме Бојановски, Кирил Цонов, Ана Пемова: "Раз-

односи на крај XIX века, односно на период око 1903 године. Приближно исте цифре дају и неки други аутори који су о овој проблему писали око 1911 године.^{1/}

Чиџлици и чиџлишки односи су се развили и задржали нарочито у плодним пољопривредним рејонима солунског и скопског вилаета и најплоднијим деловима битољског вилаета. Ако се пак, има у виду, да је у оквирима чиџлигарских односа преовлађавао наполичарски облик /око 70 % /^{2/}, онда постаје разумљивија чиџеница зашто узимамо баш положај чиџлигара-наполичара, када говоримо о положају сељака у Македонији у овом периоду.

У следећој глави ми ћемо ^{Овај текст је из}подробније размотрити ^у по-реске обавезе сељака у Турској, односно ^у обавезе чиџлигара, ~~што~~ ^{не} ~~ће~~ ^{не} ~~нам~~ ^{ће} ~~помоћи~~ ^{да} ~~да~~ ^{доб} ~~добијемо~~ ^{јаснију} претставу о положају сељака и јаснију слику процеса који је значио стално погоршавање његовог економског стања. Као закључак овог дела истичемо факт да је чиџликарски систем деловао дестимулативно у односу на развијање пољопривреде. Неће се претерати ако се каже да је деловао чак и дестимулативније него спахиски систем. За ово пре свега треба тражити разлога у чиџеници да сељак-чиџија никада није био сигуран да ће и следеће године остати на истом поседу, код истог чиџлика сајбије. Тако он није могао дугорочније да планира унапређење поседа на коме ради. При томе не треба испустити из вида и факт да је због наполичарског система и обавеза које је чиџлигар имао према држави, овај имао мало користи од једног таквог унапређења. А за веће улагање средстава у унапређење производног процеса није био заинтересован ни чиџлик сајбија. Он се задовољавао оним што му је обезбеђивала екстензивна обрада земље, која је благодарем добрим педолошким и климатским условима, давала онај минимум којим су се чиџликарски сајбије задовољавале.^{3/}

воток на земјоделството во Македонија", Скопје, ¹⁹⁵⁵~~1953~~, издание на Економскиот институт на НРМ, стр. 74.

1/ Види: "Българска Сбирка год. XVIII, књ. VИ, 1911, Софија, стр. 306-307.

2/ Диме Бојановски, Кирил Цонов, Ана Пемова, ~~ид~~, стр. 78.

3/ О ограниченим потребама заосталих турских феудалаца говори следећи пример: "На једном великом простору од око 3000 хектара у углу где се састају обе реке /Вардар и Црна / налазило

~~III~~

Погаршање положаја сељака у отоманској Турској може да се прати из више извора:

1. На основу описа познатих путописаца који су у току XIX века пролазили кроз Македонију и проучавали социјалне прилике у њој.

2. На основу прописа који су регулисали обавезе сељака према чифликсајбији и држави и пракси која је у тој области постојала, а о којој говоре многобројни савременици /домаћи и страни аутори/.

3. На основу појединих докумената /жалбе, мемоари итд./ у којима сељаци директно износе своје стање.

4. Већ смо напоменули да у економском, а одатле и у социјалном и политичком положају македонског сељака треба разликовати два периода: први период се одликује традиционалним односима

се имаће /чифлик/ Паликура - својина богатог Немца Ц. То је било модерно европско газдинство које је представљало најштрижи контраст са каменитим планинама, обрађено на првокласни начин. Огромни волови, крупне краве, коњи добри за рад и за јахање, цело крдо огромних бикова - данска раса - једном речи сва је стока била од најбољих европских раса. Земља се обрађивала пољопривредним машинама. Осим жита на Паликури се обично гајио мак и на почетку лета једна огромна површина од тог чифлика изгледала је као велика цветна башта. Како сам чуо, при доброј жетви, Ц. је само од аџиона добијао више од 1000 турских лира, а то је био само један мали део његових прихода. Река Црна је тамо правила један стрм и снажан водопад и користећи њену снагу радила је једна добро уређена воденица која је опслуживала целу околину.

Сопственик чифлика:... је увек на имању и руководио њиме. Поставио сам питање у Тиквешу најбогатијем бегу који је имао више од 10 чифлика:

- Зашто и ти не радиш као Немац? Имао би више зараде.

- Не! Ја ћу да терам као што је радио мој отац и мој деда. Од чифлика имам све што ми треба, купујем само кафу и шећер. Имам један сандук са наполеонима и један ш са лирама. Доста ми је!
Види: Н. Сурић, Тиквеш-Морихово, ~~Македонски преглед, III, бр. 3, Софија, 1927,~~ стр. 26-29.

Спомен - А. П. Сурић

у производњи у којима су права феудалаца била јасно фиксирана, а дужности сељака тачно одмерене и релативно сношљиве. У овом периоду настају прве клице аутохтоног капиталистичког развитка и извештај привредни напредак. - Стање се погоршава у другој половини XIX века за све слојеве македонског друштва, а особито за сељака.

Не располажемо статистичким подацима о привредним односима у првој половини XIX века, јер таквих у Турској царевини ово доба није било. Због тога ћемо се послужити списима и утисцима путописаца. Колико год били непоуздани ови методи оцењивања, они могу да постану употребљиви ако се сведу на једно питање: дали је положај сељака сношљив или је беда дубока. Своје утиске путописци су израђивали на основу неких норми и неких стандарда, а то могу бити норме и стандарди Европе.

Највећи део путописаца се слаже да је стање македонског сељака било у првој половини XIX века релативно подношљиво, као што се сви они слажу да се ово стање мења и погоршава у другој половини, особито у последњој трећини XIX века.

Ако покушамо да у једном редоследу дамо преглед онога што су разни путописци обилазећи Македонију забележили, видећемо следеће:

Српски патријарх Василије Бркић, после обиласка Македоније пише 1771 г.:

"Земља лепа веома плодна и изобилна како у хлебу сваког семена, тако вином и воћем, и по целој Македонији се рађа памук, на неким местима сарацинска крупа и свила, па свуда се рађа дувач, оваца премного, коња добрих и великих и друге свакакве за јело стоке, река има премного, ваздух здрав... Оскудна хлебом никада не може бити, но од десет година може се у њој наћи пшенице и ражи, људи лепа у њој као у сваком изобиљу".^{1/}

Овај путопис као и сваки други, не може служити као аутентичан доказ за стање сељака у Македонији у ово време. Али и

^{1/} Цитирано из Споменике Српске Краљевске Академије, књ. X, Београд, 1891 г. стр. 47; "Опис турских области и у њима хришћанских народа, а нарочито српскога, састављен године 1771 српским патријархом Василијем Бркићем." Приредио И. Руварац.

сам утисак који је патријарх Бркић добио на овом путу, говори о релативном благостању које се изражавало пре свега на изгледу људи које је он сретао. Ми ћемо видети да ће путописци који су пролазили овим истим крајевима нешто доцније, односно у другој половини и трећој трећини XIX века, констатовати да су услед погоршања економских услова живота сељака, ови били доведени до бедног изгледа.

У својим дописима и извештајима с краја XVIII и почетка XIX века, француски конзули у Солуну, говоре исто тако о необичној плодности македонског земљишта. У писму француског конзула упућеном министарству спољних послова из 1796 године, стоји: "Македонија је једна од најнасељенијих провинција у Турској због богатства њеног земљишта".^{1/}

Француски конзул у Солуну из тог периода, Божур у својој "Скици о грчкој трговини" говори о изобиљу које је резултат деловања природних услова. Говорећи "о влази, сталним наносима са мора, Струме и Вардара, као и хиљаду других случајности, који животињском и биљном царству дају једно изобиље живота, непознато на другим местима, закључује: Овде природа има огромну снагу: биљке су бујне, а животиње снажне".^{2/} Кроз цео мемоар провејава мисао да је природа у овој земљи учинила много, али да је влада све упропастила. До овог закључка Божур долази на основу мерила које носи из економски развијене Француске и несразмерности између природног богатства земље и резултата који би, уз боље друштвене услове могли бити далеко бољи. Међутим, ови исти крајеви после једног столећа изгледаће, услед погоршања социјалних прилика још горе и још бедније, тако да ће се упропастити чак и оно што је природа даровала овој земљи.

Француски путописац Кузинери говорећи о Серезу и о неким другим крајевима кроз које је пролазио тридесетих година прошлог века, истиче снажљивост и радиност становника који саобраћајући се природним условима свога краја успевају да развију одго-

1/ Види: Correspondance commerciale - Salonique, 1793-1809 - Archives du M. des Affaires Etrangères, 15 bis, str. 90.

2/ Beaujour: Tableau de commerces de la Grece, 1800, an VIII, Paris, str. 134.

варајуће радиности и да од тога извуку велике користи. Говорећи о Серезу, Кузинери исто тако истиче просперитет овог града. Основну заслугу за ово имао је Исмаил бег, који је "добрим опхођењем и паметном администрацијом умео уз своје сопствено стално богаћење, не само да земљу одржава већ и да привуче трговце из Солуна, углавном Влахе који су отворили своје агенције у Бечу, да их заштити и да подупире њихову иницијативу. У току тридесетих година град је осетио знатан пораст у становништву и богатству а Исмаила су сматрали његовим новим оснивачем."^{1/}

Говорећи о Серезу из 1840 године, Ами Буе даје опис једне необично плодне долине, "ишаране лепим културама памука, сусама, кукуруза и других житарица, а у близини насељених места виноградима и дудовима који су били основа за гајење свилене бубе"^{2/}

За долину Цумаје Ами Буе каже исто тако да је веома плодна и добро обрађена кукурузом, пшеницом и виноградима, а пропланци "ишарани пространим пашњацима на којима пасе стока".^{3/} У околини Рилског манастира "сељаци су нам изгледали добро храњени и добро обучени..."^{4/}

Међутим, иако неравномерно у другој половини XIX века а нарочито после руско-турскога рата, и поред свих покушаја да се стање администрације уреди, да се обезбеди сигурност, да се порези тачно утврде и регуларно убирају, економско стање сељаштва у Македонији се погоршава. О узроцима који до тога доводе говорићемо на другом месту. Овде можемо да изнесемо неколико путописних и других докумената ~~о~~ ~~де~~ ~~ви~~ ~~да~~ ~~ца~~ који говоре о том ~~к~~ ~~л~~ ~~и~~ сталном погоршању живота сељака, о ~~о~~ ~~п~~ ~~н~~ ~~у~~ ~~с~~ ~~т~~ ~~о~~ ~~ш~~ ~~и~~ ~~в~~ ~~а~~ ~~њ~~ ~~у~~ читавих покрајина, о напуштању села што доводи до тога да огромне површине остају необрађене, о бедном изгледу сељака који су се налазили на граници живота и смрти.

Говорећи о положају сељака у битољском крају педесетих година прошлога века, француски конзул у овом граду у својим службеним извештајима истиче да се сељак налази у врло жалосном стању "њега гуле како мудире, тако и други турски чиновници који на тај начин надокнађују оно што не добијају редовним примљем припадљености. Ту је свештенство^x које увек и пре свега гледа своје сопствене

1/ Cousinery: Voyage dans le Macedoine, Paris, 1831, str. 111-112.

2/ Ami Boue: Recueil d'Itinéraires dans la Turquie de Europe, Vienne, 1854, sv. I, str. 211.

3/ Ibid, 226-227.

4/ Ibid, 292.

вене интересе и не преза од тога да од својих парохијана извуче и последње што имају. На жалбе сељака они увек одговарају да се треба српшти и да ће спас доћи са севера - од Русије. Не зато што заиста верују у ту ослободилачку улогу Руса, већ више зато да би заташкали злоупотребе и спречили сељаке да се жале властима. На све ово долазе и злоупотребе које врше сеоски и градски првенци, коџабашије. Они увек нађу начина да велике намете пребаце на сиромашне сељаке. Сви се споразумевају, а јадни Бугари /мисли на сељаке Македонце / покрађени, малтретирани, умиру од глади на земљи која обилно може да задовољи све њихове потребе. Под претњом смрти, која се често извршава, спречени да се обрате пашама, не гледајући да могу ма од кеза куд добити помоћ, доведени су до тога да се везују за лажну симпатију првака и клера, мрзе власт и надају се у Русију."^{1/}

Ово пропадање села и сељака - чифчија није ишло свуда истим темпом. Тамо где су се сељаци на време оријентисали на гајење индустријских култура, или су били у близини великих тржишних центара: Солуна, Сереза, Прилепа, Битоља - увек су налазили некаквог излаза - иако њихово имовно стање није било адекватно уложеном раду и напору њиховом и њихове обично многочлане породице. Очито погаршање настаје нарочито после Руско-турског рата од 1877-78 године када опадање привреде захвата нарочито македонске градове, када се сељацима стално намећу нови порези, а злоупотребе којима је праћено убирање пореза од стране турских чиновника ово стање још више погоршава. Мисирков у своме напису: "Економски узроци македонског покрета", јасно разграничава ова два периода, бар за своје село Постол у Солунској кази. "Браћа "ослободиоци" Руси били су доста изненађени добрим стањем сељака у крајевима кроз које су пролазили. Имовно стање није било свуда подједнако, али ипак, опште узев ~~иначе~~ се може рећи да је све становништво добре стојеће".^{2/}

3/ Али при повратку кући око 1895 године, Мисирков констатује велике промене у овом селу. Некада добро стојеће село Постол сада је пружало слику беде, оскудице, потиштености: "При свом првом доласку кући, ја сам затекао много кућа остарелих,

1/ Les depeches politiques de Manastir, Archives du M. des Affaires Etrangeres, 1854-1895, sv. I, str. 31.

2/ Известије С. Петербуршкога славјанског благотворителног общества № 1, Москва 1903 г., стр. 31.

много сељака осиромашених, и притешњених. А касније, ова се је сли-
ка све више и више погоршавала... "1/

1 У извештају од 1876 године, француски конзул из Солуна
пише: "Година 1874 била је страшно сушна и неплодна. Да би платили
дугове, сељаци су били принуђени да се задужују код лихвара који
су камату повећавали са 10 на 12 процената месечно.

Ово стање је довело до пропадања произвођача који су
некада били веома напредни. Они се за дуго време неће моћи да опо-
раве, зато што им њихови приходи једва стижу да плате камату за
новац који су узели на зајам. Број произвођача који се не налази
у овом стању је веома мали."2/

2 Бугарски публициста Еничерев који долази у Прилеп по
други пут 1884 године, остаје запрепашћен оним што је тада видео,
те пише: "Нарочито сељаци беху доведени до просјачког штапа. По
кућама се могло наћи само по неколико прња за покривање. Лица су
им потамнела, постала сива и тмурна, јер их је немаштина прину-
ђивала да се хране највише сувим и лошим хлебом. О празницима осим
посног пасуља и празилука, за друга јела се није знало... " "... Уз-
рок томе је био тај што није остала стока која би производила а и
колико је остала и она је подлежала скором отуђењу да би се испла-
тили тешки царски намети и да би се сачувало нешто за вечерње нез-
ване гости пољаке, разбојнике, ајмане и спахије. Живот мучан и
бедан, алашвереш /промет м.пр./ престао, пољопривреда отпала, јер
су сељаци од великих злоупотреба или били поубијани а они који су
остали живи, остављали су села и земљу и хитали да се преселе у
градове или да побегну преко границе. Тако прилепско поље некада
толико богато и тако густо насељено, данас је претворено у пустињу
лишену производних моћи".3/

3-ти
Значи оно исто поље које је својом плодношћу задивља-
вало путописце с краја XVIII и почетком XIX века, које је и поред
постојећих намета и повремених злоупотреба од стране турских власти
својом обрађеношћу пружало слику богатства, осамдесетих година ос-
тавља слику пустоши. Још једанпут су људи упропастили оно што је

1/ Известија С. Петербургскога славјанскога благотвори-
телнога общества № 1, Москва 1903 г., стр. 31.

2/ Correspondances commerciales - Solonique, Archives
du M. des Affaires Etrangeres, cahier 27, str. 286-289.

3/ Никола Ганчев, Еничарев: В'споменинија и бележки"
Софија, 1906 г., стр. 186-187.

природа врло дарезливо дала овим крајевима.

За овај исти период други један бугарски публициста К'нчев пише, следеће: "Велес и села су осиромашили и данас је стање становништва у срезу жалосно. Град изгледа као запуштен, а села исто тако; обогатиле су се само неке личности, које су благодарени лихварству и спахилуку /убирању десетка и м.пр./ једино рентабилном занимању, постали велики богаташи, а поред њих цела маса становништва са великом муком и трудом једва може да обезбеди ражани хлеб..."^{1/}

Кад овај исти аутор настоји да одреди узроке оваквог стања, наводи следеће: "Главни узроци сиромаштва сељака у велешком срезу су: чифлици, тешки порези, спахије, лихвари и разбојници".^{2/}

Слично стање, ~~К'нчев~~^{се} констатује и у селима ~~битољског~~^{за} краја. Он пише: "У економском погледу сељаци /у битољском крају / стоје лоше. Већи део земаља припада великим земљовласницима, 70 села се налазе на туђој земљи и раде у наполици..."^{3/}

Бугарски публициста Иван Иванов даје следећу слику македонског села с краја XIX века: "Македонија је земља богата у сваком погледу, она има плодна поља и долине, планине богате шумама, пашњацима и рудама, језера и реке пуне рибом, али народ је врло бедан... Становништво је централној Македонији доведено је до просјачког штапа. Ако уђеш у једну сеоску кућу, наћи ћеш само неколико прва које служе само за покривање. Другог покућства нема. Куће су колибе са четири зида, без прозора, без тавана, покривене са ражаном сламом. Сељак се храни хлебом од ражи, јечма и овса. Осим пасуља и празилука за друго јело он не зна. Месо једе само у ретким приликама. Јаја нема, јер нема кокоши, сира и млека нема, јер нема оваца, коза и крива. Највећа беда царује у Поречу, Охридском, битољском, прилепском, велешком, штипском, паланачком, тиквешком и неким другим крајевима... Главни узроци тога вапијућег сиромаштва су: велики порези, десетак, мита, чифчијство, лихварство, кулук, пољаци и разбојништво."^{4/}

1. К.: "Сегашното и недавното минато на Велес", Периодическо списание, № 39, 1892 г., Софија, стр. 358.

2/ Ибид, стр. 365.

3/ XIX в Битолско, Преспа и Охридско /Сб.НУ, IV, 1891, Софија, стр. 19.

4/ Иван Иванов "Положението на Б'лгарите в Македонија, Софија, 1895, стр. 25 и 26.

2. О погоршању економског стања сељака још речитије и аутентичније говоре подаци о њиховим пореским оптерећењима. Један релативно континуиран преглед свих обавеза показује нам како су оне из године у годину расле по обиму, и како су у другој половини XIX века увођени нови порези. Сељац је често морао да се задуже да би испунио нове и повећане старе пореске намете, тако да му је после испуњења пореских обавеза остајало тек толико да једва прехране себе и своју породицу.

У оптерећивању сељака порезима могу се исто тако разликовати два периода: први који одговара периоду спахијства и други који се односи на чифликсајбиски систем. У првом периоду - ~~периоду спахијског система~~ обавеза сељака су биле законом утврђене и та како њихов број тако и висина појединих пореских обавеза. За други период је карактеристично то да су осим сталног повећавања обима већ постојећих пореза, увођени и нови, тако да последњих деценија XIX века није било производа, нити привредне активности која није била опорезована.

Ако проследимо степен пореског оптерећења македонски сељаци у ова два периода, онда ћемо видети да су се у време спахијства обавезе сељака - кмета сводиле на следеће:

1. харач - војни порез којим су се хришћани откупљивали ~~без~~ од војне обавезе;
2. десетак - 10 % од жигарица;
3. беглик - порез на овце;
4. испенце, ихтизар - одређена сума од главе сваког ожењеног раје, односно доцније од сваког за посао способног мушкарца немуслиманске вере.^{1/}

У другом периоду, тј. од танзимата па даље, осим ових уводе се нови порези као што су:

1/ Треба додати и то да су сељаци, нарочито у доба ратова били оптерећивани и современим, ванредним давањима, која су најчешће била разрезивана за подмирење потреба војске. Одмах ових намета највише су страдале покрајине које су биле близу друмова којим се кретала турска војска. /Види: Бистра Цветкова: Изванредни данци и државни повинности и бугарските земи под турска власт", Софија, 1958 г., изд. БАН.

Гилханским Хатгешерифом и другим законима из периода Танзимата настојало се да се ова пракса ванредних намета смањи, односно сасвим укине, тј. да се пореска оптерећења тачно утврде што је требало да унесе више реда у овој области. Међутим, ова настојања нису довела до очекиваних резултата.

1. Вергија - порез на непокретно имање;
2. тицарет - порез на приходе;
3. монополска такса за дуван, свилу и др.
4. разне друге дације као што су: путарина, баждарина, пољачко, такса која се плаћала при рођењу детета односно женидбе и тако даље.

Међутим, иако већ и само повећање броја пореза јасно говори о све јачем притиску коме су сељаци у Турској били подвргавани, овај ће притисак постати рељефнији ако се приведу подаци о обиму ових намета, чија се висина стално повећава.

1. Харач /џизија /. - Порез који су плаћали само хришћани као откупњење од војне обавезе, стално се је повећавао, а нарочито у другој половини XIX века када су за надокнађивање губитка у ратовима, односно покривању расхода у реорганизованој турској држави, овој били потребни све већи новчани приходи што је доводило до систематског и све бржег исцрпљивања сељака.

По исказима Державина^{1/} до 1640 године харач се је узимао на кућу и износио је 40 - 50 акчи, а од те године он се узима на сваку мушку главу и износи 240 аспри. Из једног документа са почетка XIX века види се да се обим харача повећава. То је ферман Селима III од 4 децембра 1808, који говорећи о порезу "џизије" /харач/ поред осталог каже:

"Са увећавањем плата редовној војсци због ратова, предвиђени приходи моје империје не покривају предвиђене расходе што свакако доводи до криза и нереда у државним финансијама. Сређивање овог питања размотрено је од Државног савета и после разматрања једногласно је одлучено да се свим листовима џизија Стамбола и свих осталих царских земаља, саобразно ~~сагласно~~ светом закону дода по 10 пара за доњу класу, по 20 пара за средњу класу и по 40 пара за горњу класу. Ови додаци нису никакви нови намети, већ су дозвољени по светом закону, а служиће као помоћ државној благајни.

Новац добивен од овог додатка предаће се редовно сваке године мојој царској благајни за исплаћивање војничких плата".^{2/}

Једним царским ферманом из 1825 године немуслиманско становништво у држави распоређује се у три категорије и свака од ове категорије плаћа одређену висину харача. Тако:

1/ Види: Державин: Историја Бугарије III, Москва, 1947, стр. 36.

2/ Турски документи за македонску националну историју, изд. Институт за национална историја, Скопје, 1955, том II, стр. 35. У неким документима ово повећавање добија посебно име акциз.

I категорија се задужује да плаћа војни порез по 25 гроша;

VI /средња / категорија = 12 гроша;

III /најнижа / категорија = 6 гроша.^{1/}

За време Целадин беја у Охриду /тридесетих година прошлога века / харач је износио 27 гроша "на капу".^{2/}

Из једног саопштења из 1829 године^{3/} упућено јерменском патријарху, односно главном рабину, види се да се тај порез повећава и то:

I категорија = 48 гроша

II " = 24 "

III " = 12 "

У ферману Махмуда II упућеном Капуџбашију Абдул Керим - беју о наплаћивању цизије /харача / за 1249 / тј. 1833 годину/, још једанпут се подвлачи да прикупљање овог пореза треба вршити по горњој скали. Осим тога, плату цизидару /скупљачу харача / обезбеђују сами дужници, хришћани и то:

листи горње категорије = 2,5 гроша

лист средње категорије = 1,5 "

лист доње категорије = 1 грош^{3/}

Године 1850 једним царским ферманом убирање харача је остављено "разним друштвима /пре свега црквеним управама / и сеоским кметовима. Ово се потврђује и оним што Јован Васиљевић пише о Скопљу^{4/} из седамдесетих година прошлога века. Он каже да је 1863 године харач скупљада скопљанска митрополија и на основу признаница види се да је он износио: за децу до 10 година 8 гроша^{5/} за оне од 10 до 12 година 15 гроша, а за одрасле 40 гроша.

Кичев^{6/} говори да је харач некад износио 10 гроша на главу, а доцније се повећао на 15 гроша. Онај који је плаћао 20 година узастопце ослобађао се овог пореза. Сада пак, /мисли на

1. Панче Добрев: Из турските државни архиви, Софија, изд. БАН, документ бр. 144, кн. I, стр. 76.

2. Спространов: "Целадин беја", Сб НУНК, XIV, Софија 1897, стр. 687. изд.

3. Панче Добрев: "Из турските државни архиви" Софија 1940, изд. БАН; документ бр. 230, кн. I, стр. 123.

4/ Види Т.Д.З.М.И., III, стр. 66, Скопје 1935.

5. Види: Јован Х. Васиљевић: Јужна стара Србија", Скопска област, Београд, 1909 год.

6/ Потврду за то да се харач постепено ширио на све мушке главе од рођења до смрти, имамо и код Панче Добрев: Из турските државни архиви, Софија, 1940, док. бр. 142, I том, стр. 90.

7. Види: Кичев: Сегашното и недавното минато на град Велес. Периодическо списание, бр. 39, Софија, 1892 г., стр. 366-372.

деведесетте године XIX века/, каже К'нчев плаћа се 40 гроша на сваку мушку главу од рођења до смрти.

Од 1861 године када се све пореске обавезе према држави распоређују на казе, општине и села - харач се плаћа у следећој размери: на сваких 180 мушких глава 5000 пијастри, а доцније он се повећава, тако да је крајем XIX века износио 5000 за сваких 100 становника.^{1/} Значи, у току три деценије висина харача се је скоро удвостручила.^{2/}

О овом повећању харача говоре нам и цифре прихода отоманског буџета из 1863/64 у односу на оне из 1874/75. Док је у структури непосредних пореза у буџету од 1863/64 харач учествовао са 19,85 %, у буџету од 1874/75 он се пење на 32 % од свих непосредних пореза.^{3/}

После овог прегледа обима харача током XIX века, можемо закључити:

Прво, сразмерно растућим потребама отоманских финансија, порез харач који су плаћали само хришћани, стално је растао по обиму.

Друго: иако се по отоманским законима харач протезао на мушкарце од 18 до 40 година, а доцније и до 60 година, током времена он се проширио на све мушке главе од рођења до смрти.

2. Десетак /ашар, ашур, спахилук /. Овај порез постоји од самог почетка турског владања у нашим земљама. У спахиском систему њега су убирали спахије и сразмерно праву на одређену висину и прихода која им је била загарантована ферманом, задржавали су га за себе. Држава је убирала десетак са земаља које су називане султанске. Доцније, за време чиџликсајбиства, десетак је одлазио директно у државну благајну. Документи којима располажемо говоре да је и овај порез током времена проширивао своје размере и то тако што се је од 10 % колико је износио у почетку, године 1880 попео се на 11 % - с тим што је онај 1 % ишао у корист резервне касе. Године 1882 додато је још 0,5 % за отварање нових /турских/ школа, а 1897 године још 1 % у корист комисије за снабдевање оруж-

1/ Види: Draganoff: "La Macedoine", Paris 1906, str. 68.

2/ Да је харач постајао све тежи и обимнији терет за хришћане говоре и документи из којих се види да су становници неких градова у Бугарској тражили од султана да и њих узме у војску, да би их ослободио овог пореза. Види: Н. Геров: "Документи за Бугарска историја, Софија, 1932 г., том II, стр. 142-143. Ови документи датирају из 1876 године.

3/ Види: Државни буџет отоманске Турске из ових година на нашој страници: *4106а* *page*.

јем. Тако је крајем XIX века десетак износио 12,5 % од свих пољопривредних производа.

Има доста података који говоре о томе да су се у почетку спахије задовољавале десетком само од сувих жита, а да се доцније и постепено овај порез проширује на све пољопривредне производе.^{1/}

Овај порез се углавном скупљао у природи, иако је било покушаја да се он претвори у новчану обавезу. До 1835 године десетак су скупљали од државе специјално постављени убирачи пореза. Познато је да се у гореназначеном периоду разрезивање пореза вршило према приносу, тако да оно није падало тешко сељацима - кметовима. И у овом периоду нису изостајале злоупотребе. Убирачи /спахије / неконтролисани ни од кога увек су обезбеђивали известан вишак ~~и~~ над оном стриктном обавезом сељака и задржавала га за себе. Али су ове злоупотребе ипак имале границе које је постављао природни карактер привреде и ограничене потребе у природи спахија. Страх да се услед злоупотреба својих права може изгубити служба био је она кочница која је ограничавала њу незајакљивост.

Међутим, могућност за неограничене злоупотребе настаје нарочито од онда када се прикупљање десетка даје закупецима. Тако се од 1835 до 1859 године уводи систем давања пореза у закуп. Сваке године путем лицитације, влада је продавала право убирања десетка за сваки вилајет посебно. Закупци су били обавезни да унапред унесу у државну касу онолико новаца колико је по прорачунима требао да износи десетак за односни вилајет. Ове услове могли су да испуне они који су располагали довољном количином новца у датом моменту а то су најчешће били лихвари. Но, разуме се, они су у ове послове улазили са циљем да из њих извуку што веће добити. Како су своје право за откуп у одређеном вилајету ови закупци разбијали на поједине казе, и за сваку казу посебно пре-¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰ ²¹ ²² ²³ ²⁴ ²⁵ ²⁶ ²⁷ ²⁸ ²⁹ ³⁰ ³¹ ³² ³³ ³⁴ ³⁵ ³⁶ ³⁷ ³⁸ ³⁹ ⁴⁰ ⁴¹ ⁴² ⁴³ ⁴⁴ ⁴⁵ ⁴⁶ ⁴⁷ ⁴⁸ ⁴⁹ ⁵⁰ ⁵¹ ⁵² ⁵³ ⁵⁴ ⁵⁵ ⁵⁶ ⁵⁷ ⁵⁸ ⁵⁹ ⁶⁰ ⁶¹ ⁶² ⁶³ ⁶⁴ ⁶⁵ ⁶⁶ ⁶⁷ ⁶⁸ ⁶⁹ ⁷⁰ ⁷¹ ⁷² ⁷³ ⁷⁴ ⁷⁵ ⁷⁶ ⁷⁷ ⁷⁸ ⁷⁹ ⁸⁰ ⁸¹ ⁸² ⁸³ ⁸⁴ ⁸⁵ ⁸⁶ ⁸⁷ ⁸⁸ ⁸⁹ ⁹⁰ ⁹¹ ⁹² ⁹³ ⁹⁴ ⁹⁵ ⁹⁶ ⁹⁷ ⁹⁸ ⁹⁹ ¹⁰⁰ ¹⁰¹ ¹⁰² ¹⁰³ ¹⁰⁴ ¹⁰⁵ ¹⁰⁶ ¹⁰⁷ ¹⁰⁸ ¹⁰⁹ ¹¹⁰ ¹¹¹ ¹¹² ¹¹³ ¹¹⁴ ¹¹⁵ ¹¹⁶ ¹¹⁷ ¹¹⁸ ¹¹⁹ ¹²⁰ ¹²¹ ¹²² ¹²³ ¹²⁴ ¹²⁵ ¹²⁶ ¹²⁷ ¹²⁸ ¹²⁹ ¹³⁰ ¹³¹ ¹³² ¹³³ ¹³⁴ ¹³⁵ ¹³⁶ ¹³⁷ ¹³⁸ ¹³⁹ ¹⁴⁰ ¹⁴¹ ¹⁴² ¹⁴³ ¹⁴⁴ ¹⁴⁵ ¹⁴⁶ ¹⁴⁷ ¹⁴⁸ ¹⁴⁹ ¹⁵⁰ ¹⁵¹ ¹⁵² ¹⁵³ ¹⁵⁴ ¹⁵⁵ ¹⁵⁶ ¹⁵⁷ ¹⁵⁸ ¹⁵⁹ ¹⁶⁰ ¹⁶¹ ¹⁶² ¹⁶³ ¹⁶⁴ ¹⁶⁵ ¹⁶⁶ ¹⁶⁷ ¹⁶⁸ ¹⁶⁹ ¹⁷⁰ ¹⁷¹ ¹⁷² ¹⁷³ ¹⁷⁴ ¹⁷⁵ ¹⁷⁶ ¹⁷⁷ ¹⁷⁸ ¹⁷⁹ ¹⁸⁰ ¹⁸¹ ¹⁸² ¹⁸³ ¹⁸⁴ ¹⁸⁵ ¹⁸⁶ ¹⁸⁷ ¹⁸⁸ ¹⁸⁹ ¹⁹⁰ ¹⁹¹ ¹⁹² ¹⁹³ ¹⁹⁴ ¹⁹⁵ ¹⁹⁶ ¹⁹⁷ ¹⁹⁸ ¹⁹⁹ ²⁰⁰ ²⁰¹ ²⁰² ²⁰³ ²⁰⁴ ²⁰⁵ ²⁰⁶ ²⁰⁷ ²⁰⁸ ²⁰⁹ ²¹⁰ ²¹¹ ²¹² ²¹³ ²¹⁴ ²¹⁵ ²¹⁶ ²¹⁷ ²¹⁸ ²¹⁹ ²²⁰ ²²¹ ²²² ²²³ ²²⁴ ²²⁵ ²²⁶ ²²⁷ ²²⁸ ²²⁹ ²³⁰ ²³¹ ²³² ²³³ ²³⁴ ²³⁵ ²³⁶ ²³⁷ ²³⁸ ²³⁹ ²⁴⁰ ²⁴¹ ²⁴² ²⁴³ ²⁴⁴ ²⁴⁵ ²⁴⁶ ²⁴⁷ ²⁴⁸ ²⁴⁹ ²⁵⁰ ²⁵¹ ²⁵² ²⁵³ ²⁵⁴ ²⁵⁵ ²⁵⁶ ²⁵⁷ ²⁵⁸ ²⁵⁹ ²⁶⁰ ²⁶¹ ²⁶² ²⁶³ ²⁶⁴ ²⁶⁵ ²⁶⁶ ²⁶⁷ ²⁶⁸ ²⁶⁹ ²⁷⁰ ²⁷¹ ²⁷² ²⁷³ ²⁷⁴ ²⁷⁵ ²⁷⁶ ²⁷⁷ ²⁷⁸ ²⁷⁹ ²⁸⁰ ²⁸¹ ²⁸² ²⁸³ ²⁸⁴ ²⁸⁵ ²⁸⁶ ²⁸⁷ ²⁸⁸ ²⁸⁹ ²⁹⁰ ²⁹¹ ²⁹² ²⁹³ ²⁹⁴ ²⁹⁵ ²⁹⁶ ²⁹⁷ ²⁹⁸ ²⁹⁹ ³⁰⁰ ³⁰¹ ³⁰² ³⁰³ ³⁰⁴ ³⁰⁵ ³⁰⁶ ³⁰⁷ ³⁰⁸ ³⁰⁹ ³¹⁰ ³¹¹ ³¹² ³¹³ ³¹⁴ ³¹⁵ ³¹⁶ ³¹⁷ ³¹⁸ ³¹⁹ ³²⁰ ³²¹ ³²² ³²³ ³²⁴ ³²⁵ ³²⁶ ³²⁷ ³²⁸ ³²⁹ ³³⁰ ³³¹ ³³² ³³³ ³³⁴ ³³⁵ ³³⁶ ³³⁷ ³³⁸ ³³⁹ ³⁴⁰ ³⁴¹ ³⁴² ³⁴³ ³⁴⁴ ³⁴⁵ ³⁴⁶ ³⁴⁷ ³⁴⁸ ³⁴⁹ ³⁵⁰ ³⁵¹ ³⁵² ³⁵³ ³⁵⁴ ³⁵⁵ ³⁵⁶ ³⁵⁷ ³⁵⁸ ³⁵⁹ ³⁶⁰ ³⁶¹ ³⁶² ³⁶³ ³⁶⁴ ³⁶⁵ ³⁶⁶ ³⁶⁷ ³⁶⁸ ³⁶⁹ ³⁷⁰ ³⁷¹ ³⁷² ³⁷³ ³⁷⁴ ³⁷⁵ ³⁷⁶ ³⁷⁷ ³⁷⁸ ³⁷⁹ ³⁸⁰ ³⁸¹ ³⁸² ³⁸³ ³⁸⁴ ³⁸⁵ ³⁸⁶ ³⁸⁷ ³⁸⁸ ³⁸⁹ ³⁹⁰ ³⁹¹ ³⁹² ³⁹³ ³⁹⁴ ³⁹⁵ ³⁹⁶ ³⁹⁷ ³⁹⁸ ³⁹⁹ ⁴⁰⁰ ⁴⁰¹ ⁴⁰² ⁴⁰³ ⁴⁰⁴ ⁴⁰⁵ ⁴⁰⁶ ⁴⁰⁷ ⁴⁰⁸ ⁴⁰⁹ ⁴¹⁰ ⁴¹¹ ⁴¹² ⁴¹³ ⁴¹⁴ ⁴¹⁵ ⁴¹⁶ ⁴¹⁷ ⁴¹⁸ ⁴¹⁹ ⁴²⁰ ⁴²¹ ⁴²² ⁴²³ ⁴²⁴ ⁴²⁵ ⁴²⁶ ⁴²⁷ ⁴²⁸ ⁴²⁹ ⁴³⁰ ⁴³¹ ⁴³² ⁴³³ ⁴³⁴ ⁴³⁵ ⁴³⁶ ⁴³⁷ ⁴³⁸ ⁴³⁹ ⁴⁴⁰ ⁴⁴¹ ⁴⁴² ⁴⁴³ ⁴⁴⁴ ⁴⁴⁵ ⁴⁴⁶ ⁴⁴⁷ ⁴⁴⁸ ⁴⁴⁹ ⁴⁵⁰ ⁴⁵¹ ⁴⁵² ⁴⁵³ ⁴⁵⁴ ⁴⁵⁵ ⁴⁵⁶ ⁴⁵⁷ ⁴⁵⁸ ⁴⁵⁹ ⁴⁶⁰ ⁴⁶¹ ⁴⁶² ⁴⁶³ ⁴⁶⁴ ⁴⁶⁵ ⁴⁶⁶ ⁴⁶⁷ ⁴⁶⁸ ⁴⁶⁹ ⁴⁷⁰ ⁴⁷¹ ⁴⁷² ⁴⁷³ ⁴⁷⁴ ⁴⁷⁵ ⁴⁷⁶ ⁴⁷⁷ ⁴⁷⁸ ⁴⁷⁹ ⁴⁸⁰ ⁴⁸¹ ⁴⁸² ⁴⁸³ ⁴⁸⁴ ⁴⁸⁵ ⁴⁸⁶ ⁴⁸⁷ ⁴⁸⁸ ⁴⁸⁹ ⁴⁹⁰ ⁴⁹¹ ⁴⁹² ⁴⁹³ ⁴⁹⁴ ⁴⁹⁵ ⁴⁹⁶ ⁴⁹⁷ ⁴⁹⁸ ⁴⁹⁹ ⁵⁰⁰ ⁵⁰¹ ⁵⁰² ⁵⁰³ ⁵⁰⁴ ⁵⁰⁵ ⁵⁰⁶ ⁵⁰⁷ ⁵⁰⁸ ⁵⁰⁹ ⁵¹⁰ ⁵¹¹ ⁵¹² ⁵¹³ ⁵¹⁴ ⁵¹⁵ ⁵¹⁶ ⁵¹⁷ ⁵¹⁸ ⁵¹⁹ ⁵²⁰ ⁵²¹ ⁵²² ⁵²³ ⁵²⁴ ⁵²⁵ ⁵²⁶ ⁵²⁷ ⁵²⁸ ⁵²⁹ ⁵³⁰ ⁵³¹ ⁵³² ⁵³³ ⁵³⁴ ⁵³⁵ ⁵³⁶ ⁵³⁷ ⁵³⁸ ⁵³⁹ ⁵⁴⁰ ⁵⁴¹ ⁵⁴² ⁵⁴³ ⁵⁴⁴ ⁵⁴⁵ ⁵⁴⁶ ⁵⁴⁷ ⁵⁴⁸ ⁵⁴⁹ ⁵⁵⁰ ⁵⁵¹ ⁵⁵² ⁵⁵³ ⁵⁵⁴ ⁵⁵⁵ ⁵⁵⁶ ⁵⁵⁷ ⁵⁵⁸ ⁵⁵⁹ ⁵⁶⁰ ⁵⁶¹ ⁵⁶² ⁵⁶³ ⁵⁶⁴ ⁵⁶⁵ ⁵⁶⁶ ⁵⁶⁷ ⁵⁶⁸ ⁵⁶⁹ ⁵⁷⁰ ⁵⁷¹ ⁵⁷² ⁵⁷³ ⁵⁷⁴ ⁵⁷⁵ ⁵⁷⁶ ⁵⁷⁷ ⁵⁷⁸ ⁵⁷⁹ ⁵⁸⁰ ⁵⁸¹ ⁵⁸² ⁵⁸³ ⁵⁸⁴ ⁵⁸⁵ ⁵⁸⁶ ⁵⁸⁷ ⁵⁸⁸ ⁵⁸⁹ ⁵⁹⁰ ⁵⁹¹ ⁵⁹² ⁵⁹³ ⁵⁹⁴ ⁵⁹⁵ ⁵⁹⁶ ⁵⁹⁷ ⁵⁹⁸ ⁵⁹⁹ ⁶⁰⁰ ⁶⁰¹ ⁶⁰² ⁶⁰³ ⁶⁰⁴ ⁶⁰⁵ ⁶⁰⁶ ⁶⁰⁷ ⁶⁰⁸ ⁶⁰⁹ ⁶¹⁰ ⁶¹¹ ⁶¹² ⁶¹³ ⁶¹⁴ ⁶¹⁵ ⁶¹⁶ ⁶¹⁷ ⁶¹⁸ ⁶¹⁹ ⁶²⁰ ⁶²¹ ⁶²² ⁶²³ ⁶²⁴ ⁶²⁵ ⁶²⁶ ⁶²⁷ ⁶²⁸ ⁶²⁹ ⁶³⁰ ⁶³¹ ⁶³² ⁶³³ ⁶³⁴ ⁶³⁵ ⁶³⁶ ⁶³⁷ ⁶³⁸ ⁶³⁹ ⁶⁴⁰ ⁶⁴¹ ⁶⁴² ⁶⁴³ ⁶⁴⁴ ⁶⁴⁵ ⁶⁴⁶ ⁶⁴⁷ ⁶⁴⁸ ⁶⁴⁹ ⁶⁵⁰ ⁶⁵¹ ⁶⁵² ⁶⁵³ ⁶⁵⁴ ⁶⁵⁵ ⁶⁵⁶ ⁶⁵⁷ ⁶⁵⁸ ⁶⁵⁹ ⁶⁶⁰ ⁶⁶¹ ⁶⁶² ⁶⁶³ ⁶⁶⁴ ⁶⁶⁵ ⁶⁶⁶ ⁶⁶⁷ ⁶⁶⁸ ⁶⁶⁹ ⁶⁷⁰ ⁶⁷¹ ⁶⁷² ⁶⁷³ ⁶⁷⁴ ⁶⁷⁵ ⁶⁷⁶ ⁶⁷⁷ ⁶⁷⁸ ⁶⁷⁹ ⁶⁸⁰ ⁶⁸¹ ⁶⁸² ⁶⁸³ ⁶⁸⁴ ⁶⁸⁵ ⁶⁸⁶ ⁶⁸⁷ ⁶⁸⁸ ⁶⁸⁹ ⁶⁹⁰ ⁶⁹¹ ⁶⁹² ⁶⁹³ ⁶⁹⁴ ⁶⁹⁵ ⁶⁹⁶ ⁶⁹⁷ ⁶⁹⁸ ⁶⁹⁹ ⁷⁰⁰ ⁷⁰¹ ⁷⁰² ⁷⁰³ ⁷⁰⁴ ⁷⁰⁵ ⁷⁰⁶ ⁷⁰⁷ ⁷⁰⁸ ⁷⁰⁹ ⁷¹⁰ ⁷¹¹ ⁷¹² ⁷¹³ ⁷¹⁴ ⁷¹⁵ ⁷¹⁶ ⁷¹⁷ ⁷¹⁸ ⁷¹⁹ ⁷²⁰ ⁷²¹ ⁷²² ⁷²³ ⁷²⁴ ⁷²⁵ ⁷²⁶ ⁷²⁷ ⁷²⁸ ⁷²⁹ ⁷³⁰ ⁷³¹ ⁷³² ⁷³³ ⁷³⁴ ⁷³⁵ ⁷³⁶ ⁷³⁷ ⁷³⁸ ⁷³⁹ ⁷⁴⁰ ⁷⁴¹ ⁷⁴² ⁷⁴³ ⁷⁴⁴ ⁷⁴⁵ ⁷⁴⁶ ⁷⁴⁷ ⁷⁴⁸ ⁷⁴⁹ ⁷⁵⁰ ⁷⁵¹ ⁷⁵² ⁷⁵³ ⁷⁵⁴ ⁷⁵⁵ ⁷⁵⁶ ⁷⁵⁷ ⁷⁵⁸ ⁷⁵⁹ ⁷⁶⁰ ⁷⁶¹ ⁷⁶² ⁷⁶³ ⁷⁶⁴ ⁷⁶⁵ ⁷⁶⁶ ⁷⁶⁷ ⁷⁶⁸ ⁷⁶⁹ ⁷⁷⁰ ⁷⁷¹ ⁷⁷² ⁷⁷³ ⁷⁷⁴ ⁷⁷⁵ ⁷⁷⁶ ⁷⁷⁷ ⁷⁷⁸ ⁷⁷⁹ ⁷⁸⁰ ⁷⁸¹ ⁷⁸² ⁷⁸³ ⁷⁸⁴ ⁷⁸⁵ ⁷⁸⁶ ⁷⁸⁷ ⁷⁸⁸ ⁷⁸⁹ ⁷⁹⁰ ⁷⁹¹ ⁷⁹² ⁷⁹³ ⁷⁹⁴ ⁷⁹⁵ ⁷⁹⁶ ⁷⁹⁷ ⁷⁹⁸ ⁷⁹⁹ ⁸⁰⁰ ⁸⁰¹ ⁸⁰² ⁸⁰³ ⁸⁰⁴ ⁸⁰⁵ ⁸⁰⁶ ⁸⁰⁷ ⁸⁰⁸ ⁸⁰⁹ ⁸¹⁰ ⁸¹¹ ⁸¹² ⁸¹³ ⁸¹⁴ ⁸¹⁵ ⁸¹⁶ ⁸¹⁷ ⁸¹⁸ ⁸¹⁹ ⁸²⁰ ⁸²¹ ⁸²² ⁸²³ ⁸²⁴ ⁸²⁵ ⁸²⁶ ⁸²⁷ ⁸²⁸ ⁸²⁹ ⁸³⁰ ⁸³¹ ⁸³² ⁸³³ ⁸³⁴ ⁸³⁵ ⁸³⁶ ⁸³⁷ ⁸³⁸ ⁸³⁹ ⁸⁴⁰ ⁸⁴¹ ⁸⁴² ⁸⁴³ ⁸⁴⁴ ⁸⁴⁵ ⁸⁴⁶ ⁸⁴⁷ ⁸⁴⁸ ⁸⁴⁹ ⁸⁵⁰ ⁸⁵¹ ⁸⁵² ⁸⁵³ ⁸⁵⁴ ⁸⁵⁵ ⁸⁵⁶ ⁸⁵⁷ ⁸⁵⁸ ⁸⁵⁹ ⁸⁶⁰ ⁸⁶¹ ⁸⁶² ⁸⁶³ ⁸⁶⁴ ⁸⁶⁵ ⁸⁶⁶ ⁸⁶⁷ ⁸⁶⁸ ⁸⁶⁹ ⁸⁷⁰ ⁸⁷¹ ⁸⁷² ⁸⁷³ ⁸⁷⁴ ⁸⁷⁵ ⁸⁷⁶ ⁸⁷⁷ ⁸⁷⁸ ⁸⁷⁹ ⁸⁸⁰ ⁸⁸¹ ⁸⁸² ⁸⁸³ ⁸⁸⁴ ⁸⁸⁵ ⁸⁸⁶ ⁸⁸⁷ ⁸⁸⁸ ⁸⁸⁹ ⁸⁹⁰ ⁸⁹¹ ⁸⁹² ⁸⁹³ ⁸⁹⁴ ⁸⁹⁵ ⁸⁹⁶ ⁸⁹⁷ ⁸⁹⁸ ⁸⁹⁹ ⁹⁰⁰ ⁹⁰¹ ⁹⁰² ⁹⁰³ ⁹⁰⁴ ⁹⁰⁵ ⁹⁰⁶ ⁹⁰⁷ ⁹⁰⁸ ⁹⁰⁹ ⁹¹⁰ ⁹¹¹ ⁹¹² ⁹¹³ ⁹¹⁴ ⁹¹⁵ ⁹¹⁶ ⁹¹⁷ ⁹¹⁸ ⁹¹⁹ ⁹²⁰ ⁹²¹ ⁹²² ⁹²³ ⁹²⁴ ⁹²⁵ ⁹²⁶ ⁹²⁷ ⁹²⁸ ⁹²⁹ ⁹³⁰ ⁹³¹ ⁹³² ⁹³³ ⁹³⁴ ⁹³⁵ ⁹³⁶ ⁹³⁷ ⁹³⁸ ⁹³⁹ ⁹⁴⁰ ⁹⁴¹ ⁹⁴² ⁹⁴³ ⁹⁴⁴ ⁹⁴⁵ ⁹⁴⁶ ⁹⁴⁷ ⁹⁴⁸ ⁹⁴⁹ ⁹⁵⁰ ⁹⁵¹ ⁹⁵² ⁹⁵³ ⁹⁵⁴ ⁹⁵⁵ ⁹⁵⁶ ⁹⁵⁷ ⁹⁵⁸ ⁹⁵⁹ ⁹⁶⁰ ⁹⁶¹ ⁹⁶² ⁹⁶³ ⁹⁶⁴ ⁹⁶⁵ ⁹⁶⁶ ⁹⁶⁷ ⁹⁶⁸ ⁹⁶⁹ ⁹⁷⁰ ⁹⁷¹ ⁹⁷² ⁹⁷³ ⁹⁷⁴ ⁹⁷⁵ ⁹⁷⁶ ⁹⁷⁷ ⁹⁷⁸ ⁹⁷⁹ ⁹⁸⁰ ⁹⁸¹ ⁹⁸² ⁹⁸³ ⁹⁸⁴ ⁹⁸⁵ ⁹⁸⁶ ⁹⁸⁷ ⁹⁸⁸ ⁹⁸⁹ ⁹⁹⁰ ⁹⁹¹ ⁹⁹² ⁹⁹³ ⁹⁹⁴ ⁹⁹⁵ ⁹⁹⁶ ⁹⁹⁷ ⁹⁹⁸ ⁹⁹⁹ ¹⁰⁰⁰ ¹⁰⁰¹ ¹⁰⁰² ¹⁰⁰³ ¹⁰⁰⁴ ¹⁰⁰⁵ ¹⁰⁰⁶ ¹⁰⁰⁷ ¹⁰⁰⁸ ¹⁰⁰⁹ ¹⁰¹⁰ ¹⁰¹¹ ¹⁰¹² ¹⁰¹³ ¹⁰¹⁴ ¹⁰¹⁵ ¹⁰¹⁶ ¹⁰¹⁷ ¹⁰¹⁸ ¹⁰¹⁹ ¹⁰²⁰ ¹⁰²¹ ¹⁰²² ¹⁰²³ ¹⁰²⁴ ¹⁰²⁵ ¹⁰²⁶ ¹⁰²⁷ ¹⁰²⁸ ¹⁰²⁹ ¹⁰³⁰ ¹⁰³¹ ¹⁰³² ¹⁰³³ ¹⁰³⁴ ¹⁰³⁵ ¹⁰³⁶ ¹⁰³⁷ ¹⁰³⁸ ¹⁰³⁹ ¹⁰⁴⁰ ¹⁰⁴¹ ¹⁰⁴² ¹⁰⁴³ ¹⁰⁴⁴ ¹⁰⁴⁵ ¹⁰⁴⁶ ¹⁰⁴⁷ ¹⁰⁴⁸ ¹⁰⁴⁹ ¹⁰⁵⁰ ¹⁰⁵¹ ¹⁰⁵² ¹⁰⁵³ ¹⁰⁵⁴ ¹⁰⁵⁵ ¹⁰⁵⁶ ¹⁰⁵⁷ ¹⁰⁵⁸ ¹⁰⁵⁹ ¹⁰⁶⁰ ¹⁰⁶¹ ¹⁰⁶² ¹⁰⁶³ ¹⁰⁶⁴ ¹⁰⁶⁵ ¹⁰⁶⁶ ¹⁰⁶⁷ ¹⁰⁶⁸ ¹⁰⁶⁹ ¹⁰⁷⁰ ¹⁰⁷¹ ¹⁰⁷² ¹⁰⁷³ ¹⁰⁷⁴ ¹⁰⁷⁵ ¹⁰⁷⁶ ¹⁰⁷⁷ ¹⁰⁷⁸ ¹⁰⁷⁹ ¹⁰⁸⁰ ¹⁰⁸¹ ¹⁰⁸² ¹⁰⁸³ ¹⁰⁸⁴ ¹⁰⁸⁵ ¹⁰⁸⁶ ¹⁰⁸⁷ ¹⁰⁸⁸ ¹⁰⁸⁹ ¹⁰⁹⁰ ¹⁰⁹¹ ¹⁰⁹² ¹⁰⁹³ ¹⁰⁹⁴ ¹⁰⁹⁵ ¹⁰⁹⁶ ¹⁰⁹⁷ ¹⁰⁹⁸ ¹⁰⁹⁹ ¹¹⁰⁰ ¹¹⁰¹ ¹¹⁰² ¹¹⁰³ ¹¹⁰⁴ ¹¹⁰⁵ ¹¹⁰⁶ ¹¹⁰⁷ ¹¹⁰⁸ ¹¹⁰⁹ ¹¹¹⁰ ¹¹¹¹ ¹¹¹² ¹¹¹³ ¹¹¹⁴ ¹¹¹⁵ ¹¹¹⁶ ¹¹¹⁷ ¹¹¹⁸ ¹¹¹⁹ ¹¹²⁰ ¹¹²¹ ¹¹²² ¹¹²³ ¹¹²⁴ ¹¹²⁵ ¹¹²⁶ ¹¹²⁷ ¹¹²⁸ ¹¹²⁹ ¹¹³⁰ ¹¹³¹ ¹¹³² ¹¹³³ ¹¹³⁴ ¹¹³⁵ ¹¹³⁶ ¹¹³⁷ ¹¹³⁸ ¹¹³⁹ ¹¹⁴⁰ ¹¹⁴¹ ¹¹⁴² ¹¹⁴³ ¹¹⁴⁴ ¹¹⁴⁵ ¹¹⁴⁶ ¹¹⁴⁷ ¹¹⁴⁸ ¹¹⁴⁹ ¹¹⁵⁰ ¹¹⁵¹ ¹¹⁵² ¹¹⁵³ ¹¹⁵⁴ ¹¹⁵⁵ ¹¹⁵⁶ ¹¹⁵⁷ ¹¹⁵⁸ ¹¹⁵⁹ ¹¹⁶⁰ ¹¹⁶¹ ¹¹⁶² ¹¹⁶³ ¹¹⁶⁴ ¹¹⁶⁵ ¹¹⁶⁶ ¹¹⁶⁷ ¹¹⁶⁸ ¹¹⁶⁹ ¹¹⁷⁰ ¹¹⁷¹ ¹¹⁷² ¹¹⁷³ ¹¹⁷⁴ ¹¹⁷⁵ ¹¹⁷⁶ ¹¹⁷⁷ ¹¹⁷⁸ ¹¹⁷⁹ ¹¹⁸⁰ ¹¹⁸¹ ¹¹⁸² ¹¹⁸³ ¹¹⁸⁴ ¹¹⁸⁵ ¹¹⁸⁶ ¹¹⁸⁷ ¹¹⁸⁸ ¹¹⁸⁹ ¹¹⁹⁰ ¹¹⁹¹ ¹¹⁹² ¹¹⁹³ ¹¹⁹⁴ ¹¹⁹⁵ ¹¹⁹⁶ ¹¹⁹⁷ ¹¹⁹⁸ ¹¹⁹⁹ ¹²⁰⁰ ¹²⁰¹ ¹²⁰² ¹²⁰³ ¹²⁰⁴ ¹²⁰⁵ ¹²⁰⁶ ¹²⁰⁷ ¹²⁰⁸ ¹²⁰⁹ ¹²¹⁰ ¹²¹¹ ¹²¹² ¹²¹³ ¹²¹⁴ ¹²¹⁵ ¹²¹⁶ ¹²¹⁷ ¹²¹⁸ ¹²¹⁹ ¹²²⁰ ¹²²¹ ¹²²² ¹²²³ ¹²²⁴ ¹²²⁵ ¹²²⁶ ¹²²⁷ ¹²²⁸ ¹²²⁹ ¹²³⁰ ¹²³¹ ¹²³² ¹²³³ ¹²³⁴ ¹²³⁵ ¹²³⁶ ¹²³⁷ ¹²³⁸ ¹²³⁹ ¹²⁴⁰ ¹²⁴¹ ¹²⁴² ¹²⁴³ ¹²⁴⁴ ¹²⁴⁵ ¹²⁴⁶ ¹²⁴⁷ ¹²⁴⁸ ¹²⁴⁹ ¹²⁵⁰ ¹²⁵¹ ¹²⁵² ¹²⁵³ ¹²⁵⁴ ¹²⁵⁵ ¹²⁵⁶ ¹²⁵⁷ ¹²⁵⁸ ¹²⁵⁹ ¹²⁶⁰ ¹²⁶¹ ¹²⁶² ¹²⁶³ ¹²⁶⁴ ¹²⁶⁵ ¹²⁶⁶ ¹²⁶⁷ ¹²

који су право убирања десетка закупили за поједине општине и даље за поједина села. Тако се створио цео ланац закупаца који су ово право наплате десетка користили за своје богаћење и то увек на рачун сељака. Сада је сељак поред утврђеног десетог дела својих производа, морао да плати све оне малверзације преко којих су закупац и подзакупац обезбеђивали своју кљачку. Резултат деловања овог испреплетеног система закупаца био је тај да је порез који на име десетка узиман од сељака често достигао и 25 % од реалних приноса.^{1/}

Српски конзул у Солуну, у свом извештају из 1895 г. пише да се услед оваквог испреплетеног ланца закупаца и подзакупаца десетак претварао у 20 %, односно цео се и на 30 %. "Овај нерегуларан начин прикупљања десетка, наводи се даље у овом извештају, био је Дамаклов мач који је стално висио над главама сељака. Он је онемогућавао да се економски резултати понуде и потражње покажу у чистом виду. Како у родним, тако и у неродним годинама сељак никада није могао да буде сигуран са каквим резултатима треба да рачуна - да ли ће моћи да исплати своје старе дугове, или један њихов део и колики део. Чак и у родним годинама дешавало да поједина села, односно сељаци буду у дефициту. Све је зависило од стицаја околности, а пре свега од тога ко је тренутно у њиховој кази односно општини био прекупац".^{2/}

Десетак је постајао све већи терет и због праксе којом су скупљачи пореза често прикупљали сељацима да им уместо у природи десетак плате у новцу. Ово је пружало нове могућности за експлоатацију и малверзације. Обично се већ при самом мерењу жетве извршавала неадекватна процена, а затим и при процени вредности. Тако се ока жита процењивала по много вишој цени него што она вреди и по којој се обично продавала на тржишту што је десетак који сељак треба да плати често повећавало на 1/5 од сељакових приноса. Да би се сељаци натерали на новчано плаћање десетка, употребљавала су се најразноврснија средства: од обећања која су се давала сеоским изелицама, преко заплашивања сеоских првака, до одлагања бројања снопова у позну јесен, када ови почну да труле, а нису били ретки случајеви да се прибегавало и мучењима и убиствима. Иванов наводи

1/ Види: Себастијановић А.: "Революционалнa програма во Турција" - Македоно-Одрински преглед, год. II, бр. 25, 26, Софија.

2/ Види: Извештај краљевског српског конзула у Солуну за 1895 годину, "Српске новине" - бр. 102, од 10 маја 1896 г., Београд.

следећи пример: "Прошле године /1894 м. пр./ село Чичево /Велешко / покуша да се успротиви прекупцу пожаливши се кајмакамину у Велесу и валији у Солуну. Валија нареди да се десетак узме у природи, по закону. Прекупац преко поткупљених убица уби^л једног од сељака и направи гумно много даље од села и натера сељаке да му носе снопове на гумно за што је сваки требао да губи од радног времена. Притом неки од првака се заплашише од нових убистава и пристадоше да прекупцу плате онако како је он хтео."^{1/}

Овде се још једанпут потврђује чињеница да у турским провинцијама није важио никакав закон или наредба. Прекупци, удружени са претставницима локалне власти имали су свој сопствени кодекс понашања. Они су у ствари узурпирали власт и поступали и кажњавали према сопственом "code penal." И поред валијине заповести да се десетак уби^л у природи и онолико колико је закон прописано,, закупци су, употребљавајући сва средства која су им стајала на расположењу, принуђивали сељаке да десетак предају у новцу. Ово је још више погоршавало положај сељака. Он није знао коме да се обрати за правду, а и када је знао, она је била немоћна пред плаћеним правом прекупчевим.

"Још очигледнији пример, каже Иванов јесте случај села Лисичја од ове године. Осман ага из Велеса купио је село /купио је ^{уфа} убирањем десетка из дотичног села, м. п./ и својеволно сваком сељаку је одредио колико треба да му плати. Да би сељаке уплашио, најми Арнаути да јавно туку једну жену која није пристајала да му плати. Сељаци подигну тужбу против Осман аге. Он буде приморан да десетак узме у природи, али је село дало седам жртава за своју смелост. Осман агини Арнаути убили су два сељака, два сеоска првака који су одлазили у град да се жале, а затим усред града убили су још пет сељака који су исто тако дошли да се жале. А Осман ага се мирно шета по Велесу. Које би се село, у таквим условима, идуће године успротивило самовољи једног крвника спахије?"^{2/}

До каквих је последица доводио овај режим наметања и прикупљања десетка, показује нам и пример охридског и ресенског краја, где је благодарени таквој пракси, вођарство било сасвим уништено. Ево једног примера:

¹⁸⁹⁵ ¹⁸⁹⁷ ¹ Иван, Иванов - Положеинето на Българите в Македонија, Софи ⁴² стр. 27.

2/ Ибид, стр. 28.

Прошле године један Охриѓанин се жалио да му је на једно стабло коме је била прва година плода, био разрезан десетак у висини од 60 гроша, иако стабло није дало више од 30 ока плода. Кајмаканин га истера и оптужи да лаже. Охриѓанин ископа орахово дрво из корена и на леђа га однесе у конак пред цели мезлич. "Јанлаш омлук" / погрешило се / рече му кајмаканин и на томе се све сврши".^{1/} - Оваква пљачкашка пореска пракса довела је до масовног уништења воћњака у овим крајевима. Да би се ослободили грабежа сељаци нису ~~нашли~~ ^{нашли} другог излаза него да посеку воћке.

Код убирања десетка најтеже су биле малверзације које су произилазиле од нереалног процењивања приноса. Мисирков описује да су убирачи прорачунавали обавезе сељака према држави / десетак / на следећи начин:

"Када би се жито ожнело, повезало у снопове и ставило у крстине, тада су процењивачи обично одабирали најпунију крстину, са добрим сноповима, пажљиво би овршили зрно, пазећи да што мање пропадне, а затим би на основу тог најбољег и најдоходнијег снопа прорачунавали колико треба да се добије од сваког снопа и колики део од тога припада држави, а колики бегу. При томе се нарочито не узима у обзир да одабрана крстина има најбоље снопове и према томе најбољи овршај, да зрно у свим крстинама и свим сноповима није исто нити по величини, нити по количини и да је према томе прорачунавање произвољно и никако не у корист сељака".^{2/}

Тако су малверзације које су вршене приликом убирања десетка, овај порез чиниле још тежим, још неподношљивијим, него што је била сама обавеза да се држави да 10 % од свих пољопривредних производа.

3. Агна / порез на стоку /³ као надокнада за коришћење шума и испаше. И овај порез је пролазио кроз неколико етапа. Тако се у прво време од 10 оваца узимала једна у корист државе, али се она плаћала по утврђеној цени. То је у ствари био обавезни откуп. Ово нам потврђује један докуменат из 1829 г. - ферман Махмуда II румелиском валији, Мутесарима санџака Охрида и Скопља, Софиском мули и осталим властима каза такозваног кола за скупљање намета

1/ Иван Иванов - Положението на Българите в Македонија, Софија, 1895 г., стр. 29. *месне приноси*

2/ Мисирков: "Економски узроци македонског покрета" Известия С. Петербургскаго славянског... 1903, № 2, стр. 34. *звичајна*

"адет и агнам" - за годину 1828 до 1829:

"... Приближује се време када после поново уведеног старог правила наиме ове 244 г. од оваца и коза наведених каза које се налазе у такозваном "самоковском колу" треба да се купе овце за државу, узимајући од сваких 10 глава оваца по једну главу и да се сопственицима плати вредност од стране постављених саиција /бројача / у готовом новцу, не признавајући никакве претензије становништва каза поменутог кола за опроштај или плаћање отсеком /на рат²/...

Стари овнови по 200 аспри глава

Овце по 150 аспри глава

Јаловице, јарићи и козе по 120 аспри глава."^{1/}

Постепено се ова обавеза претворила у порез тј. сваки је био обавезан да од 10 оваца једну овцу да држави на име пореза.

Године 1858 уместо ранијег узимања једне на 10 оваца у природи, установљује се порез на овце, беглик и узима се 3 до 4 пијастра за једну овцу. Ова висина беглика остала је иста чак и онда када је цена овцама пала.^{2/}

Панче Дорев наводи један докуменат у коме се говори да је у Серском срезу постао обичај да се беглик узима и од јагањаца и јарића по 13 пара на главу... и ако се у другим срезovima он није узимао. Пошто се узме беглик од музних оваца и коза и овнова и јараца, узимање беглика од јагањаца и јарића престава двоструко узимање и противно је царској правди.^{3/}

К'нчев говори да се узимало по 6 гроша на овцу и козу и по 3 гроша на свињу, а раније се узимало на 10 оваца или на 10 коза по једна, а од друге стоке се није узимало".^{4/}

Јован Х. ~~Василевски~~^{Василевски} каже да се беглик плаћао само на ситну стоку /овце, козе /. Плаћало се по 10 пара, а доцније по 1 грош на овцу или козу. Свиње нису подлежале беглику. Селаци су проналазили начине да смање своје обавезе. Тако Ј.Х.В. говори да су и око половине 19 века бегликчије бројали и опорезивали ону стоку која се нађе у селу и око куће. У овом погледу много лакше

^{1/} Т.Д.З.М.Н.И. - св. 5, 1958г., стр. 40. - Издање Института за националну историју НРМ,

^{2/} Види Н. Геров: Документи за б'лгарска историја, том II, стр. 29, Софија 1932.

^{3/} П. Дорев: Из турските државни архиви: Софија, 1942, Док. бр. 493, 1841 г., новври.

^{4/} К.: "Сегашното и недавното минато на гр. Велес", Пер. списание, бр. 39, ~~Србија~~^{Србија}, 1892, стр. 367.

су пролазили планинска села која су могла да пунте стоку по планини.

Доцније /не кажа када / уводи се порез и на крупну стоку - по 10 гроша на главу. Крупни сточари су поред тога, били обавезни да на 50 оваца дају и једну оку масла, једну оку сира и једног овна.¹

Из писма које су сељаци села Буџ упутили Халми паши 1906 године, види се да се 1905 г. беглик проширио и на коње, мазге, краве /по 10 пијастра на главу/ и на магарце - /три пијастри/^{2, 4}

Значи, порез беглик се уводи средином 19 века и он се у току 50 година стално повећавао, односно проширавао док није обухватио свустоку.

Нови порези

Стални пораст обима обавеза у оквиру установљених пореза који се односи на период до средине XIX века, довољан је доказ о сталном погоршању положаја сељака. Ово се стаје, међутим, још више погоршава увођењем нових пореза као што су:

У. Вергија = порез на непокретно имање. Клисуров каже да се овај порез увео 1845 године и да се одређивао на основу вредности непокретног имања.^{3, 4}

К'нчев говори о Срљаку као порезу на непокретно имање који је по њему износио 5 % од вредности непокретног имања ако његова вредност не износи више од 20.000 гроша, односно 8 % ако је она већа; на винограде и њиве плаћало се 4 %. Порез који се односио само на дућане и износио 8 % од вредности дућана, К'нчев ~~на~~ назива тигар.⁴ Овај исти порез Спространов назива дефтер и по њему он је износио 10 гроша за кућу и 20 до 30 пара за мотику винограда.

Вергију су од самог почетка скупљале општине, док је убирање осталих пореза давано у закуп.

Б. Тигарет /теметју/ = порез на приходе. Уведен је 1873 године. Њему је претходио порез ~~или~~ ихтизан, кога су у на-

1/ Ј.Х. Васиљевић: "Јужна Стара Србија, Скопска област, 1909 г.

2/ Види Клисуров: Очерки врху историјата на македонското освободително движение "Македонско дело", Виена, 1920 г.

4/ К. "Сегашното и недавното минато на гр. Велес, Пер. сп., 39, ~~Срљаку~~, 1892, стр. 367.

роду звали интизан, а који се доцније претворио у општинску таксу за мерење робе - кантар - а на његово место увео - тицарет.^{1/} Тицаретом су били задужени трговци, индустријалци, занатлије - а са неким изузетцима и најамни радници, па чак и сељаци који су се бавили домаћом радиношћу. Године 1896 сељаци у европском делу Турске били су ослобођени овог пореза, а 1897 и сељаци у азиском делу Турске. Овај порез је износио 3 % од зараде. Године 1888 је порастао на 5 %. Овај порез је нарочито тешко падао најамним радницима. Он се за њих обрачунавао на основу наднице, не узимајући у обзир да је радник могао већи део године остати без посла. На основу наднице одређивало се колико радник треба да плати за целу годину.^{2/}

Говерени о тицарету, В. К'нчев каже да је у Белесу најсиромашнија кућа плаћала од 25 до 70 гроша годишње, људи средње имућни 75 до 150 гроша, а богати 150 до 350 гроша. У расподели овог пореза вршиле су се велике злоупотребе. Богатији, који су обично били чланови општинских савета најчешће су већи део обавеза којима је село било оптерећено /поред осталих пореза и тицаретом / пребацивали на сиротињу.

Остали намети као што су: путарина, баждарина, пољачка такса која се плаћала при рођењу детета односно женидби истон тако су расле из године у годину и све више оптерећивали материјално исцрпљеног сељака, чифчију.

Да је обим пореза који су убирани од сељака стално

1/ Ферманом од августа месеца 1827 г. султан Махмуд II наређује да се и у Битољу уведе плаћање таксе ихтизан.

... Овај закон који је из неких разлога био ван употребе отскоро је уведен са успехом у Измиру, Једрену и неким другим местима. Слично томе, са увођењем закона ихтизан и у граду Битољу који је трговачко место и центар чаршиских људи мојих заштитених царских земаља, извршиће се одредбе шеријата за побољшање благостања света... Да би се побољшао положај становништва у градовима не теретећи сиротињу, трговцима и занатлијама ће се одређивати извесна количина интизанске таксе, сразмерно њиховом економском стању. И ове интизанске таксе према тамошњим обичајима и приликама треба да се одреде од стране суда заједно са старешинама еснафа, на које предмете да се разрешу, да се испитају један по један, да се унесу у списак и водећи рачуна о умерености да се ~~похитних~~ донесе потребно решење... ", види: Т.Д.З.М.Н.И., св.V, 1958, стр. 16, сицил 96, бр. 174.

2/ Себастијановић А.: Революционална проблема во Турција Македоно-Одрински преглед, год. II, бр. 26 и 27. Софија, 1907.

растао и поред смањивања прихода сељака - цифрија, показују нам и други извори. Најаутентичније податке о томе дају нам државни буџети отоманске Турске. Тако на пример, ако упоредимо буџет из 1863/64 године и онај из 1874/75 године добићемо следећу слику:

П р и х о д и:		
Н е п о с р е д н и п о р е з и		
	1863-64 г.	1874-75 г.
Вергија	70.173.000	74,973.000
Основни порези од трговаца и других становника Цариграда /не постоји/		17,250.000
Ослобођење од војне обавезе	13.934.000	19,156.000

П о с р е д н и п о р е з и		
Десетак	94.891.000	161,000.000
Четвртина од де- сетка	не постоји	40,250.000
Агнам	20,305.000	50,025.000
Такса за свиње	325.000	744.000
Царина	57,300.000	47,725.000
Порез на дуван	13,800.000	34,500.000
Право на производњу свиле	/не постоји /	5,244.000
Право на производњу алкохолних производа	2,857.000	1,750.000
Тату	2,878.000	17,250.000
Таксени папири	3,450.000	11,500.000
Право за уговоре	361.000	2,300.000
Разна права	31,719.000	10,465.000 ^{1/}

Десетак тј. искључиво сељачки порез, претстављао је у буџету 1863/64 године 30 % од укупних прихода Турске империје; десет година касније од претставља 40 % свих буџетских прихода.

Претежно сељачки порези /десетак, агнам, део вергија и др. / претстављају 1863/64 године 61 % државног буџета, а 10 године касније већ 68 %.

1/ A. Du Velai: "Essai sur l'histoire financière de la Turquie", Paris, 1903, str. 176-178.

Међутим, важно је да се у 10 година јављају три нова пореза која раније нису постојала, а укупна сума пореза расте скоро за 60 %. Овај велики пораст пореских обавеза није изражавао одговарајући пораст продуктивних снага друштва. Ове су могле или да стагнирају или да се спусте на један нижи ниво. Период 1864 до 1875 године јесте време погоршања економског положаја Турске било због ратова, било због економских последица система капитулација. У таквим условима повећање пореза за непродуктивне сврхе /потребе војске, администрације и турског двора / морало је да делује као депресиван фактор на турску привреду која је прелазила на положај колоније у привредном смислу.

Ова улазна линија кретања пореза карактеристична је и за следећи период. Тако на пример француски конзул у Солуну истиче да су порези за солунски вилајет у 1887 години порасли у односу на 1886 годину за 8,249.006 пијастра. Прорачунато на основу цифара које овај конзул даје у своме извештају излази да је повећање износило за:

Солун, 38 %	Тиквеш = 26,6 %
Дојран 29,9 %	Бевђелија = 25,2 %
Струмица 17,9 %	Енице Вардар = 21,6 %
Велес, 14,5 %	Воден 18,7 % ^{1/}

Чак и онда када би пораст пореза долазио као резултат повећања прихода оних који су га плаћали, ови проценти би били и сувише велики. Међутим, зна се да су се приходи појединих домаћинстава, и па и села због сплета околности смањили, тако да су пореске обавезе односиле и онај минимум за одржавање голог живота. Ово се потврђује многобројним примерима које нам дају аутори који су анализирали буџете појединих домаћинстава из овог периода.

Тако нам Кан даје преглед буџета једног домаћинства са села удаљеног 4 километра од Скопља која броји 11 лица, ³ породице / 3 брата и петоро деце /. Они живе у заједници. Два млађа брата раде као надничари на суседним чифлицима. Ево како изгледа буџет овог домаћинства:

1/ Vidi: Correspondances commerciales - Salonique, Archives des M. des Affaires Etrangeres, Paris, sv. 29, str. 183-184.

П р и х о д и:

Експлоатација поља, винограда и стоке	1,016,75 фр.
Наднице које зарађују два брата	690 "
Други разни приходи	109,25 "
У к у п н о	<u>1.816 франка</u>

Р а с х о д и:

Храна од које 581 фр. за брашно	896 фр.
Одећа	468 "
Осветљење и огрев	68 "
Црква и лекар	15 "
Исхрана животиња	95 "
Интерес за један дуг	82,80 "
Порез и друга давања	<u>272,40 "</u>
У к у п н о:	1.892,20 фр.

А ова породица спада међу фаворизованије: живи на 4 километра од Скопља, она је заштићена од албанских упада; држе 3 човека снајама; она не трпи нешто нарочито од порезника или од банди.

Значи овој породици недостаје још 76,20 франака да би обезбедила своје најнужније потребе и да би платила своје обавезе које нису много велике. Шта да се каже за оне који осим регуларних обавеза трпе од разбојничких банди, злоупотребе чиновника и тако даље".^{1/}

Буџет једног чифчије из кукушког краја анализира Д. Влахов на следећи начин:

"Овај чифчија је имао 120 дулума земље да обраду, а обрадио је 60 дулума^х. Пшеницу је засејао на 30 дулума и добио 2.500 ока, а од осталих дулума добио 2.630 ока разног жита. Пошто је дао десетак 300 ока пшенице и 330 ока осталог жита, бег је узео 600 ока пшенице и 500 ока од осталог жита за семе. Остатак је подељен између чифчије и бега. За свој део чифчија је добио 1.400 гроша. Томе треба додати 238 гроша за продатих 15 оваца, 100 гроша од сусама и 100 гроша од живине. Укупан годишњи приход му је дакле 1918 гроша. Расход му је 225 гроша да субашу, 60 гро-

1/ Kahn: "Le courrier de Macedoine", 1903, str. 92.

х/ 1 дулум = 1600 квадратних аршина.

ша за пренос, 90 гроша за гвожђарију, 25 гроша за свештеника, 20 гроша јол параси, 416 гроша за два орача, 52 гроша за харманцију, 312 гроша за овчарау, 208 гроша за бакалина и 260 за парматарина, свега 1.668 гроша. Томе треба додати за храну укућана и аргата 1.040 гроша и онда целокупан расход износи 2.708 гроша. Тако му се на крају крајева јавља мањак од 790 гроша.^{1/}

3. *Документ који директно или индиректно*
4. Злоупотребе и прекорачења које су државни службеници вршили у прибирању пореза, односно прекорачења права од стране чифликсајбија нису могла остати незапажена. Чак су и саме власти с времена на време морале да интервенирају да би унеле нешто реда и правилности у овој материји.

Тако битолска и солунска канун-нама из 1851 године^{2/} настоје да унесу више реда у обавезама и правима чифликсајбија, односно чифчија. Ове две канун-наме /битолска у 11 а солунска у 9 чланова / говоре како о начину избора, тако и о дужностима коџабашија села који треба да се брине о благовременој наплати пореза у селу и предавању овога финансијској управи у кази. Најинтересантнији су они чланови /од III до X / који говоре о забрани прекорачења права од стране службених лица /заптија, мубашира, муртезима и других /, односно чифликсајбија. Првима се забрањује да се хране на рачун села кад тамо одлазе службено, а чифликсајбијама се забрањује да од чифчија узимају више него што је договором предвиђено. Исто тако се забрањује да се чифчије терају на ангариске послове /кулук /. Чифчијама се пак налаже да своје обавезе према чифликсајбијама испуњавају редовно и на време.

Ова канун-нама забрањује свештеницима да за вршење верских обреда узимају више него што је законом и обичајима предвиђено. Осим осталог ова канун-нама одређује каматну стопу на позајмљени новац на 8 %, а солунска канун-нама на 12 % и изричито забрањује да се узима интерес на интерес.

Овај докуменат индиректно говори о једној пракси која није водила рачуна ни о каквим нормама. Произвољност и узурпације вршили су како званична лица, тако и чифликсајбије, свештеници и лихвари. Иако ове две канун-наме предвиђају казне за све оне који

1/ Објављено у: "Le jeune Turc" од 28.IX.1922 год.

2/ Види: Милетић д-р Л.: "Канонаме за селата битолски санки закон за чифлигарите и чифчиите што сет под поела битолска" и "закони направленија за солунските села!" Сборник за народни умотворенија, наука и книжнина, кн. 15, Софија, 1898.

се оглуше о њене одредбе, није познато да је ма који чифликсајбија био кажњен због тога што је чифчија терао на ангариске послове /кулук /, нити пак да је неки лихвар узет на одговорност ~~Како~~ се зна да је лихва достигала и висину од 30 до 40 % а негде чак и 100 % од позајмљеног новца.

У хати-хумајону од 1856 године истиче се "да ће се предузети најжитније и најенергичније мере да се исправе неправилности у наплати пореза, а нарочито десетка".

Године 1875 у империјалном ферману стоји: "Треба да се предузму ефикасније мере да би се избегле произвољности у наплати пореза преко закупаца, исто тако да се спречи било каква штета која би се направила било пољопривредном становништву, било империјалној каси".^{1/}

А из жалби које су стално пристизале у Цариград види се да су злоупотребе биле обичај који је постао саставни део службених навика отоманских чиновника. Злоупотребе у разрезивању пореза темету изражавао се најчешће у неправилној процени вредности имања, односно зараде. Тако се скоро редовно дешавало да некретнина сиромашних буде процењена много више него што је њена реална вредност.

У допису једног цариградског листа износи се следеће: "Из обавештења која су овде пристигла сазнаје се да извесни порезници врше притисак на сиромашне сељаке и уместо да плаћају по специјалним тарифама живежне намирнице и храну за коње, они узимају све бесплатно и уместо да узимају више од богатих, они воле више да тлаче сиромашне људе. - Као последица овога министар финансија је донео наредбу да се спроведе анкета над актима почињених против закона и султанове воље, да се прекине са оваквим стањем ствари, да се казне кривци примерном казном, да се натерају богати према законским прописима да плате све што дугују пореској управи и да се не муче сиромашни."^{2/}

Ово погаршање ^{положаја} сељака с краја XIX века могло је да се прати и констатује чак и у оним крајевима који су, услед добрих природних услова свога земљишта, у близини градова, могли ефикасније да се одупиру зулумима, повећању пореза, злоупотребама чифликсајбија и миновника. Тако Мисирков у већ поменутом свом напису каже: "... Не водећи рачуна о погоршању сељаковог живота, порези

^{1/} Види: La Situation en Macedoine: Les reformes necessaires! Paris, 1903, str. 19.

^{2/} Le Moniteur de Constantinople, od 24 avgusta 1901 g.

се увећавају. Обично се тврди да је Турска мање од свих других земаља обременила своје поданике порезом, да турски поданици плаћају мање пореза од поданика других држава. Али да ли је тако? Свуда постоји порез на земљу, а у Турској постоји не само основни порез, већ и порез на све што земља производи. Номинално се узима једна десетина од продукције, а у ствари једна осмина, а код прекупаца се претвара у четвртину, па чак и у трећину. Од винограда се добија вино на које исто тако постоји порез: од остатка и слабијих сорти грожђа пече се ракија. На њу исто тако постоји порез; на дудове и војке - порез; на овце порез; на сено - порез; за изградњу путева у војне сврхе постоји посебан порез на главу; при рађању детета, посебан порез; у случају да и жена нађе посао - опет порез; у корист грчког епископа - порез на главу, и тако даље".^{1/}

Већ и ово је довољно да би се извео закључак да је сељак био главни извор прихода отоманске државе, тј. да је највеће оптерећење она свалила на њега, што је нужно морало доводити до сталног погоршавања његовог економског стања, тако да се крајем XIX века овај нашао у потпуној економској исцрпљености.

Међутим, кад се зна да је истовремено овај период који разматрамо и период прелаза од спахиског на чифликсајбиски систем, онда се слика погоршавања економског стања сељака показује још поразнијом.

Сада се према сељацима са својим захтевима не јавља само држава која је раније *de jure* била једини сопственик земљишта, већ ~~пored~~ ^у ~~не~~ која је своје потребе подмиривала потраживањима од свих својих поданика, ^{у свим областима} јављају се и чифликсајбије који са сељацима успостављају договорне односе на различитом нивоу и у различитим размерама, и који у ствари са сељаком дели онај квантум производа који је раније у доба спахиства остајао на слободном располагању сељаку.

Познато је да су најраспрострањенији односи између чифликсајбија и чифчија били наполичарски односи. Сељак је са својим пољопривредним алатом и стоком /зевгаром / обрађивао имање и сав принос делио на пола са чифликсајбијом. Десетак се плаћао

^{1/} Мисирков: "Економски узрци македонског покрета" Извештај С. Петербуршког славјанског... 1908, № 2, стр. 36, 37.

заједнички / најчешће пре поделе издвајала се количина која се на име десетка требала дати држави /, али су зато остајале обавезе које је хришћанин - раја морао да плаћа од сопственог дела.

Тако су се обавезе сељака - чифлигара повећале више нег двоструко, а његови су се приходи свели на половину ранијих прихода. Осим повећаних обавеза према држави / харач, вергија, титарет и др./ сада је сељак имао нове обавезе према чифликсајбији и то:

1. обавезу да жетву подели са бегом;

2. да ради бесплатно и празничне дане на беговом делу имања, ако бег има такво изван земљишта датих у наполици и закуп, или ако такво поседује у неком другом селу. Негде се ова обавеза сводила на 10 дана рада у години, али се она најчешће прекорачивала за онолико колико је било потребно да се обради и сврши бегово земљиште. Жене чифчија су пак биле обавезне да раде у кући беговој кад год он то затражи.

3. Да одвезе бегов део жетве тамо где он хоће. Врло често бег продаје своју жетву на 80 до 100 километара далеко од села. Чифчија је приморан најчешће да бегов део одвезе на место продаје. Осим губитка у времену овде треба додати и употребу кола и стоке што истом тако иде на рачун чифчије.

4. Сваки наполичар је дужан да бегу / чифликсајбији / обезбеди и допреми бесплатно 4 кола дрва за огрев сваке године.

5. Ако бег има воденицу, што је био врло чест случај, вешо одржавање / довођење воде, чишћење каменова и тако даље / пада на терет чифчије^v без права да у њој бесплатно ме~~ће~~ жито које он и његова породица конзумира.

6. Да плати субами / управнику чифлика / 1 $\frac{1}{2}$ кило / 56,5 кг / пшенице или јечма.

7. Да плати аренду за кукуруз и виноград / за 1 погон винограда једну мецадију, а за 1 погон^x под кукурузом 2 и $\frac{1}{2}$ кила кукуруза, односно половину жетве.

8. Да плати пољака / чувара / за чување кукуруза и винограда у висини која се утврђивала договором а која је најчешће износила по два шиника^{xx} жита од једног зевгара^{xxx} и по један шиник жита од сваке куће за храну. Осим овога, село се обавезивало

x 1 погон

xx 1 шиник = 14,112 кг.

xxx 1 зевгар =

да пољаку да по један кожух годишње, чарапе, убрусе, живину, и та^{ко} даље.^{1/}

Обавезе чифчија према чифликсајбијама обично су се регулисале договором, који је најчешће остајао у усменом облику, иако да нису били ретки случајеви њихових прекорачења од стране чифликсајбија. Односи између бегова /чифликсајбија / и чифчија нису били фиксирани законом, а они документи који су се односили на ову материју, нису одлазили даље од општих констатација да до^{говоре} треба поштовати.^{2/}

Кад се зна да су чифликсајбије седеле и у меџлису^х, и у администрацији каза и вилајета, односно да су ње^{век} могли да поткупе оне који су били обавезни да ове и друге прописе спроводе, онда је сасвим уверљива она констатација Разбојникова да су и они прописи који су на неки начин регулисали ову материју, остали само мртво слово, јер се никада нису примењивали у стварном живо^{ту}.^{3/}

Да је чифлигарство било директно узрок рђавог материјал^{ног} положаја сељака говоре многи примери оних села која су из ко^{рена} изменили свој положај кад су се откупили од својих чифлик^{сајбија}.[→]

1/ Види: Andre Barre: L'esclavage blanc, Paris, 1909, str.94.

2/ Овде не постоји никакав закон који би фиксирао ове односе /мисли на односе између бегова и чифчија м.пр. /, а гра^{ђански} закони који уопште третирају ову материју остали су постав^{ке} само на хартији написане, без фактичке везе са животом, у овом случају са животом чифчиства". Види Разбојников: Чифлигарство в Ма^{кедонија} и Одринско, Солун, 1918 г., стр. 48.

х Меџлис = административни савет вилајета.

3/ Обавезе сељака и захтеви бега немају границе - шта смета бегу да сутра каже својим чифчијама: ви сте ми до сада давали то и то а од сада надаље ја ћу од сваке врсте жита да узмем још по једно кило више /"харизмо"/ као што се десило у селу Адате, Серско/. Од сада па даље даваћете ми кило кукуруза и по 60 пари "колк парас" /случај у селу Али Аашовка - Серско. Али пак: "Пошто ме ваш труд мало награђује, од сада ћете ми плаћати кирију за куће /с. Кризот / итд. Према потреби бегови су мењали уобичајену праксу да од неполичара узимају свој део у природи. Тако бег из села Чучу^{лигово} мења свој досадашњи обичај и половину узима само од кукуруза, памука и пасуља, а од осталих производа паре "кесим": пребро^{јава} снопове на гмну, израчунава колико ће зрневља изаћи из њих /свако може да замисли колико праведно се то врши / и затим тражи свој део / у парама м.пр. /, а чифчија је дужан да му га да па макар и да није произвео толико". Види: Разбојников: Чифлигарство в Ма^{кедонија} и Одринско", Солун 1918 г., стр. 49 и 50.

4/ Ево шта један анонимни писац пише у вези са горњем: "По својој плодности серско поље се убраја међу најбоља у Македо^{на}

707K

Могло би се привести још много ваквих докумената који говоре о тешком, чак и безизлазном положају сељака. Но један документ из 1904 године, протестно писмо сељака Буџ из леринске казе, говори речитије од осталих. Ево какву су слику своје економске ситуације насликали сами сељаци:

нији. Овде се труд пољопривредника богато награђује. Али и поред тога сељаци су, осим веома мало изузетака, сиромашни. Села имају ужасан изглед... Главни узрок за ову оскудицу је чифлигарство. До пре 18 до 20 година цело серско поље било је својина серских бегова, а становништво је радило земљу колико за хлеб. У последње време нека су села успела да се откупе, а друга су прешла у руке хришћана - господара. Положај последњих није бољи. Многа села, која су освојила хришћана више воле своје раније бегове, јер грцизирани Власи и Бугари, сопственици чифлига, систематски експлоатишу рад сељака, док је код бега он могао да сакрије један део својих производа. Сем тога бегови могу боље да заштите сељака од самовоље чиновника, Меџира и Черкеза. Сад од 80 села у серском пољу на двема обалама Струме, 55 су потпуни чифлици, 5 до 6 само деломични чифлици. Значи, већи део становништва још робује дво-струко или тачније да кажемо троструко, јер има три посебна господара: власт, бега и владику. Све три власти се окупљају при вршидби и сељаку одузимају хлеб, добивен великим трудом и муком. Сиромаштво доводи и четвртог господара, још страшнијег од оних првих, то је лихвар који чим сељака ухвати у своје руке не пушта га до гроба. Ето одакле произилази та противуречност: најплоднија земља, а највећа оскудица.

Она села која су успела да се ослободе од чифликсајбија стоје релативно боље. Нарочито се обогатило село Просечник, које лежи на необично плодној земљи; откупило се од свога бега, али није изгубило његову заштиту. За кратко време село се коначно преобразило, ишчезле су сиротињске колибе, и уместо њих појавиле се лепе и двоспратне куће. Дворишта су ограђена. Сељаци имају прекрасну цркву и школу, у град одлазе на коњу, обучени доста добро и чисто". - Аноним: "Путовање кроз долине Струме, Месте и Брегалнице МСБ, X, стр. 502-503 /.

Ово нам потврђује још један аутор. Ево шта немачки етнограф Веган у вези са тим пише: "Сељак је целог свог живота осуђен на ропски рад. И то ничим не може да се поправи. Тај безизлазни положај чифчија принуђује их да ленчаре, /а и зашто да се труде много за свог чифликсајлију?/ и да буду равнодушни према сваком напретку као и према својим тешкоћама. Много је боље постављен /бугарски/ сељак у слободним селима. Иако је и ту притешњен од десетка, који се често скупља са великом суровошћу и несавесношћу од закупаца, који на тај начин хоће да зараде више, иако постоје обавезе за школу, цркву, друмове и тако даље, сељак има ипак своју сопствену земљу коју обрађује са великом љубављу. Благодарећи својој штедљивости, он може да купи и другу земљу било од исељених мухамеданаца, било од сељака што се пресељавају у град. И тако пада у очи, да и поред неповољних услова, у слободним местима и селима у подножју планина или на њима самима влада извесно релативно благостање". Види: weigand: Ethnographie von Macedonien. Leipzig, 1924, str. 42-43.

"Екселенцијо,

Потписани, кмет и одборници села Буџ, каза леринска, задужени од сеоског савета, имају част да Вашу Екселенцију упознају са следећим:

1. Наше село броји 243 куће и 2.258 становника од којих 1.193 мушкараца и 1.065 жена. 25 мушкараца отишли су без наде на повратак, остаје дакле 1.168 мушких становника за које је село, по последњем закону дужно да плати војни порез по 5.000 пијастра за сваких 100 становника, то ће рећи 116,8 x 5000, чини 58.400 пијастра. Међутим, локална власт нам је доставила једну одлуку којом износ пореза утврђује на 65.850 пијастра, износ који у многоме превазилази оно што закон предвиђа и тражи. Поред овога, по последњој одлуци ~~н~~ ми треба да платимо суму од 3.951 пијастра приреза.

2. Порез на сопственост зграда /вергија/ од 9.854 пијастри је исто тако претеран, јер је међу нама много оних који треба да плате 2 или 3 пута за различите зграде, грађене у различито време на истим темељима. Међу њима има много воденица које су већ одавно напуштене, а за које се вергија још тражи и скупља.

3. Порез на запосленост /темети / достиже 300 пијастра и онда када ~~н~~ зарада и добит не прелази ову суму.

4. Десетак за прошлу годину достиже 40.550 пијастри, док је раније он од закупаца откупљиван за 85.000 пијастри што јасно доказује колико нам је систем закупа био штетан.

5. Осим старог пореза ~~ихкихе~~ на стоку/беглик/ који је износио 5 пијастри на главу за овце и козе, од прошле године морамо да платимо порез ~~за~~ ^{на} коње, мазге, краве по 10 пијастри на главу, за магарце по 3 пијастре, ~~на~~ свиње ~~и~~ 1 пијастар.

Овај порез на стоку тако нам тешко пада да ћемо ускоро бити приморани да се одрекнемо нашег главног средства за опстанак гајења стоке.

6. Прошле године смо били приморани да уплатимо 1.080 пијастри помоћи за болницу у Лерину и 1.400 пијастри за реновирање жандармериске станице, у свему 2.480 пијастри. Сума разних обавеза коју ми плаћамо креће се између 150.000 и 200.000 годишње. Овај терет је толико тежак за једно село као што је наше, које је пред две године било потпуно попаљено и разрушено, да он почиње да нас уништава. Сваке нове године ми се налазимо пред дефицитом и стварамо нове дугове. Много сељака је због овога емигрирало а многи

настављају да одлазе у најудаљеније земље; није далеко дан када ћемо и ми бити принуђени да направимо исто, ако се империјална влада не удостоји да на време предузме мере за олакшање овог терета.

Са обзиром на све претходно имамо част да Вас понизно молимо да се заузмете пред поштованом финансиском комисијом која би нам дозволила:

1. Редукацију бедела или бар његово ограничавање на пропорције утврђене законом и укидање свих приреза.
2. Укидање двоструке и троструке вергије за зграде, за које смо већ досада платили два или три пута.
3. Смањивање пореза на напуштене воденице.
4. Смањивање бар половине пореза на зараду.
5. Обустављање нових пореза на крупну стоку.

Будите... итд.

Село Буџ, 28 марта 1906 године".^{1/}

Тако су Буџчани претресли сваку своју пореску обавезу и обелоданили како су незаконским путем порези били увећани по два и три пута. Не улазимо у то да су овакво протестно писмо могли да напишу само пробуђени сељаци, код којих се у последњим борбама за национално ослобођење појачала свест о потреби борбе свим средствима за ликвидирање оваквог стања. Ово писмо, је међутим најбољи доказ ужасних последица до којих је доводила исцрпљујућа економска, боље рећи, пореска политика отоманске царевине. Није то само претња већ једини излаз који им преостаје, кад Буџчани кажу да ће бити приморани да напусте своје село и емигрирају ако се њихов предлог за смањење порезе не усвоји. Да сељаци донесу тежку одлуку да напусте кућу, огњиште, кад се зна колико су баш сељаци везани за свој крај, значи да је њихов положај постао заиста несносан и да нису видели могућност да ће им се ситуација побољшати.

Ово протестно писмо Буџчана показује још нешто. Ни после свих реформи које је Турска влада присиљавана од великих сила доносила, стање македонских сељака се није поправљало, већ напротив само погоршало.

¹⁹²¹
1/ Draganoff: "La Macedoine, Paris, ~~1926~~, str. 68-70.

Погоршање положаја сељака не може се схватити ако се не оцени место и улога разбојништва у другој половини XIX века. У том погледу постоји знатна разлика између живота потлачених "неверника" у граду и селу. Разбојништво је парализирало међуградске економске везе, доводило имовину трговаца који су напустили град у опасност да буде опљачкана. У градовима је сам живот људи ипак био мање изложен опасностима. Оштрица разбојничких напада била је управљена на села. Није била поштеђена ни имовина, ни живот, ни част сељачке раје. То је изазивало стално пресељеничке таласе у правцу селоград, да би се онда претвориле у масовно емигрирање изван Македоније, у суседно ослобођене балканске земље или даље у САД. На тај начин настаје ванредан пораст градског становништва, који не изражава економски напредак, него је израз пустошења пољопривреде и села од разбојника с једне стране и ~~кретањем~~ претварање пренасељених македонских градова у насеља сиротиње. Разбојништво се је претворило за једну категорију муслиманске ~~мањине~~ мањине у животну професију. Разбојништво се је претворило у институцију која, истина, није никада законски била призната, али је постојала као чињеница живота. Власти нису, најпре, имале довољно снаге да се боре против разбојничких банди, а касније су њени претставници сарађивали са вођама банде и делили плодове пљачке. Македонска села су била раздељена између разбојничких банди. Сељаци су плаћали годишњи "откуп" једној банди, али су тражили да их ова заштити од суседних конкурентских банди. Баре пише: "Добро исцеђен од свог поседника и од државе, неверник /раја / подлежи и још једној категорији господара - турским и албанским бандитима. Сваком од њих сваки сељак годишње даје 6-20 турских лира да би се ослободио напада истих, што га, међутим, не ослобађа од тога да своје имање види опљачкано, а своју жену и ћерку обешчашћену".^{1/}

Разбојничке чете се особито шире у другој половини XIX века. Ликвидација разбојништва није била нерешлив проблем. Требало је само дати оружје народу да се брани. Али режим је такав

1/ Andre Barré: "L'eselavage blanc", Paris, 1909, str. 95.

какав је био могао да се одржи само као систем националне неједнакости.^{1/} Илузорност покушаја реформи и модернизација истакао је и познати економист Nassan Senior ^{2/} "Турци у Европи нису произвођачи: то је један паразитски народ који живи искључиво од пљачкања раје. Направите да пљачка буде немогућа или барем тешка и Турци ће емигрирати и отићи да умиру на другом месту. Хати-хумојон од 1856 даје једнакост хришћанима, али ће та једнакост Турцима отети њихова средства за опстанак, јер им само неједнакост обезбеђује иста. Ако ја живим од злоупотребе и хоћу ову да укинем, значи да извршим самоубиство. А Турци уместо самоубиства више воле полагаано умирање". Прави Турчин се плаши од реформе, које се, по његовом схватању могу извршити само на рушевинама његовог царства".^{2/}

Наведени путописи, лични записи, извештаји и званични документи, ~~који се одnose на бопанског селбаки~~ дају довољно материјала да се закључи следеће:

Прво: Стање сељака у Македонији је, и поред извесних локалних тешкоћа и зулума почетком XIX века релативно сношљиво, а у појединим крајевима, може се рећи, чак и добро / Солунско, Прилепско, Охридско и тако даље /.

Друго: Да се после Кримског рата од 1856, а нарочито после Руско-турског рата од 1878 године, односно после широког отварања врата европској трговини, ово стање погоршава. Ово се односи чак и на оне крајеве који су важни као веома плодни и који су били близу великих трговачких центара као што су: Солун, Серез, Велес, Битољ, Прилеп и тако даље.

1/ У 1888 години у Македонији је врловао ненормално велики број бандита. Да би ову земљу умирала, Порта је делегирала Хаџифиз-пашу. Са префињеном интелигенцијом, присталица модерног прогреса, овај турски функционер је уобразио да га Султан шаће у Македонију да изврши корисно дело. Од самог свог доласка он је схватио да је за заштиту становништва најбоље средство ако се њему самом / становништву н. пр. / повери одбрана. Он је хришћанима поделио оружје и муницију - једну пушку на 5 породице. Македонци су у својим селима сами били полиција. 600 Албанаца је било ухваћено, затворено и осуђено. За четири недеље / седмице / мир је био успостављен. Порта је тешко прогутала ово поштено деловање администрације да би захвалили, односно да би му дали на знање да хришћани нису браћа коју треба спасити од варварства, већ непријатељ који треба оставити да буду убивани лажући их обећањима и привидним реформама она је Хаџифиз-пашу прво отпустила, а затим протерала у конфинацију у Средњу Азију". Andre Barre: "L'esclavage blanc, Paris, 1909, str. 95.

2/ A. Brutus: A propos d'un mouvement en Macedoine, Bruxelles, 1900, str. 41.

Реформе које је турска управа предузела и спровела у овом периоду имале су за циљ да унесу више реда и законитости у функционисање државних установа. Међутим, пресађене европске форме државне организације нису могле да стану на пут једном расулу које је потхрањивала заостала економика, све јаче изражен колонијални положај Турске, односно традиције које су се супротстављале свим тим изменама.

Ове реформе су у ствари осигурале већу аутономност чиџлик-сајбија у односу на државу, односно у регулирању њихових односа са чиџчијама. На основу већ оформљених односа, чиџлик-сајбија је до те мере злоупотребљавао своју економску моћ да је своје захтеве у односу на чиџчију све више повећавао, а да за то никоме није био одговоран. Тако су се удружени: државна администрација /са све већим расходима које је требало подмиривати преко убирања пореза /и чиџлик-сајбија / којима је све више био потребан новац за подмиривање својих личних потреба и прохтева / сручили на сећака чиџчију и довели да до потпуне економске исцрпљености.

Треће. Читавим низом законских аката мења се у току XIX века положај кметова и феудалаца. Спахија се претворио у чиџлик-сајбију, тј. ~~он се~~ је од преставника султанске својине *он се* преобразио у приватног сопственика, који је старом облику феудалне ренте десетку, додао други облик феудалне ренте изражен у наполицы. Само та промена у положају поседника и чиџлик-сајбије је довољна да покаже погоршање положаја сељака које је настало у току XIX века. Наслеђена феудална структура се је мењала и распадала, а да се није створила капиталистичка економска структура.

Навике чиџлик-сајбије се знатно мењају. Он се одваја од свога поседа, његове потребе расту у оној мери у којој се, на један особит начин, развијају робно-новчани односи и у којој увећана индустриска роба осваја терен. Одатле захтеви према сељаку расту, јер више нису ограничени натуралним облицима производње и јер жеља за гомилање новца не налази ограничења у неразвијеном локалном тржишту.

Велепоседник — феудални господар, је и раније експлоатисао сељака, али се он јављао и као заштитник кметова у односу на самовољу чиновника, ^ииспаде правоверних силеџија и претеране захтеве разбојника. После Кримског рата афирмација новца као све-

III Буржуазија
Глава друга

Ситна буржуазија

1. Занатство

Прелазимо сада на занатлије по градовима који су заједно са ситним трговцима претстављали ситну буржуазију Македоније не само у граду него уопште. О формирању ситне буржуазије на селу у току XIX века не може се говорити, јер је највећи део плодне земље припадао турским спахијама, а самостални сељачки посед изван феудалних имања био је потиснут у планиноке, неплодне области, те се код овог сељачког становништва није могла формирати ситна буржуазија. Ипак разлике у имовинском стању између сељака су постојале, али су оне биле углавном на нивоу које је испод нивоа сеоске ситне буржуазије.

Чињеница да су градови у Македонији били већи него градови у осталим деловима Балкана говори у прилог оцене да је занатска привреда у њима била доста развијена, те да су занатлије сачињавале већи део становништва градова.^x Подаци о броју занатлија и обим занатске производње су врло оскудни и у великој мери општи и непрецизни. Већи део описа заната потиче из друге половине XIX века, али се у њима спомиње стање процвата ове радности које је постигнуто негде између Кримског и Руско-турског рата. Даћемо један преглед описа заната по градовима:

Воден. Мијатовић пише да су занати у овом граду за време његовог путовања били доста неразвијени и ограничени, да су занатске радње измешане, али да су пре 60 година биле све подвојене, те и данас има: обацијска чаршија, самарцијски сокак, бојацијска чаршија, ћурчиски сокак итд.^{1/} Браћајући се на време своје посете исти аутор утврђује: "као и свуда и сада су занатлије већином сироти људи".

Његуш. Пуквил који је путовао кроз Македонију у првој половини XIX века /око 1820/, пише да у Његушу има "неколико малих фабрика садаља и пушака, као и воденица за брашно, зејтин и џарланган".^{2/} Ради се очигледно о већим занатским радионицама.

Костур. У овом граду био је необично добро развијен крзнарски занат. Знатан део производње је одлазио изван границе
x Постоји још један разлог "пренасељености" градова: несигурност живота у селу.

1/ Ст. Мијатовић: "Град Воден", Братство XVIII, Београд, 1924, стр. 76 /Аутор је Воден посетио 1917-1918 г./

2/ Pouqueville: Voyage de la Grece... Paris, 1825.

Цитирано према К.: Јужна Македонија, Пер. списание, XXV-XXVI. Скопје, 1888, стр. 110.

Македоније, чак и изван границе Турске /у Аустрију, Немачку/.
Хаџи-Васиљевић пише да се у граду и у селима око Костура ткало
платно и извозило.^{1/}

Маглен. У овоме граду је било развијено грнчарство
а гајила се је у знатним размерима и свилена буба.

Зарово /код Солуна /. Стоилов пише: "Пре 15-20 го-
дина овде је било око 60 разбоја за ткање алаџе, али је у послед-
ње време овај занат опао, те су сада преостала само три разбоја".^{2/}

Себески и Драмски Санџак. Један аутор^{3/} описује кризу
која је обухватила некада цветајуће занатство: "Као и свуда код
нас тако и овде занати опали. У сваком граду једва се одржава-
ју по неколико заната".

Броди. /У Источном делу Егејске Македоније/: "Броди
је било, па је још и данас, пише један аутор^{4/}, главно гвожђарско
насеље у Марвишком крају, али се данас овај занат једва одржава.
Европске гвожђарске израђевине упропастиле су гвожђарску радност
у овом крају".

У ово време изумире и резбарство, које је ранијих де-
ценија било веома развијено. На опадање ове гране занатства ути-
цало је опште осиромашење. "Сада, код овог осиромашења, наш народ
се задовољава са простим и јевтиним израђевинама, те је овај
занат скоро изумро", пише исти аутор.

Тетово. У овом граду била је развијена производња пу-
шака - мартинки^{5/}. У 1890 години било је 13 еснафских /занатских/
организација, а у периоду између 1830 године и 1840 постојале су
две царшије - македонска и муслиманска. Опадање привредне актив-
ности у другој половини XIX века захватило је и овај град. "Навели
смо да је ранијих година било више табаџа /штаваџица кожа, наша
примедба / у Тетову... Сада /1909 г./ има само још 6 радњи. У
јаком су опадању неки од ових заната. Тако је бојација пред крај
прошлог века било више од 20, а сада свега их је 6. Тако исто опао

1/ Јован Хаџи-Васиљевић, "Костур и околина", Братство,
XXII, Београд, стр. 107-111.

2/ А. Стоилов: "На гости в Зарово и Висока", Бугарски
Сборник..., VIIIV Софија, 1900, стр. 678.

3/ Два Санџака од Источна Македонија, Периодическо списа-
ние, бр. 37-38, 1891 г., Софија, стр. 45.

4/ Аноним "Путување по долините на Струма, Места и Брегал-
ница", Б.Сб., X, стр. 507.

5/ А. Семишев: "Полог", Софија, 1929 г., стр. 17.

и ћурчиски /крзнарски / занат".^{1/}

Дебар. У овом граду, поред развијеног грађевинарског и резбарског заната, доста се било раширило штављење кожа. "Ранијих година је било и табаџа, па су престали да раде. Радили су све до 1890 године. Било је преко 20 радњи.^{2/} М. Гајић^{3/} спомиње такође да је у Дебру поред зидарства и резбарства ~~било~~ био развијен још и иконопис.

Охрид. У првој половини XIX века, поред осталих заната, била је развијена и "израда капа какве се носе у Албанији. Овај се занатски производ извозио у Албанију. У другој половини XIX века овај занат почиње да опада".^{4/} - Важније место међу занатима овога града заузима крзнарство, Поред великих мануфактура које су запошљавале до 200 радника, било је многобројних малих занатских крзнарских радионица. К'нчев пише да се је овим занатом у његовом процвату бавило 1500 људи, али да је последње две-три деценије XIX века њихов број сведен на две крзнарске ~~к'ње~~ са око 100 радника и неколико ситних крзнара. "Други занати су исто тако слаби".^{5/} Балашчиев описујући овај занат каже да се је личија кожа делила на 9 до 12 делова "од којих су се правиле посебне израђевине са посебним називима: ђелгава, магуло, елма, каџизарија, чувере и скупе, валвар паче, које су куповали султани за своје хареме".^{6/} Треба претпоставити да су различите делове обрађивали посебни радници, што би указивало на мануфактурну поделу рада у већини радионица. Ј.Цвијић даје нешто веће бројеве у погледу запослених радника у крзнарском занату. Према њему "у Охриду је било 2500-3000 ћурчиских радника. Њихова радница је била 20 - 25 гроша, осим тога су ~~многе жене~~ многе жене код куће шиле и могле за три летња месеца да зараде

1/ Д-р Ј.Х. Васиљевић: "По Тетовској области".
"Братство", XXIX, Београд, 1938, стр. 186.

2/ Д-р Јован Хаџи-Васиљевић, Град Дебар, "Братство", XXXI -
Београд, 1940, стр. 174-175.

3/ М. Гајић: "С Лепенца на Радику", Годишњица Чупићева, XXI
Београд, 1901.

4/ Иван Снегаров: "Град Охрид", Македонски преглед, IV/2,
Софија, стр. 84.

5/ В.К'нчев: "Битолско, Преспа, Охридско", Сб. за Н. и Ну,
IV, 1891, Софија, стр. 26.

6/ Г. Балашчиев, Град Охрид, Софија, 1915, стр. 11-12.

W

по 300 дин. ... Сада /1906 г. м. пр. / се виде само трагови од старих заната и старе охридске трговине... Скоро у исто време са опадањем заната у Охриду је бивало све не³изигурније услед досељивања Албанаца. Гурбет је узимао све веће размере... "1/ Шанкарев^{2/} који даје мањи број запослених породица у крзнарству пише да је после Руско-турских ратова /1878 г./ овај занат "настрадао", да је 1896 године, "остао један стоти део" од ове производње и истиче да је то главни разлог масовног одласка у печалбу.

У Охриду је био доста развијен и штављачки занат. Нушић^{3/} саопштава да се је штављењем бавило 150 породица и да су штављење коже одашиљане у Цариград, Једрене, Солун и Немачку. Овај занат је такође претрпео разарање у истом периоду кад и остала занатска производња, тако да се је у 1896 години овим занатом бавило само 5 кућа. Као што се види резултат је био поразан.

Струга и Ресен. Струга је раније имала свој панађур што је доносило знатне приходе. После пропасти панађура од заната се је одржало грнчарство. У Ресену је такође било развијено грнчарство чији су производи пласирани у ближој околини, у Битољу и Охриду.^{4/}

Битољ је био други град по величини и достигао до 48.000 становника. Главни део становништва бавио се занатством. Били су познати занати штављења коже, папуџијски, кујунџијски занат итд. Али криза није мимоишла ни овај град, него га је притисла много теже због већег броја оних заната који су дошли под удар конкуренције индустријске робе. Шопов пише: "за несрећу, као и у свим градовима вилајета, тако и у Битољу занатлије постепено слабе и опадају. Разлог је с једне стране, што не постоји некадашња велика и широка употреба занатских производа, јер су их поткопали европска трговина и страни производи, а с друге стране, што живот и домаће издржавање свих сталежа је постало скупе. Нова времена су донела мање прихода и више раскоши".^{5/}

Прилеп. Хан^{6/} истиче као врло развијену занатску производњу доја који се прерађује у осам већих радионица за шта се годишње употребљава око 30.000 оваца. Дој се извози из Прилепа у

1/ Ј. Цвијић: Основе за етнологију и географију, I, Београд, 1906, стр. 1024.

2/ К. Шанкарев: Кратко историческо-географическо описание на Охрид и Струга, Софија година 1896, стр. 25-26.

3/ Б. Нушић: Крај обала Охридског Језера, Београд, 1896, стр. 49.

4/ Ибид.

5/ А. Шопов: Българите в Турција, Пловдив, 1895, стр. 273.

6/ Hahn: Reise von Belgrad nach, Salonik, Wien, 1868, str. 180.

Цариград, Солун, Скопље и Битоља. Поред овога у широко разгранатој домаћој радиности производе се велике количине вунених чарапа и извозе и изван Македоније. Осим тога производила су се специјална дебела вунена ћебад /јамболије/ и продавана у околним градовима. Прилепски сајам је омогућивао знатан извоз ових производа у суседне градове и у остале ^{1/} владјете турског царства. Еничеров ^{1/} пише да је 1870 година претстављала ону преломну годину којом завршава полет и почиње економски пад. Године 1873 изгорела је чаршија што је још ^{2/} допринело привредној депресији.

Велес. О развиту произвође саштијана у Велесу говоре многи аутори. Чињеница да је око 400.000 кожа обрађивано годишње и да је готов производ извожен у Немачку, Аустроугарску и Италију говори о томе да је овај занат деценијама подржавао високу занатску активност и осигуравао знатном делу радног становништва скромну зараду. ^{2/} Поред овог заната било је развијено и грнчарство које је ^{3/} снабдевало производима околне градове. Израдом грубих ћебади од козје длаке бавило се више занатских радионица. ^{3/} Али је и Велес захватила дубока привредна депресија у исто време кад и занатство у осталим градовима Македоније.

Штип. Цвијић саопштава да је прерада коже достигла знатније размере у периоду пре 1876-1878 године, али да је после тога ова занатска производња нагло почела да опада. ^{4/}

У Скопљу је било особито развијено штављење кожа. Према Брауну ^{5/} у 1669 години било је 700 радионица која су се бавиле штављењем кожа које су онда извожене у Анкону, Солун и Венецију. "Скопске табане радиле су до пред крај XIX века". ^{5/} Поред тога био је јако развијен папуцијски занат чији су производи продавани у околним варошима и у Босни". Као и већина осталих оријенталних заната, папуцијски занат изумире: пре 30-40 година он је био на врхунцу своје моћи, када је почео постепено да опада. ^{6/} К'нчев који је описао Скопље из последње деценије XIX века, констатује исто тако да је депресија захватила и скопске занате. "Као и свуда код нас, пише он, исто тако и овде занати су у последње време јако

1/ Еничеров: В' споменанија и белешки, Софија, 1906, стр. 277.

2/ К.: Сегашното и недавното минато на град Велес, Периодическо списание, XXXIX, Србдењ 1892, стр. 356.

3/ Ибид, стр. 357.

4/ Ј. Цвијић, Основе за геологију и географију, I, Београд, 1906, стр. 228.

5/ В. Димитријевић, Папуције у Скопљу, Гл. Е. М. XIII, стр. 30.

6/ Ибид.

опали, јер не могу да издрже притисак фабричких производа... Али ипак у поређењу са другим македонским градовима занати у Скопљу стоје најбоље. Само Битола може донекле да се упоређује са Скопљем. Занати су се у Скопљу боље учврстили због тога што они раде са албанским становништвом које се скоро не поводи за модом као остало становништво... Некада је занатство у Скопљу цветало и осигуравало добар живот великом броју породица. Сада је издржавање само од њих прилично тешко."^{1/}

Неврокоп /Пиринска Македонија/. "У Неврокопском селу Гајтанинову изграђивале су се поткове у 60 радионица у којима је радило преко 400 радника у току читаве године, које су се онда продавале по околним Гајмовима. Сада раде на овом занату само око 50-60 људи, и то не током читаве године."^{2/}

Банско /Пиринска Македонија/: "У Банском крају развио се је један посебан занат : израда минђуша, прстева, дечјих играчака од калаја. Сада је остало 7 до 8 кућа које раде у том занату, али без особитог успеха."^{3/}

Овај непотпуни преглед развика и разарања заната у Македонији упућује на основне опште привредне, друштвене и политичке закључке. Међу овима треба особито истаћи следеће:

1. У току развика заната у Македонији ^{у X} постепено је извршена извесна територијална подела рада, за чију су основу послужили природни услови. Тако се је у Велесу, Ресну, Струзи и Меглену развило грнчарство, у Гевгелији, Водену производња свиле ^{и др.} ~~и ткањина~~ и конца, у Неврокопу, Горно и Долно Броди на бази железних руда развија се је прерада гвожђа, у Скопској Црној Гори израда пољопривредних алатки и предмета кућанства од дрвета, у Серезу израда памучне пређе и тканина итд.

Поред ове поделе изазване природним условима, и други фактори су утицали да се развију неки нови занати и да се вежу са одређене рејоне. Настаивање Цинцара у неким пределима Македоније пренело је и неке занате у рејоне у којима су они дотле били слабо развијени /кујунџијство, дуборез и др./.

Једна особена подела рада била је везана за одређене верско-националне и етничке скупине. Већину заната су обављали

1/ К'нчев: Град Скопје, Периодическо списание, 55-56, Србдец 1898, стр. 26.

2/ Аноним: Патување по долините на Струма, Места и Брегалница", Софија, Сб. за Н. Умотв. Н. кн., X, 1894, стр. 57.

3/ Ибид.

Македонци; кујунџије, казанџије у највећем броју случајева били су Цинџари; сарачи поткивачи, бербери и штављачи били су по праву Турци, а негде искључиво Турци. Код ових последњих, занатли су били везани за њихову професију ратника, затим ~~за~~ богатство ~~то~~ ^{служу} владајуће нације која је највише употребљавала предмете луксуза итд.

Територијална подела изазвала је размену која се је вршила у форми локалних, обласних и националних сајмова /панађура/. Али кад се систем сајмова већ утврдио, онда је ова размена са своје стране подржавала и учвршћивала постојећу поделу рада.

На друштвеном плану, размена преко сајмова је била једина форма повезивања различитих рејона и стварања економског јединства нације. Међутим, када је привреда у основи природног типа, онда размена није појава која се понавља безброј пута ^и сваког часа, ~~неко~~ ^{век} ~~која~~ ^{врта} се врши пазарног дана или у данима сајма. Одатле следи да економско јединство стварано на ~~оваквом~~ ^{овакво} типу производње и размене није могло да има потребну чврстоћу. Због тога и дозревање националне свести морало је да претставља један дужи период и да се одвија споријим темпом.^{1/} Макар колико спор био овај процес и макар колико био ремећен спољашним факторима национална свест ~~се~~ је непрекидно развијала у правцу постепеног дозревања.

2. После једног периода постепеног развитка занатства и његовог спорадичног прерастања у зачетке капиталистичких кооперација и мануфактура, настало је брзо разарање занатске производње које је продужило до пропасти отоманске Империје као европске државе.

Гранична линија развитка и пада занатства не може се прецизно одредити, јер оштре граничне линије у развоју једне заједнице у природи као и у друштву су ретке. Већина аутора указује да прелаз са узлазне у низлазну линију развитка, пада негде између 1856-1875 године. У овим двама линијама развитка било је разлике у темпу: док се узлазна линија привредног пораста постепено дизала тако да је требало 6 до 7 деценија да се развија, низлазна линија је била оштрија, јер је за око 2-3 деценије разарање привреде већ постигло ^{дубоке} ~~дубоке~~ размере.

^{1/} Овај темпо стварања економске повезаности, одатле зрење националне свести на тој основи није било брже ни у суседним балканским земљама; али је тамо један ванекономски фактор, национална држава, био онај чинилац који је гурao процес развитка националне свести преко онога што је могла да ~~оствари~~ ^{оствари} економске повезаност.

О узроцима пада исто тако постоје разлике између појединих аутора. За неке /Шопов / разлог је био раскош који се одомаћивао, за друге мењање укуса потрошача, за треће /Хаџи-Васиљевић/ узроке треба тражити у неодлучности, недовољној стручности и немању пословне иницијативе код привредника, за неке технички прогрес као такав /железнице/, за друге фаталистичко веровање да се "богатство не држи" и да престаје са првом генерацијом итд. Ми ћемо се вратити касније опширније на узроке овог наглог пропадања занатске привреде, а сада ћемо указати на два основна узрока: прво, на систем капитализације који је широко отворио врата ^{индустриј} робном капиталу на турска тржишта; друго, на изградњу железничких линија које су овом продору робног капитала дали материјално-техничка средства да се изрази. И један и други фактор јавили су се и дошли до пуног израза у периоду између Кримског и Руско-турског рата. Оба ова узрока довела су до истог резултата; омогућили су приступ јефтине, фабрички израђене робе на македонско тржиште које је дотле било приступачно само домаћој занатској производњи. Из ове конкурентске борбе могло је да настане само разарање домаће занатске производње. О томе је Маркс писао: "С друге стране, јефтиноћа машинских производа и револуционисани транспорт и саобраћај, јесу оружје за освајање страних тржишта. Уропашћујући занатску производњу тих занатлија, машински начин рада претвара их принудним путем у поља за производњу његових сировина. Тако је Источна Индија била присиљена да за Велику Британију производи памук, вуну, конопље, јуту, индиго итд."^{1/} Македонија се претворила у поље за производњу памука, дувана, опиума, свилених чаура, сировних кожа и житарица.

3/ Разарање занатске производње довело је до следеће две тешке социјалне последице. С једне стране емигрирање радног становништва из града и села узело је масовне размере; с друге стране релативни напредак македонских градова заменио је пауперизам, који је особито захватио занатлије.

О масовном емигрирању чије су основе биле једновремено у деградацији привреде и у систему политичког терора, говори узгред велики број аутора. Шапкарев тврди да је разарање крзнарског заната био главни узрок исељавања /гурбетлука / из Охрида. К'нчев

^{1/} Карл Маркс, Капитал, Београд, 1946, глава XIII, тачка 7, стр. 366.

наводи сличне разлоге за Велес и његову околину. Цвијић налази да су разлог овој појави и пропадање заната и несигурност живота. Македонски поет Приличев пише да је скоро половина становништва напустиле Охрид и овај се претворио у "напуштени град".^{1/} Јаранов^{2/} тврди да је крајем столећа било око 50.000 исељеника из Македоније.

О пауперизму има исто тако довољно података. К'нчев каже да се само од заната не може одржати породица. О масовној беди становништва Охрида говори и Приличев.^{3/} Будући да занат није могао да осигура довољно средстава за издржавање породица, стварају се два "бастардна" занимања тј. таква где се један део времена посвећује занату, а други део пољопривреди. У Прилепу и другим градовима занатлије су били истовремено и произвођачи дувана, у Штипу и Кавадару спајале су се занатска производња и производња опиума, у Бевђелији, Водену и другим градовима занатлије су се бавили гајењем свилених буба. Неке занатлије прелазили су сасвим на пољопривредну производњу, уколико су имали довољно земље. Производња се је тако спуштала са једног вишег нивоа /занатство / на нижи ниво /пољопривреда /, или су се оба вида производње уједињавали, јер ни једно само није било у стању да прехрани породицу. Међутим, уједињавање заната и пољопривреде значило је да се и једно и друго држи на врло ниском нивоу и да се не развија техника производње.

Македонски градови су добијали изглед насеља са великим бројем занатлија али са slabим обимом занатске производње. Привредна обамрлост је пружила путника који су крајем столећа посећивали македонске градове. "Има много радњи, пише К'нчев али њихови ~~стаженици~~ сопственици дремају читаве недеље, јер се нико не јавља по улицама. Само се суботом запажа живље кретање. Тада је пазарни дан".^{4/} То пише аутор за Ресен. Исто важи и за Охрид. "Трговина, као и свуда у Македонији, је сасвим опала", или за Стругу: "У Струзи је трговина сасвим опала. У том погледу варошица изазива сажаљење".^{5/}

Миливоје Савић, констатује да у македонским градовима влада огромна претрпаност занатима и сматра да је "узрок овом стању у томе да су прилике личне сигурности биле релативно боље

1/ В. "Современост", Скопје, јануар, 1957, стр. 20.

2/ Јаранов: "La Macedoine economique", Sofia, 1931 g. str. 169.

3/ "Современост" јануар, 1957, стр. 34.

4/ Витолско, Преспа и Охридско, Сб. Ну, Н. и кн. IV, 1891, Софија, стр. 27.

5/ Ибид.

у варошима и да је сав свет бежао ка варошима, јер је по селима владало безвлашће".^{1/}

Безвлашће као разлог напуштања села потврђује се~~м~~многобројним написима савременика. Ипак овај разлог има подређени~~и~~ значај. ^{и место} "Претрупаност" је јавила управо у последњим деценијама XIX века, због тога што се за постојеће занате стално сужавало тржиште притиском конкуренције увезених фабричких производа. Отсуство изградње индустрије није омогућавало преривање становништва из занатства у индустрију, те се је претрупаност јавила не због пораста броја занатлија него због сужавања њиховог тржишта. С друге стране прелаз земљорадника у занате није једноставан, јер ~~тран~~и одређену занатску обуку, коју се~~в~~аци нису могли да донесу готову са села. Напоследку прелаз из једне угрожене гране /пољопривреде/ у другу грану која се налази у брзом опадању се по правилу не врши.

4. Међу занатлијама у македонским градовима занатлије македонског националног порекла претстављале су огромну већину. То није био случај са богатим трговцима у неким градовима као што је Серез, Битола и још неки где су хеленизирани Македонци, хеленизирани Цинцари,¹ Јевреји претстављали ако не већину трговаца, оно већину богатих трговаца.

Међутим, ова градска ситна буржуазија /занатлије / претстављала је не само национално хомогену и већинску групу у градовима, него и прву организовану групу македонског друштва. Због тога је сасвим природно да се национални покрет, национални препород ослањао на ову снагу друштва све до почетка оружанот ~~у~~с танка. Занатлије су били организовани у еснафским организацијама, а ове су служиле и за одбрану сталешких интереса /занатлија /, али су постајали и носиоци опште борбе за национални препород.

К'нчев пише да су скопски еснафи играли важну улогу у препороду а да су и "сада главни ослонац народно-црквеношколске ствари" и да у опште важе као "важан друштвени фактор".^{2/} Нушић пише да је ћурчијски еснаф претстављао снагу која је као таква играла најзначајнију улогу у питању народности која је преобразила Охрид од пред 30 година".^{3/} Ч очков потврђује ~~и~~ исту улогу занатлијама за Велес: "а други важан разлог је да је онда еснафски покрет против чорбација био на врхунцу, те је учитељ Поповић био на страни еснафа, због тога су му његови противници чорбације из притај

^{1/} Миливој Савић, Наши занати и индустрија, Београд, 1914, стр. 291-292.

^{2/} К'нчев: Град Скопје, Периодическо списание, 55-56, 1898, Србдец, стр. 27.

^{3/} Нушић Б., Крај обала Охридског Језера", Београд, 1896, стр. 49.

стварале разне неугодности".^{1/} - Класни сукоб између богатије национално и политички колебљивог грађанства, Чорбација с једне стране и ситне градске буржуазије претстављене у занатлијама и малим трговцима, о којима говори Чочков, а друге стране, особито је оштре размере узео у Прилепу, а исто тако и у Скопљу. Веган пише да су у "Северној Македонији занатлије организовани у еснафе и ова еснафска организација гарантира националну повезаност и даје основу на којој се граде и могу да напредују црквено-националне тежње. Због тога турске власти гледају на еснафе са неповерењем и прогоне их, а по некада чак и сасвим забрањују". Веган даље истиче да су еснафи добро организирани у Скопљу, Велесу-Прилепу-Охриду, а да "у Битољу постоји тешка борба не само са Турцима него су они трн у оку и грчкој митрополији".^{2/}

Еснафске организације биле су једини фактор способан да економски омогући отварање школа и ширење писмености на матерњем језику. Оне су својим средствима подигле нову школску зграду у Прилепу и издржавале школу и око 45 наставника,^{3/} Иванов потврђује да су функције еснафских организација далеко прелазиле оквире сталешких питања.^{4/} У Охриду је од прилога занатлија основана "крзнарска школа" у 1866 години и у њеном оснивању је важну улогу одиграо и песник препорода Приличев. Од прилога се створила прилична сума која је помагала просветну активност и борбу против грчких школа и грчких владика, а служила је као први кредитни фонд који је занатлијама давао позајмице са каматном стопом од 10%.^{5/}

Међутим, борба за питања просвете, народне цркве, културе, никада се није водила без сукоба класних интереса између радних маса у граду и чорбација. На тај начин борба се водила и против грчких владика и против домаћих чорбација који су тражили за себе руководство и предлагали увек једну линију сталних компро-

1/ Хр. Чочков: "Град Велес" - учебното дело, Софија, 1929 г. стр. 29.

2/ Weigand: "Ethnographie von Macedonien", Leipzig, 1924, str. 93-94.

3/ Сто години ново бугарско училиште в гр. Прилеп, Скопље, 1943, стр. 111.

4/ I. Ivanoff: "La question macedonienne, Paris, 1920.

Аутор пише: еснафи су се окупљали на општим скупштинама на којима су се, поред питања професионалног карактера, расправљало и о верским и социјалним питањима, као што су: изградња цркви и школа, ангажовање учитеља, слање делегација у Цариград тражења неких права и др./стр. 80/.

5/ Спространов: "По възраждането на град Охрид", Сборник за Нар. умотворенија наука и книжнина, XV, Софија, 1896, стр. 644-645.

миса било у односу на претставнике грчке патријаршије, још више у односу на турске власти. Јача афирмација улоге занатлија и њихових еснафских организација почиње у Прилепу око 1838 г., а у Скопљу неколико година раније. У току последњих 6-7 деценија углед и значај градске ситне буржуазије је растао све више, особито у већим градовима, а утицај богатијег слоја трговачко-лихварске и велепоседничке буржуазије се је свањивала у општем кретању македонског друштва ка својој националној и политичкој еманципацији.

Овом делу македонског друштва припада и интелигенција састављена углавном ~~од~~ од учитеља и наставника прогимназија, који су пореклом припадали ситној градској буржуазији, по свом економском положају били врло блиски њој и која је давала руководеће људе у локалним организацијама, када је борба излазила из оквира црквено-школске борбе, претварала се у политичку борбу против главног непријатеља и пошрмала револуционарни карактер у последњој деценији XIX века.

Глава трећа

~~БИРТУЛАЗИЈА~~

2. ТРГОВИНА ~~И ТРГОВАЧКА БИРТУЛАЗИЈА~~

Трговина се у Македонији јаче развија почетком XIX века. На то су утицали различити фактори од којих треба споменути и промене које ~~су~~^{је} институција феудалног велепоседа почела да трпи.^{1/} Евлија Челебија пише да је у Скопљу било у времену кад је он посетио овај крај /1660 г./ 2150 дућана^{2/}, а Ами Буе тврди да је у првој половини XIX века /1842/^{3/} било у Битољу исто тако 2150 дућана. Ово говори о знатној робној производњи на бази занатске радности чије почетке треба тражити у претходном периоду, а које се почетком XIX века даље развија и консолидира.

У ово време трговачке везе Скопља са ^{осталим} градовима Македоније су знатне, /Битољ, Дебар, Неврокоп и тако даље /, шире се на север према градовима неослобођене Србије /Призрен, Брање/, иду даље према Сарајеву, јер је Босна била главни снабдевач Скопља са занатским израђевинама од гвожђа, а постоје трговачке везе и са неким градовима у Бугарској /Пловдив, Габрово и др./^{4/}.

Из ових података можемо закључити да су већ почетком XIX века биле успостављене знатне економске везе између градова Македоније: са Албанијом /преко Дебра /, са јужном Србијом, са Бугарском и Босном. Ни Хаџи-Васиљевић ни остали аутори не говоре о неким значајнијим везама са Грчком и Србијом, јер су и ~~једна~~

1/ Д-р Јован Хаџи-Васиљевић пише: "Трговина у XIX веку коју можемо констатовати по писаним подацима почела се развијати тек од почетка, штавише тек од половине XIX века". /Јован Хаџи-Васиљевић: "Скопље и његова околина", Београд, 1930 г., стр. 106/. Аутор је и у овој тврдњи као и умногим другим тврдњама прецизан и нејебан. Сам аутор наводи Евлију Челебију који говори о развијености робне производње у Скопљу у времену кад је он обилазио овај град, дакле 1660 године. С друге стране, оно што је настало у другој половини XIX века, то је само појачање трговачке размене у вези са Кримским ратом, а никако почетак трговине, јер велики број занатских организација и велики број дућана у првој половини овог века говоре робној производњи, дакле и о широј размени у овом граду и у осталим крајевима Македоније.

2/ Евлија Челебија пише: "У Скопљу има 2150 дућана, главни трг и много чаршије /то се односи на 1660 год./". Г. Елезовић: Евлија Челебија о Скопљу, Зборник за историју Јужне Србије, I, Скопље, 1936, стр. 318.

3/ Ami Boué: Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe, II, Wien, 1854, стр. 258.

4/ Д-р Јован Хаџи-Васиљевић, ибид, стр. 106.

чев^{1/} описује сајам као место врло живе размене робе. Прилепски сајам достиже највећи обим размене негде непосредно пре Кримског рата, а у 1875 години се сасвим гаси.

Који су разлози да се овај велики сајам који је имао ~~векну~~ вековну традицију гаси тако брзо? Разлоге треба тражити у променама привредних услова у току последње 3-4 деценије XIX века. Индустриска роба произведена у развијеним европским државама добила је слободан приступ на тржишта Османске Империје и притисла је свом снагом традиционалну занатску производњу која је била главни предмет сајамске трговине. С друге стране повезивање Македоније са железничким пругама изменило је сасвим привредне текове и њене правце. "Прилепчанима је, каже Вичерев, не мањи ударац нанела изградња железничких пруга у Империји. Ове су сасвим измениле трговачке путеве и стари начин живота".^{2/} Очигледно традиционална подела рада била је дубоко поремећена и елиминирана као важан привредни фактор.

~~Један од највећих~~ Серески сајам је трајао такође један месец и сматрао се ~~највећим~~ сајмом на Балкану. Он се је одржавао у фебруару и марту, окупао је трговце из источно-македонских градова, и из Битоља, Прилепа, Солуна, Ксангија, затим из Румелије /Јужне Бугарске/, Албаније, из Ниша и Призрена, из Једрена и тако даље.^{3/} Главни производи промета на сајму били су дуван, пиринач, памук. Један конзулски извештај^{4/} из 1848 године подвлачи да је поред непосредног плаћања на сајму било и куповања на кредит, са роком од пола до једне године. Ова чињеница говори да је трговина у овом крају већ узела знатније размере, особито трговина памуком који се је производио као монокултура, дакле пре свега као роба. Кузинери пише да су "становници из удаљенијих крајева доносили

1/ За време панађура трговци из Прилепа, Битоља, Охрида и Велеса доносили су колонијалну робу, гвожђарију и мануфактурну робу камилама из Солуна, мануфактурну робу железницом и колима из Беча; скупе источњачке текстилне производе из Цариграда; прерађене коже из Лајпцига, Охрида и Костура; шајак, абу, гајтан из Бугарске, ујад из Србије; ћилиме, чарапе, шајак, платно из прилепског и битовског краја; кантариске и бакарне судове из Прилепа; сахтијан из Охрида и Велеса; сурове коже одасвуд; жито, дуван, афион из велешког, прилепског, битовског, штипског, кумановског краја и др. Георги Траичева: "Град Прилеп, Софија, 1928 г., стр. 68.

2/ Никола Ганчев Вичерев, исто, стр. 210.

3/ А. Попов: "Из живота и положењето на Бугарите и виалетите", Пловдиву 1892. Попови пише да је овај град "био једна од главни тржишта на Балканском Полуострву и да су га посећивали важне личности из далеких крајева једанпут годишње да би се поклонили Сержезу". /стр. 151/.

4/ Correspondance commerciale, Archives du M. des Affaires Etrangeres, Paris, sv. 23, str. 357.

само мустре свога памука, закључивали уговоре и договарали се са купцем за дан када капарисану количину памука могу да подигну из одређеног села. Затим купац носи џакове на заказано место; ту се праве бале које се товаре на коње и упућују у разне правце".^{1/}

Период цветања Сереза и његовог сајма пада негде између 1858 године и 1868^x, дакле неколико година пре и после Кримског рата. Сајам је престао са радом око 1875 године, дакле у истом периоду када и прилепски сајам.

У Ениџе Вардари /сада у Јегејској Македонији / сајам се је одржавао половином децембра^{2/} и повезивао је једну групу рејона која се пружа с једне и с друге стране доњег тока Вардара /Бевђелија, Дојран, Тиквеш, Меглен, Воден и Струмица /. Главни производи на сајму били су брашно и сирове које.

Осим ових сајмова у току XIX века одржавани су и следећи сајмови локалног значаја: у Тетову је сајам постојао и у ранијим вековима и имао локални карактер за област Полога; у Струзи је сајам био знатно већи јер су га посећивали осим трговаца из Македоније још и трговци из Источне Босне, Северне Албаније, Италије и Епира. О овоме сајму и Ами Буе^{3/} износи да се је држао два пута годишње: крајем фебруара и почетком септембра, док Шапкарев^{4/} говори да се сајам одржавао у септембру, но да се сада /1859/ више не одржава. Према Нушићу^{5/} овај је сајам био активан до средине XIX века. Нешто јужније, у насељу Маврово код Костура 29 новембра сваке године отварао се је сајам и трајао 20 дана. Сајам у Велесу одржавао се је с пролећа, имао је углавном локални карактер, трајао је ипак 15 дана, а главни предмет промета била је

1/ Cousinery: Voyage dans la Macedoine", Paris, 1831, str.164.

x Шопов¹ пише у споменутом делу које је објављено 1893 године да се "стари људи са одушевљењем сећају славних дана Сереза". Ако од датуму издавања одузмемо 30-40 година долазимо до споменутог времена цветања Сереза.

2/ Correspondance commerciale Archives du M. des Affaires Etrangeres, sv. 21, str. 250

3/ Ami Boue: Recueil d'Itinéraires dans la Turquie d'Europe", Wien, 1854, I, str. 263.

4/ Шапкарев² Кратко историјско-географско описаније на градовете Охрид и Струга; Сб. на Бугарско книжново дружество, Софија 1900, III, стр. 50.

5/ Б. Нушић: Крај обала Охридског Језера", Београд, 1894, стр. 140.

стока; нешто мањег обима био је сајам у Кавадару. У Пиринској Македонији било је редовитих јесењих сајмова у Неврокопу^{1/}, Мелнику светом Врачу /с. Склаве /, у Петричу /с. Орман /; ови су сајмови трајали 3-15 дана, предмет трговине је била стока, затим текстил и гвожђарија. Вреди да се помене и "Караван-панађур", који је трајао 40 дана, а окупљао је трговце из Битоља, Солуна, Кавале, затим из Ниша, Сарајева и Пловдива.^{2/}

На основу горњих сумарних података можемо да створимо одређену слику о привредном значају сајмова као форме размене и области где се је накупљао трговачки капитал.

1. Преко сајмова била је у промету обухваћена скоро цела територија Македоније. Они су били по времену и по простору тако постављени да су олакшавали сталан промет робних вишкова. Приложена карта сајмова показује да су се они налазили у западној Македонији /Тетово, ~~Прилеп~~, Струга, Костур и Маврово / распоређени правилно по једној линији која почиње од њеног северозападнoг екстрема /Тетово / до југозападнoг краја /Маврово /; друга група сајмова обухватила је централне делове Македоније /Велес,^{прилеп} Кавадар, Енице Вардар /; сајам у Серезу^{налазио} се је у центру југоисточнoг дела Македоније; четврта група сајмова распоређена по долимама реке Струме и Месте /Неврокоп, Мелник, св. Врач, Петрич / покривала је источне крајеве Македоније. Три сајма имала су општомакедонски чак и балкански значај /Серез, Прилеп, Струга /". По времену су били распоређени тако да их је било и зими и с пролећа, и лети и с јесени.

2. Сајмови су уствари средњевековни облик у коме се је вршио промет на велико, али сајмови из XIX века у Македонији били су знатнијег обима и редовнија појава због повећања робов^{ов}

^{1/}До 1850 год. Неврокопски панађур /сајам / био је један од највећих у Македонији. По великој трговини која се на њему обављала могао је да се срађује само са Узуновским и Жижк Серским панађуром". - Разграђивање прилепског панађура /који се одржавао у исто време/ а нарочито отварање солунског пристаништа задао је удар неврокопском панађуру.

"На неврокопском панађуру од локалних производа про^давали су се следећи: говеђарски производи из Ирвака, платнени про^дизводи из Сера, шајаци из Тракије, дебела вунена платна за засти^{ра}вање и покривање из Далека Звона и сахтијан из Неврокопа, дуван из Драмског /краја /; жива стока из Разлога, Пирина, гајтани из Тракије и нека друга мање важни предмети" - х^х х П тување по долините Струма, Места и Брегалница, Сб.Н.Ум,Н. и књ. XII,стр. 234,Софија, 189.

^{2/2}: "Два Санцака од источна Македоније", Периодическо списание, XXXVII, стр. 48, Средец, 1891 "Караван-панађур" прочут пре 20 година /значи око 1870 г./ на целом Балканском Полуострву.

чаних односа, те су зато престављали истовремено привредни реликт средњег века и прелазни облик у коме је могла да се изврши већа акумулација новчаног капитала из прометне сфере, њено преливање у област производње и улагање у отварање већег броја капиталистичких производних предузећа. Ово се, међутим, није извршило из разлога које ћемо доцније изнети.

3. Сајмови су у Македонији настали на бази територијалне поделе рада, изражавали су ову поделу и учвршћивали је. Ова се подела односи на пољопривредну, сточарску и занатску производњу. Сајам у Прилепу вршио је промет са дуваном, стоком, кожама, производима од бакра и ћилимовима; сајам у Серезу је био пре свега сајам памука, пиринча, конопље и израђевина од ње; сајмови у источној Македонији /Неврокоп/, поред стоке износили су и пољопривредне алате од железа; сајам у Маврову био је познат по кожним израђевинама и тако даље.

4. Роба која се је доносила на сајмове изржавала је врло рељефне структуру македонске привреде. Она се је састајала пре свега од пољопривредних производа, особито оних који су имали карактер монокултура /памук, пиринч, дуван, опиум/, од сточарских производа /жива стока, вуна/ или израђевина на њеној основи /сирове и прерађене коже, ћилими/, из занатских производа /железне и дрвене пољопривредне алатке, бакарни судови, грнчарија/. Индустриска роба која се на њима јављала била је скоро искључиво импортног порекла. Сајмови, дакле показују да Македонија није још прешла на индустриску производњу која би била вредна помена.

5. Поред привредног утицаја, сајмови су извршили још једну важну функцију. Повезујући Македонију у јединствено привредно подручје, они су помогли да "предњи одред" ондашњег друштва - трговци и богатије занатлије - из различитих крајева Македоније, међусобно повежу на бази привредних интереса. На сајмовима овај контакт се је постављао шире, јер су све занатлије у месту где се је сајам држао излагали робу и долазили у контакт са привредницима из осталих делова Македоније. Из овог привредног повезивања стварала се је постепено свест о истоветности језика, обичаја, нарави, судбине, о националној повезаности, изграђивала се је македонска ^{национална свест} ~~ст~~

Отвара се средином фебруара и траје 40 дана. Неко време ту су се пресеђавали сви трговци из Солуна и Кавале у циљу продаје, а у циљу куповине долазили су из Пловдива, Битоља, Ниша, чак из Сарајева. Данас прави обрт до 50.000 турских лира".

Али колико је ово повезивање престављало једну реалну чињеницу, толико је оно било споро и недовољно широко. За бржи развитак националне свести било је нужно ~~чвршће~~, брже, шире повезивање какве може да обезбеди капиталистичка привреда са масовном ~~робном~~ производњом, са развијеним комуникацијама, са оријентацијом по ~~во~~ привреде и сточарства на робну производњу. Овакав развитак у привреди је изостао у Македонији XIX века, па се је то морало на одређени начин да одрази и на степен развијености националне свести.^X Тако нам сајмови као облик привредног повезивања показују како се је стварала економска повезаност и зашто је она била недовољна.

6. У другој половини XIX века почиње процес ишчезавања сајмова. У 1875 години нестају два највећа сајма, Серески и Прилепски; остали ишчезавају неколико година раније или после нестајања ових водећих сајмова. Ишчезавање сајмова је био израз значајних промена у привредном и друштвеном животу Македоније. Традиционална територијална подела рада је сада ^{је} изгубила сваку важност. Наметнут је споља други облик поделе рада: Македонија и остале провинције Турске постале су аграрно-сировинске области за развијене западно-европске земље које су већ имале развијену индустрију. Овакву поделу рада олакшала је Цариградска влада практичним укидањем царина за увоз индустријске робе. Македонија је увучена у систем светског тржишта, али је добила улогу произвођама сировина. Железнице су олакшале и учврстиле ову нову поделу рада.^{1/} Сада су се привредни токови сасвим изменили: Занатска робна производња је смањена због њене замене индустријском, а повољна привредна робна производња гурнута је према Солуну, у оној мери у којој су купци сировина из западне и централне Европе били за њу заинтересовани.

X Економско повезивање као компонента у изградњи националне свести није могло снажно да делује нити у Србији, Бугарској, Црној Гори, јер се је и овде привреда врло споро развијала.

1/ "Некада, када се трговина вршила караванима свуда у Европи, трговци су међусобно заказивали састанке у одређено време у години. Тако су се јавили сајмови. Железнице престављају смрт за сајмове. Оне су их убиле свуда у Европи па су их убиле и код нас. Где су сада Узунџовски и Серески сајам? Остали сајмови још живе у источној Македонији, иако нису тако значајни као горедоменути". / "Два Санџака од источна Македонија, Период. списание XXXVII-XXXVIII, Средец, 1891, стр. 47 / - писац не схвата да су железнице

104
Занатска производња је сведена на уске размере, индустријска роба која ју је заменила производила се је изван Македоније. Солун је постао град посредничке трговине " Zwischenhandel" како их је Маркс називао. Настаје двоструко кретање према Солуну и од Солуна. Из Македоније према Солуну теку сточарске и пољопривредне сировине; из Солуна у свим правцима Македоније тече индустријска роба. У Солуну нема индустријских предузимача, нема организатора и кредитора производње, постоје само посредници велики, мали, средњи. Неколико изузетака не могу изменити карактер Солуна као комисионарског града.

само техничка средства "уништења" али да је сајмове уништио капиталистички развитак. Аутор као да не види и још једну разлику између уништених сајмова у Турској и Западној Европи: овамо у западној Европи се је уместо сајмова развила још живља размена са основом у индустријској производњи; у Македонији је наместо сајмова остала економска пустош.

3. ЛИХВАРСТВО

Поред трговачког капитала у XIX веку, а и у претходном столећу развијао се је и лихварски капитал. У том погледу Македонија не отстапује од опште слике друштва из периода када се робна производња развија, а капиталистички начин производње није постао одређујући облик привређивања. Оно у чему Македонија знатно отстапује у погледу важности и места које је лихварење заузимало, то је да се је оно задржало као доминантна форма кредита до краја турске државе као балканске силе /1912 година/ и продужило свој век једну до две деценије после тога.

Пуквил који је обишао Македонију у првој четвртини XIX века говори о кредитној установи код костурског Митрополита: "разматрала су се многа питања у вези са митрополитском благајном у коју хришћани, па и Турци депонирају своје фондове уз камату од 10-12 %.^{1/}

Епископија је основала у ствари једну лихварску установу. Ако је она плаћала 10-12 отсто камате на депонирање улоге, колико је онда наплаћивала сама на позајмљени капитал? Вероватно не мање од 25 отсто, јер је уобичајена каматна стопа у то време и касније била изнад ове стопе.

Милетић^{2/} саопштава да је канун^{намет} за битовска села од 1851 година утврђена каматна стопа у висини од 8 %. Овај акт је покушао да спречи ванредно високу лихву која је била уобичајена у ово време. Њен ефект је вероватно био сасвим слаб, јер се законским актима у држави каква је била Турска половином XIX века и код отсуства кредитних установа и обилног кредита не може регулирати каматна стопа.

К'нчев^{3/} каже да је каматна стопа у другој половини XIX века износила више од 25 %, често 66 %, а дешавало се да иде и до 100 % и да је на том нивоу остала до краја овог века.

1/ Pouqueville: Voyage de la Grece.

Цитирано према К.Н. Можна Македонија, Период. списание, XXV-XXVI, Србцец 1888, стр. 72.

2/ Милетић Л.: "Един документ од првото време на танзимата" Зборник Н.У.Н.К., Софија 1900, стр. 50.

3/ "Сегашното и недавното минџло на град Велес", Периодическо списание, год. XXXIX, Србцец 1892, стр. 372. К'нчев каже: "Чак и у Велесу половина становништва је задужена код неколико богаташа, а има села која су се коначно заробила у једном кратком временском размаху".

На иницијативу македонског песника Глигора Прличева, 1866 године, основана је у Охриду "крзнарска каса" која је требала да мизрасте у ефикасну кредитну установу и да стане на пут карању лихварења и да створи средства за покрет препорода.^{1/}

Славејко Арсов^{2/}, један од руководилаца револуционарног покрета у Преспи саопштава да је у овом крају Македоније лихварска стопа износила 25-100 % и да је устаничко руководство прописало казне за овакво лихварење.

М. Гајић пише да се "у Тетову... сви трговци баве давањем новца под скуп интерес гурбетчијама који раде на страни".^{3/} Према истом аутору пред крај Отоманске Империје / пред Балкански рат / лихварска стопа се је кретала од 70 % - 80 %.^{4/}

Моје анкете о лихварењу у Ресну показују да су се у првој деценији XX века лихварњем бавили скоро сви већи трговци и крупнији поседници, да је оно имало масовне размере, да су примаоци зајмова били гурбетчије / људи који су се исељавали у Северну и Јужну Америку, Цариград, Бугарску и Румунију/. а у мањој мери ситнији трговци, да су лихвене стопе износиле за прве 100-200 %, а за друге око 20 - 30 % и да је ова висока камата упропашћивала и прве и друге, а да је лихва постала једна од основа за одузимање ситних сељачких поседа или за куповање земље од накупљених камата.^{6/}

1/ Спространов^{3/}: "По возродувањето во гр. Охрид", Сб. Мин. Нар. просв., XIII, Софија, 1906, стр. 644-645.

2/ Славејко Арсов^{3/}: "Востаничко движење во југозападна Македонија, II, Скопје, 1948, стр. 35.

3/ Говорећи о Ресну, анонимни аутор пише: "Овде је веома развијено лихварство... /они / лихвари / дају новац са таквом лихвом каква се може замислити само у нашим местима: 30-35% је нешто обично али имамо често и 40-50 % на годину". /^x/_x Витолско, Преспа и Охрид, Сб. за Н.У., Е. и книжн. Софија, 1891, стр. 27.

4/ М. Гајић: "С Лепенца на Радику". Аутор пише: "... по три паре на недељу плаћало се камата на грош" или "за 1400 златних мецедија плаћало се за три године интереса 3000 златних мецедија" /стр. 60 /. Годишњица Чупићева, XXI, Београд, 1901, стр. 136.

5/ Ибид.

6/ Податке ми је дао Христо Миљовски из Ресна, за период између 1900 и 1912 године, нешто по сећању, више по причању старијих људи.

Бјанкони пише да је око 1888 године новац у малим сумама позајмљиван сељацима по каматној стопи која иде и до 300 %^{1/}.

У недостатку кредитних установа, поред македонских трговаца и велепоседника који су се бавили и лихварењем, ова функција је била особито раширена међу мењачима / "сарафи" / којих је било много нарочито у већим градовима / Солун, Битољ, Серез итд. / због многобројних валута које су биле у циркулацији. "Сарафску браншу, пише Бјанкони, држе Јевреји, који имају везе са солунским Јеврејима. Они дају гаранције, али само до износа од 10.000 франака.^{2/} Бјанкони није видео међу сарафима / мењачима / и Македонце, јеленизиране Цинцаре / особито у Битољу / и Грке и грцизиране Македонце, којих је било у знатном броју у Солуну и у јужним градовима Македоније. Максимум кредита који они нуде, а који износи једва око 450 златних наполеона / рачунајући један златни наполеон за 22,50 франака / је тако незнатан и за оне прилике да није могао да послужи ни као основа просистичке трговине, ни за знатнију детаљистичку трговину, него као мали манипулативан кредит у робној размени.

Недостатак обимнијег кредита кочио је сваку већу иницијативу у области промета, а још више у сфери индустријских иницијатива. "Ми смо рекли, пише Бјанкони, да су Јевреји и Грци главни зајмодавци... Интелигентнији људи у Македонији дубоко жале што је њихова земља жртва домаћих шпекуланата, па би хтели да инострани расположиви капитал оснује аграрну банку која је тако неопходна многобројним македонским произвођачима".^{3/}

Бјанкони осећа потребе капитала и види могућност да се Македонија развије као аграрна сировинска област која би била на расположењу европском капиталу који је, са своје стране, тражио сигурна места за пласман капитала и био заинтересован за јачи прилив сировина.

108 ^{1/} Bianconi: "Cartes commerciales de la Macedoine", Paris, 188, str. 11.

Он пише: Кад они / тј. сељаци п.м. / морају да плате порез у новцу или да исплате раднике који су им помагали код жетве, стрига или клања оваца, они су принуђени да се обрате јеврејским мењачима. Они некад позајмљени новац враћају са већим интересом, но најчешће плаћају у природи и у таквим условима Јевреји праве велике профите. Позајмљени новац им доноси камату која понекад достиже 300 % У колико изнајмљивачи не могу да плате оно што у главном пристиже за плаћање, уступају своју робу по ценама које одређују њихови кредитори... / стр. 11/.

2/ Ибид, стр. 18.

2/ Ибид, стр. 18.

109
Око 1882 године већ постоје две кредитне установе капиталистичког типа: Отоманска империјална банка^х / banque Otomane / са седиштем у Цариграду и филијалом у Солуну и ~~кривих~~ цариградска банка са филијалама у већим грчким градовима и у Битољу /основана 1894 године /. У првој је преовлађивао инострани капитал који је кредитирао трговачке операције /краткорочни, ређе средњорочни кредити уз каматну стопу од 10-12 %; у другој је капитал грчки.

Утицај ових банака на привредни развитак у Македонији је безначајан. Оне нису израсле из потреба македонске привреде нити је развитак привреде ове области претстављао неки њихов посебан интерес. Обе су се јављале као стране банке, потпуно неинтересоване за економски развитак ове области. Из прочитане литературе не види се да су македонски привредници учествовали у банчиним операцијама ни као улагачи, ни као корисници кредита. С друге стране сам факат да банка није давала дугорочне кредите говори о томе да она није имала никаквог непосредног утицаја на развитак производних снага ове области. - Изгледа да је основна активност солунске филијале банке била ~~била~~ повезана са кредитирањем ~~откупа~~ пољопривредних производа из Македоније који су вршили трговци Јевреји и Грци.

Овде ћемо додати још и то да у Турској до краја XIX века није био у употреби папирни новац¹. То показује да је у целиности робна производња била ограничена, циркулација робе и новца

^х Македонски анархисти /Павел Шатев и други / подметнули су паклену машину у Отоманску банку, јер су хтели да протестују против равнодушности западних сила чији је капитал био уложен у ову банку. Анархисти су знали да нико у Македонији неће жалити за овом банком, укључујући ту и привреднике, а да индивидуални подвиг и жртва анархиста може да подигне дух отпора у Македонији. С друге стране рачунали су да ће се "савест" Европе тако неосетљива за страдања македонског народа узбудити због "страдања" капитала. Цариградска банка је имала за задатак да појача положај јелинизираних трговаца у односу на македонске.

¹ Појава папирног новца је један од резултата капиталистичког начина производње. Како је познато, Шкотланђанин Џо Ло је 1716 године предложио, а Француска држава прихватила предлог о емисији папирног новца. Треба напоменути да је у ово време у Француској већ постојао банковни систем, а у циркулацији су се налазиле банкноте, приватне менице и хартије од вредности државне благајне, порези су се плаћали у новцу, у пољопривреди је било организованих имања, било је и доста правих капиталистичких предузећа у индустрији. Али је у пољопривреди ипак владала феудална својина. - У Турској, на крају XIX века и почетком XX века није било ни папирног новца, ни банкнота, ни хартије од вредности у

спутана, капиталистичке форме производње спорадичне и безначајне у оквиру целокупне економике.^x

На основу горњих чињеница, можемо направити следеће изводе о обиму, карактеру и значају зајмовног капитала:

1. У току XIX века лихварење се је доста развило. Отсуство наредног кредитног система и развитак робне производње дало је маха овој појави. Било је рејона где је велики део градског радног становништва био задужен код лихвара / печалбари и занатлије /, као и сељака који су производили индустријске културе /дуван, памук, свилене чауре, вуну и тако даље /. Лихварска стопа је била веома висока, те је врло често прелазила 100 %. Ово ситно лихварење узимало је масовне размере и њиме су се бавили велика већина трговаца и земљопоседника као и мењачи у већим градовима.

2. Лихварске позајмице давале су и мањим трговцима и самосталним занатлијама са каматном стопом која се је кретала од 25 - 100 % и које су, најчешће, доводиле до њиховог упропаштавања.

3. Нагомилани новац од лихварења по правилу није коришћен за инвестирања у производњу. Лихварски капитал дакле није послужио за развитак индустрије, није помогао организовању капиталистичких пољопривредних предузећа, него је или гомилан као благо и тиме имболизиран, или је употребљаван за куповање земље,

циркулацији, порези су се плаћали у природи, рента се је убирала опет у природи, капиталистичког фармерства није било, модерни кредитни систем практички није постојао, капиталистичка предузећа знатнијег броја и већег обима скоро су непозната, па ипак неки аутори сматрају да је у XIX веку капитализам већ уведен у Македонији.

Овде стои са новцем

2) ^x Интересантно је појава да је црква у Ресну око 1900 године "емитовала" за своје вернике папирне талоне, који су куповани за новац одједанпут, а онда у току године за време богослужења давани у цркви као "добровољни прилог". Ове папирне талоне примале су и неке ситничарске радње, па и неки Турци посластичари. Кад се накупи извесна количина свих талона одлази се у цркву и замењују се за метални новац.

Овај облик олакшавања промета потсећа на папирни новац, али безначајних размера /јер је замењивао ситан новац /, у важности само у једном градићу, јер није вредео ни у најближем селу. /Према казивању Христа Миљовског из Ресна /.

Handwritten signature

или се је преливао у трговину, која је пословала у знатној мери на бази нееквивалентне размене.

4. На тај начин лихварски капитал је упропаштавао ситне пољопривредне и занатске произвођаче и самосталне трговце, а самостално употребљен није могао да послужи за индустриску изградњу било због недовољног волумена, било због отсуства производног искуства код капиталиста лихвара, било због општих неповољних, институционалних, политичких и економских услова.^{1/} Овај облик капитала није постао фактор развитка производних снага, него средство њиховог одржања на врло ниском нивоу, или даљег њиховог разарања.

5. Појава два кредитна завода крајем XIX века није могла да измени улогу зајмовног капитала, било због тога што су они настали ^{онда} кад је Турска дошла у стање полуколонијалне државе, те је Отоманска банка имала задатак да утврди овај њен положај економске потчињености, било зато што су се општи услови веома погоршали те је било немогуће задржати брзо економско и државно-политичко деградирање Турске.

6. Иако су Јевреји, Власи, а у јужномакедонским градовима и Грци били претежно претставници новчаног богатства, а Македонци претежно /крајем XIX века / претставници земљишног поседа /не рачунајући главне претставнике феудалног велепоседа Турке /, то у мањим градовима македонски трговци и велепоседници су били по правилу и лихвари и претставници ситног, масовног, али не мање безкруполозног лихварења.

7. На тај начин у Македонији је крајем XIX века богатије грађанство било престављено у трговачком и лихварском капиталу и велепоседу, али не и у индустриском капиталу. У предвечерје XX века постојали су само преткапиталистички облици капитала. Оно што је потребно да би феудална формација израсла у један виши облик продукционих односа — капиталистичка индустрија — недостајало је на крају XIX века као и на његовом почетку. Ново је било то што се је македонско богато грађанство јавило и у земљопоседу — иако је његово учешће у овој сфери богатства било незнатно.

^{1/} Овоје треба схватити буквално јер је било изузетака. Скрјабин на пример саопштава да су у Прилепу породица Бомболови и Хаџи Илијеви имале свака по 20.000 златних турских лира што претставља богатство од 60-80 милиона динара ФНРЈ — 1960 године, рачунајући једну лиру по 3-4000 динара. Види: Скрјабин: "Политически и економски свједоци о битолском вилајету", Битола, 1885, стр. 92.

4. ЗЕМЉОПОСЕДНИЦИ - МАКЕДОНЦИ

У другој половини XIX века, када је већ Танзимат био у великој мери у примени, јављају се и први земљопоседници - Македонци. Неке податке ^{о томе} ~~не~~ даје ^и руски вицеkonzул у Битољу Скрјабин^{1/}. Према њему у Битољском вилајету велепосед је био подељен на следећи начин:

Укупна површина велепоседа	1.030.000 дулума ^x
Од тога:	
Муслимански велепосед / турски и албански /	760.000 "
Македонски велепосед	200.000 "
Влашки велепосед	120.000 "

Према овим подацима у последњој четвртини XIX века једну трећину велепоседа држе хришћани, а две трећине од овог Македонци. Коликогод ове податке морали да узмемо са резервом^{xx} ипак они показују неоспоран факт да се у последњим деценијама XIX века јављају "хришћански" велепоседи и да они нису симболичког обима.

Један други аутор говорећи о прилепским богатшима македонског порекла помиње богате породице Хаџи-~~Ули~~^{Ули}ева, Бомболова и Фукарова и каже да су сви ^{били} велики поседници у последњим деценијама XIX века. "Свака кућа у оним странама чим мало више стекне капитала гледа да купи какво непокретно имање, нарочито земљу и онда су онолики чифлици у прилепском пољу у рукама хришћана из Прилена", објашњава овај аутор.^{2/}

Анонимни аутор^{3/} пише о македонском велепоседу у велешком срезу. Из прегледа чифлика који он даје, види се да Македонци³ сопственици чифлика представљају незнатан број, а вероватно

1/ Израчунато на основу података које даје Скрјабин у своме делу: Политически и економически ~~сва~~^{сва} ~~сва~~^{сва} битолском вилајету, 1885, Битола, стр. 62 - 67.

x Један душум / или дулум / = 1600 квадратних аршина

xx Према овим подацима богатшка трговачка породица Гобевци имала је посед од 8500 хектара у Охридском и Леринском срезу, дакле већи посед него један Елјаз паша и Зекирија паша из Битоља, што изгледа претерано.

2/ Д-р Јован Хаџи-Васиљевић: "Прилеп и његова околина", Београд, 1902, стр. 43.

3/ К. - "Сегашното и недавното минџлоп на град Белес", Периодическо списание, књ. XXXIX, Среда, 1892, стр. 352-354.

е

и по величини површине не представљају знатни део укупне велепоседничке својине.

Према мојим информацијама, поред турских велепоседа стварао се је у Преспи македонски велепосед. Већи део земље у неколико села овога краја /села Волкодери, Покрвеник, Царев Двор и др./ био је у сопствености неколико богатијих породица из Ресна /Стрезовци, Татарчевци, Милошевци, Љапчевци и др./.

Анкета коју је провео Економски институт Македоније 1952 године дала је следеће податке за прилепски срез: од 271 чифлига, са краја XIX века Турцима су припадали 220, а Македонцима 51; Македонцима су припадали дакле нешто мање од једне петине велепоседа. Површина чифлика је износила 16252 хектара, од тога површина турских чифлика, 12572 хектара, а површина македонских чифлига 3680 хектара, тј. нешто око 78 % првима, а нешто више од 22 % другима. Ова анкета показује да је знатан број чифлига настао у периоду између 1880-1890 године, док су остали стварани постепено у претходном периоду, вероватно после Танзимата од 1839 године.^{1/} Према истој анкети највећи број македонских чифлига је настао куповином за новац који је зарађен у трговини. Још тачније је рећи да се је један део лихварско-трговачког капитала /имболизирао / у земљишну сопственост, јер је у целом XIX веку цветало лихварство и јер су највећи сопственици чифлига македонског порекла били деценијама врло активни лихвари. Ово што важи за прилепски срез, важи и за Охрид, Стругу, Ресен итд. Трговина је била споредна активност за знатан број најкрупнијих богаташа, док је лихварење било главни извор новчане акумулације. Овај део македонских богаташа касније је све више напуштао трговину где је требало иницијативе и где је било пословног ризика, па се је ограничавало на убирање земљишне ренте и стално лихварење. То показује да је због општег привредног наставка постојеће приватно богатство показивало више кретање од трговине према земљишној својини и лихварском капиталу, него активирање блага у правцу његовог претварања у трговачки капитал. ^{и индустријски}

Ово важи као општа тенденција која се потврђује примерима и потчињава одређеној економској закономерности; то значи да је било и обратних праваца кретања, који су донекле обележавале и општу

1/ Часопис "Преглед", Скопје, 1952 г., бр. 2, стр. 35-49.

тенденцију кретања, али још нису могли да измене основни смисао.

Из горњих података се види да је крајем XIX века је дан мањи део велепоседа /чиџлига / добио македонске сопственике. На тај начин богатији слојеви градског становништва македонског порекла су се "територијазирали", али не у оном смислу у коме се то извршило у Енглеској где је територизација значила прелаз земље од феудалаца на лендлордове, на предузетника - ~~ф~~рендатора, него у једном балканском смислу који је значио да се је феудални посед претворио у један прелазни облик поседа који је у себи задржао знатне елементе феудалних односа, али добио и елементе приватне, нефеудалне својине која је могла да послужи капиталистички организованој производњи да су за то постојали остали услови.

Стална тенденција да се акумулирано новчано богатство претвори у земљишну сопственост, а не у индустријски или трговачки капитал, треба објаснити следећим моментима:

1. Поседовање земље престављало је најсигурније улагање накупљеног новчаног богатства због опште правне и политичке не-сигурности, јер се земља није могла ни запалити, ни уништити;

2. Тржиште се је постепено развијало, али се развијало пре свега као тржиште пољопривредних производа због опште беде становништва које је морало да задовољи примарне потребе у пре-
храни, а потрошњу непољопривредних ^{производа} ~~трага~~ да сведе на минимум;

3. Што је за оријентацију нагомиланог новчаног капитала у индустрију недостајало производно индустријско искуство и менталитет који се стиче постепено развијањем просте капиталистичке кооперације преко мануфактуре до модерне фабричке производње. За индустријску производњу није довољно само производно искуство непосредних произвођача, него је на нижој фази развоја потребно организаторско, економско-финансијско и комерцијално искуство капиталистичког сопственика који се мора јавити не само као пуки експлоататор вишка рада, него и као организатор непосредно везан за живот предузећа.

Крајем XIX столећа и у првој деценији XX века погледи домаћих богаташа /трговачких капиталиста, лихвара, земљопоседника / су се проширили /део чорбаџиских синова је добио школовањем стручна знања, неки су чак свршили реномиране универзитете у западној Европи /. Али ни сада акумулирани новчани капитал није могао да се пласира у индустрију због тога што су робном капиталу развијених капиталистичких земаља већ била отворена врата на тур-

ско тржиште, те је било ванредно тешко без заштитних царина, без искуства и без великог капитала ступити на арену капиталистичке конкуренције.

Остаје да утврдимо да ли је делимична промена у власништву над велепоседом значила измену односа у пољопривреди. Велепоседници Македонци нису се претворили у капиталистичке сопственике земље, нису изменили технику производње /запрежна стока је искључиво употребљавана, машине су остале непознате / и нису увели савремене методе производње. И у македонским велепоседима превладавала је наполица, јер су се од 2364 хектара земље која је припадала македонским велепоседницима 2165 хектара обрађивала у наполици, што претставља више од 64 % велепоседничке земље Македонаца.

Ипак овај делимични прелаз својине на македонске земљишне сопственике изменио је донекле односе у производњи. Македонски велепоседници углавном нису располагали ванекономском влашћу над непосредним произвођачима, те нису имали онај ауторитет који не произилази само из сопствености већ претставља политичку компоненту власти над људима. Односи између нових "истоверних /једноверних/" земљовласника и непосредних произвођача морали су због тога да се изграђују на економској основи, као односи оних који имају средства за производњу /пре свега земљу / и оних који их немају уопште, или их немају у довољној мери, те су принуђени да ступају у односе који нису сасвим капиталистички, али нису ни потпуно феудални. Тако се изградио један прелазан облик односа на поседима, који је изгубио нека својства феудалног поретка /отсуство ванекономске принуде /, али није добио битне ознаке капитализма /рационална организација производње, стална тежња да се смање трошкови производње, да се осигура просечна профитна стопа итд./ Ови поседи нису били капиталистички поседи и због тога што нису били извори озбиљније акумулације капитала него облици очувања богатства у најсигурнијој форми.

Ако изузмемо односе наполичарства где се власник јавља само као сабирач ренте, а наполичара претставља не арендатор капиталист него ситан сељак кога мала властита парцела не може да искрани, те узима комаде велепоседничке земље, онда ћемо видети да и ови производни односи нису претстављали модерне капиталистичке односе. Ни обрада земље са "момоцима" не значи облик који би говорио о прелазу на капиталистичке односе у пољопривреди. "Момоци"

не претстављавају модерни пољопривредни пролетаријат, него опет један друштвени реликт који је настао у стадију распадања феудализма. Најамнина се одређује од "Бурђевдана до Митровдана", момок добија исхрану на имању, понекад одело, на крају му се плаћа у природи; он ради са целом породицом на имању, ^{ТАКО ДА И} на и ~~они~~ чланови његове породице могу да се употребе за све послове за које власник имања сматра да треба да их употреби. Овај тип радног односа, дакле, исто тако претставља један прелаз између односа домаћег слуге и пољопривредног пролетера. Због тога је и менталитет "момока" био далеко од менталитета пролетера: "момок" је покоран и ван радног места, ~~морао је приметити~~ ^{је приметио} експлоатацију као израз племенитости "чорбације" који "храни" њега и његову породицу", и морао је послодавцу да изражава поштовање и оданост; био је заостао покоран и плашљив. Он је претстављао најексплоатиранији део радних маса, али је био најмање борбен и најмање свестан тога положаја. Што се тиче "аргата", они су најчешће били сељаци са мало земље који су се у времену жетве упошљавали привремено код велепоседника и били плаћани најчешће у природи. И они нису могли да буду изједначени са пољопривредним пролетаријатом него са сиромашним сељацима.

Осим отсуства ванекономске принуде знатнијих размера, македонски велепоседи су у већој мери примењивали облик рада са момоцима и аргатима где се је власник јављао у извесном смислу и као организатор производње /у 35,6 % велепоседничке земље /, док су Турци велепоседници примењивали овај облик тек у 27 % земље на својим велепоседима.^{1/}

Велепоседнички слој македонске буржуазије није одиграо никакву значајну улогу у национално-ослободилачком покрету када је он крајем XIX века почео да узима револуционарне облике. Међу руководиоцима покрета нема људи из велепоседничких кругова; нема их ни у средњим руководићим телима која се нису борила са пушком у руци^X. Њихова активнија улога свршила се је са свршетком покрета против грчких владика, грчких школа и грчког језика у црквама и школама. Али и у овом релативно мирном стадију отпора

1/ "Преглед" бр. 2/1952 г., стр. 41. Коментатор анкете Д. Бојановски каже: "Може са сигурношћу да се утврди из већег броја исказа тенденција напуштања обраде са момоцима и прелаз на наполичарску обраду" /стр. 40 /. Међутим, из објављених података анкете ова тенденција не може да се утврди, а она би иначе противречила претану економике у правцу капиталистичких односа у производњи.

X Изузетка, ипак, има, али они не мењају општу слику.

народа против националног обезличавања њихова се улога једва при-
мећује. С друге стране малобројни су и примери њихове акције против
ослободилачког покрета масе каквих је у Бугарској било веома много.

Ако резимирамо оно што је речено горе, може да се
утврди следеће:

1. У току XIX века, вероватно више година после Гил-
ханског хатишерифа /1839 г./ међу велепоседницима који су пре тога
били искључиво мухамеданци, појављују се и Македонци. Већи број
Македонаца велепоседника јавља се у другој половини XIX века, осо-
бито у два последњим деценијама овог столећа.

2. Ипак њихово учешће у велепоседу не прелази једну
петину или једну четвртину укупног велепоседа на почетку нашег
века.

3. Македонски велепоседи не значе прелаз на капита-
листичке односе производње /још мање то значе турски велепоседи
на крају XIX века /. Ипак они губе ванекономску принуду као елеме-
нат продукционих односа, те у том погледу претстављају један тран-
зиторан облик у правцу развитка ка једном вишем типу односа у
производњи.

4. Велепосед у власништву Македонаца није углавном
служио као основа акумулације капитала него више као облик очу-
вања богатства због опште правне и економске несигурности у ото-
манском царству. На тај начин велепосед је постао пре свега једна
особита форма згртања блага са основном намером да се оно очува.

5. Активан однос овог дела богатог грађанства према
ослободилачком покрету је престао кад је покрет попримио оштре
револуционарне облике и био управљен против одржања турске државе.
У етапи борбе против грцизирања њихов је однос према покрету по-
зитиван и делимично активан.

6. Онај део непосредних произвођача на велепоседима
који су познати под именом момоци, иако изложени најсуровијој
експлоатацији, није израстао у најборбенији део радног народа.
Услови бруталне експлоатације, дубока културна заосталост овог
дела народа учинио је од њега најпокорнији део раје.

4. РУДАРСТВО

Са гледишта преображаја економике, а одатле и друштвено-економске структуре од интереса је да ~~уж~~ се размотре промене које су у XIX веку настале у области рударске производње Македоније. Ова производна област је у великој мери у функционалној зависности од развита индустрије, јер јој пружа сировине. С друге стране рударство је област отворена за инвестиције капитала, те на тај начин утиче на преображај односа у производњи.

Подаци с којима располажемо су оскудни, особито за прву половину XIX века, али ипак довољни да се учине одређени закључци о тенденцијама развита ове гране.

Размотримо најпре Злетовско-~~Кратовску~~ рударску област која је богата са оловном ^ицинковом рудом. Ова област је била доста активна у првих 6-7 деценија XIX века. Рудник ~~је~~ коришћен у државној режији. Према Ами Буе-у рудник се експлоатисао на примитиван начин, пећи су лоше изграђене. Руда се баца у њих неископана, димњаци су ниски, ваздушно струјање лоше, велики део метала остаје неискоришћен, топioniца се налази далеко од рудника, транспорт руде се врши коњима и магарцима, а као гориво се употребљавају дрва. "У рудницима је радило на стотине рудара, који су већином туцали галеничну руду... надница је износила 2 гроша, а осим тога сваки је рудар имао право да понесе кући још и једну врећу угља".^{1/}

Ст. Симић пише да је око 1850 године подигнута друга топioniца, а 1869 године и трећа... Рудник је престао са радом око 1870 године због нерентабилности. Према истом аутору и околним слободним сељацима из суседних срезова морали су да раде по неколико дана и да на тај начин плате рударски порез /"мадемарска вергија"/.^{2/}

Бончев^{3/} саопштава да су пећи биле високе 6-8 метара зидане тесаним каменом и изграђене пре 50-60 година, дакле око 1860-70.

1/ Ami Boué: "La Turquie d'Europe", Paris, 1840, 59-61.

2/ Стеван Симић: "Историја Кратовске области", Београд, 1914, стр. 222.

3/ Бончев: "Петрографско-минерални изучавања на Македоније", Софија, 1920, стр. 80.

Симић говори о многобројним малверзијама које је управа рудника вршила, о томе да је Злетовско-Кратовска област имала извесну аутономију, а управа рудника вршила и административну власт. Да би се добили минимални радни учинци, управа је из својих стада појачавала храну рудара.

Већ на основу ових података може се закључити да је рудник представљао већи објекат са знатном радном снагом /више стотина радника/. По броју запослених радника то би било једно крупно предузеће. Ипак рудник није имао карактеристике капиталистичког предузећа у државној експлоатацији, јер се је ту мешао најамни однос /плаћање најамнине у новцу / са почетним облицима капиталистичке експлоатације са плаћањем у природи својствено за предкапиталистичке и ранокapиталистичке облике експлоатације, са феудалним облицима експлоатације /кулук сељака из оближњих каза /. Ми ћемо видети да овакве комбинације најамног рада са феудалним кулуком, дакле ванекономска узурпација вишка рада сељака са капиталистичком експлоатацијом најамног рада карактерише и она рударска предузећа која су сопственост турских феудалаца /рудник железа у Поречу /.

Отсуство техничких познавања у области организације рударске производње, која су већ била у општој примени у Западној Европи, изражава економско техничку заосталост турске привреде. Податак да су пећи биле високе 6-8 метара је исто тако интересант. За топлеће железне руде у Македонији у првој половини XIX века биле су у употреби већи високе 3-4 метра, док су у западној Европи већ у XIV веку биле у употреби пећи 5-6 метара висине, а у XV веку високе пећи. Излази да је у примени техничких достигнућа у рударству, привреда Македоније у XIX веку била негде на нивоу технике XIV, XV века на Западу.

Напоследку треба подвући да је рудник престао са радом око 1875 године. Нити ниска надница нити ~~бесплатна~~ ^{бесплатна} ванекономска експлоатација сељака и радника, нити дуги радни дан нису могли да спасу рудник од пропасти. У ово време Турска је већ била отворена за слободно надирање робног капитала развијених капиталистичких земаља. Велика отоманска империја је била увучена, под најнеповољнијим условима, у систем светског капиталистичког тржишта, те је процес разарања примитивних предузећа узео брзог маха.

Ипак треба констатовати да су се и у области рударства

у првој половини XIX века почела развијати већа предузећа, која су могла да учине даљи напредак да се положај Турске у економском погледу није сасвим изменио у току друге половине овога века.

Узмимо сада област железне руде која се простира ~~о~~ ^{око} око Пирина, Осогова и Али-Ботуша. На бази примитивне експлоатације, у овом рејону се у XVIII и првој половини XIX века развија доста широка рударска производња, топљење железa и израда предмета од гвожђа. На бази ових сировина развила се широка подела између група независних приватних произвођача. Ево како је та подела рада изгледала. Најпре су рудари испирали песак и добијали магнетит ^и продавали ^{на} ~~на~~ ^{товаре}; затим су пећари топили руду и добијали полупроизвод "неков"; онда су самоковаљи од некова добијали железно у облику шипки; напослетку су кузнари од железa израђивали ^{вали} мотике, секире, ножеве, катанце, ваге итд.^{1/} Гвожђе у шипкама и оруђа од гвожђа слали су се у све крајеве Македоније и осталих балканских провинција Турске и продавали обично на сајмовима. Шопов^{2/} утврђује да се је цела област око Пирин Планине бавила производњом гвожђа које је било врло погодно за израду пољопривредних алатки. Један анонимни аутор саопштава да се је само у селу Горно Броди око 300 породица бавило овом врстом производње, а да је у селу Кара-Кџој главно занимање сељака било рударско-топионичарска производња, као и у селу Старништа, Тешово.^{3/}

Производња је имала занатски карактер што се види из података да су пећи биле високе 3,5 метара, а да су за удубавање ваздуха служили мехови на води. Међутим, производња је имала ^{ма-}совни карактер и представљала неку врсту специјализације ове области у продукцији железa, била је искључиво робног карактера, на бази доста развијене поделе рада, а робни производ задовољавао је ограничене потребе и знатног дела Балканског Полуострва. На овој основи биле су подигнуте и веће радионице за израду железних алатки, тако да Ами Буе^{4/} 1857 године пише да је у Кривој Паланци видео "једну фабрику гвожђа / "une usine de fer" /, а да

1/ x^x "Путување по долините на Струма, Места и Брегалница" Сборник за Народни Умотворенија и книжнина, XI, Софија, 1895, стр. 244 - 245.

2/ Шопов: Из живота и положението на Б'лгарите во вилаетите Пловдив, 1893, стр. 114.

3/ x^x "Путување по долините на Струма, Места и Брегалница" Сборник за народни умотворенија, Наука и книжнина, XIX, стр. 24.

4/ Ami Boué: "Recueil d'itinéraire dans la Turquie d'Europe", Paris, 1854, str. 301.

је главна улица у вароши испуњена радњама које производе железну робу.

Иако занатског карактера, неке од ових пећи су захтевале и веће инвестиције, те су неки објекти претстављали први корак од занатских предузећа ка мањим индустријским објектима. Осим тога да се наслутити један сталан иако спор прогрес у току првих шест деценија XIX века.

Али после изградње магистрале Митровица-Скопје-Солун, настаје брзи назадак.^x У селу Горно Броди од 10-12 пећи остају само две пећи, а у Самокову од 20 остају само 5. Аниминни писац закључује: "Сада постоје само жалосни остаци некадашњег благо стања: у селу има само 20 кузнара и они не раде редовно... У последње време доносе из Солуна отпатке од гвожђа или црни лим, па њих претпајају у пећима"^{1/}, а Шопов пише да је производња "дос та опала јер долази гвожђе из Европе које се продаје много јефтиније".^{2/}

На бази једне примитивне, традиционалне, претежно натуралне економије, израстали су постепено облици просте робне производње. Затвореност турског тржишта помагала је одржање и проширење ове врсте продукције. Требало је сада очекивати да на неки спољашњи потицај, на пример уз помоћ државе ови облици просте робне производње прерасту у капиталистичку робну производњу. Државне мере су ускоро дошле, али су оне имале обратан смисао: отвориле су врата робном капиталу развијених индустријских земаља и разориле брзо процес претварања робне производње у капиталистичку производњу.

Железна руда се током XIX века вадила у Поречу, у долини реке Треске. Према Бончеву^{3/} рудник је експлоатиран између 1820-1860 године; у рудницима су радили сељаци из поречких села, а долазили су и рудари из околине Босиљграда и Бустендила; рудник је припадао једном турском феудалцу Хаџи-Рашид Паши. Рударска техника је била врло примитивна, магнетитска зрна су топљена дрвеним угљем, а гвожђе ковано у с. Грешници и Самокову.^{4/} Јовановић твр-

x Аниминни аутор сматра да назадак у овој производњи почиње отприлике у 1861 години.

1/ x^x Путување по долините на Струма, Места и Брегалница" Сборник за народни умотворенија наука и книжнина, XII, стр. 246.

2/ А. Шопов: Ибид, стр. 114.

3/ Бончев: "Петрографско-минерални изучавања на Македонија", Скопје, 1920г., стр. 48.

4/ Д-р П. Јовановић: "Порече" - Насеља, 28, Београд, 1935, стр. 288.

ди да је експлоатација рудника престала око 1875 године. Околни сељаци су морали радити у кулуку.

Ова саопштења су интересантна због следећих разлога:

— експлоатација овог рудника се одвија у првих шест деценија XIX века, а престаје 1860 или 1875 година што ^{се} поклапа са општом тенденцијом постепеног привредног развитка, односно назатка;

— што су се и овде мешали односи феудалне експлоатације /кулук / са облицима капиталистичке експлоатације /радници из околине Ђустендила /; ове мешовите облике експлоатације смо већ упознали у Злетовским реверима и у Поречу, на два тачкама где су се Турска држава или турски феудалци јављали као подузетници;

— што се у Поречу један феудалац — Турчин јавља као сопственик — предузетник. Овај се случај може схватити као неуспешан покушај да се феудалац турског типа претвори у модерног капиталисту. Оно што је било могуће у Пруској /преображај јункера у капиталисту/, показало се је немогуће у Турској XIX века због другачијих историско-социјалних услова. Ми ћемо већ видети да су познати и други покушаји овакве друштвене метаморфозе у току XIX века, који су међутим, свршавали неуспехом.

О примитивној експлоатацији злата у области Гуменце /Јегејска Македонија / у току првих деценија XIX века, пише Шалдев.^{1/} Златна налазишта су престала да се користе око 1850 године због нерентабилности. Шапкарев^{2/} пише да је око 1826-1826 године у близини Охрида експлоатиран сумпор, да су у овој производњи били запослени сељаци осам села, али да је рудник престао са радом због високих трошкова производње и због тровања радника.

Ова саопштења имају за нас важност због периодизације прогреса и назатка: обе рударске области су активне у првој половини XIX века а престају да производом у другој половини истог века. ~~Вас и због~~ због примитивне технике и високих трошкова производње ~~који су довели до~~ до обустављања експлоатације.

Размотрићемо још једну рударску област: Рожден-Морихово. У овој области експлоатирана је арсено-антимова руда. Експлоатација почиње у последњим деценијама XIX века, дакле у времену

1/ Хр. Шалдев: "Гуменце, Македонски преглед, VI/2, Софија 1920, стр. 44.

2/ К. Шапкарев: "Кратко историческо-географическо описание на гр. Охрид и Струга" 86. на Б лгар. книжн. в София, 1901, XII, стр. 7, прил. 2.

кад су остале рударске области Македоније биле већ обуставиле производњу.

Трајчев^{1/} саопштава да је у рудницима ове области било просечно 250-500 радника, да је експлоатацију од 1891 године вршило једно француско друштво. Други један аутор - Сурин^{2/} каже да се рудник у Рождену налази у експлоатацији фирме Алатини-Шаро и да је упуслено око 100 радника. Бончев^{3/} пише да рудник употребљава вагонете за транспорт руде, да се употребљава и машина дробилца за ситнеће руде, да су израђена радничка насеља и да је рудник престао са радом око 1898 године из фискалних разлога /превелики порези/ и због високих трошкова производње. Рождански рударски базен је прва рударска област где је производња техника савременија, број радника знатан, начин експлоатације чисто капиталистички, а инвестициони капитал стран, јер је Шаро претстављао француски капитал, а богата трговачка кућа из СолунА Алатини повезана финансијски са западно-европским капиталима. Време инвестирања и производње је крај XIX века, а инвестиције изражавају већ једну нову појаву карактеристичну за империјалистички стадиј капитализма, када се извози инвестициони капитал уместо робног.

Из претходног излагања могу да се направе следећи закључци:

прво, у области рударства, као и у осталим сферама привредне активности у Македонији смеђују се два периода: период лаганог привредног напретка са почецима капиталистичких елемената привређивања до 1860, 1870 године, и период наглог пада економске активности у последњим деценијама XIX века;

друго, у току XIX века јавили су се три типа продукционих односа у рударској производњи Македоније. Први тип је једна мешавина феудалне и капиталистичке експлоатације /државно рударство у Блетовском базену и рударска производња у Поречју/; овај тип производње претстављали су турска држава и турски феудалци; овај тип продукционих односа је морао пропасти јер је историски био превазиђен, а није показао довољне способности за преображај у чисто капиталистичке продукционе односе. - Други тип производње почивао је на постепеном проширивању ситно-робне производње

1/ Г. Трајчев: "Морново, Софија, 1928 г., стр. 26.

2/ Н. Сурин: "Тиквеш-Морново, ~~Македонски претход~~, III, стр. 20. ~~Софија, 1928~~ *Софија -*

3/ Бончев: "Петрографски минерални изучвања на Македоније", Софија, 1920, стр. 288.

са могућностима и тенденцијама да прерасте у капиталистичку робну производњу /рударска област Пирин-Осогово-Али-ботуш/; овај се преображај није извршио јер је систем капитулација који је Турска прихватила после Кримског рата довео до наглог уништавања рударске делатности која није успела да изиђе из оквира занатске технике; трећи тип продукционих односа био је капиталистичког карактера израстао на бази извоза капитала у једну полуколонијалну државу; овај тип продукционих односа није се утврдио између осталог и због тога што се је јавио онда кад је Турска као европска држава била пред својом пропашћу, што се је одразило ~~одразило~~ и на функционисање овог капитала /велики порези, правна несигурност, итд./;

треће, међу подузетницима првога типа управници односно сопственици рудника били су турског порекла, феудалног менталитета, у трећем типу производње подузетници су били страни капиталисти; у другом типу производње подузетници су били Македонци, али димензије предузећа биле су ситно-робног, занатског карактера. Излази да се из рударске производње нису изградиле македонски капиталисти, није се створила македонска буржуазија. Сасвим искључена из крупне рударске производње, скоро сасвим елиминирана из индустријске производње, она је остала у сфери промета, лихварства и земљопоседа, дакле у областима у којима је капитал наслеђен из предкапиталистичке епохе.

9 6. ИНДУСТРИЈА

Прва производна предузећа која превазилазе обим за-
натских радионица јављају се ^{у првој} ~~у другој~~ половини XVIII века. Сне-
гаров^{1/} пише да су у Охриду израђивана крзна још у 1789 години. ^{и италијанци XIX века}
Из овога времена датирају трговачке везе Охрида са Венецијом и
Лајпцигом, што говори у прилог закључку да се је радило о широј
производњи, јер се је исплатило извозити само знатније количине
робе. Јаранов^{2/} пише да је прва радионица памука у Македонији
основана у 1789 години у Солуну. Међутим, можемо сматрати да
су се веће капиталистичке радионице јавиле у XIX веку. Одатле
треба закључити да су се први елементи капиталистичке економије
у мору производње феудалног типа јавили тек у XIX веку. Али то-
ком овог века настале су знатне промене како по обиму производње,
тако и по географском размештају индустријских објеката. По вре-
мену битне промене настају у периоду после Кримског рата. Ми ће-
мо навести најнужније податке овог размештаја капиталистичке про-
изводње.

1. Један од центара производње која је имала карактер
прелаза од занатске делатности у капиталистичку производњу јесте
град Охрид. У Охриду се је већ у првој половини XIX века развила
масовна прерада коже и крзна. То се може закључити из чињенице
да су сирове коже добављане из целе Македоније, Албаније, Босне
и Херцеговине, а касније су сирове коже добављане преко Лајпцига
као из Русије, чак и из ~~Сибирја~~ Сибира. У овом граду је основана
и фирма Кецкарових, охридских богаташа који су лиферовали охридским
радионицама коже. Ова производња постиже свој највећи домет око
1865-1875 године, а после тога настаје бруталан пад у производ-
њи и практично ликвидирање ове радиности која је давала посла ве-
ћем делу становништва града. Да се оцени обим производње у два
јасно одељена периода дајемо табелу која је састављена према не-
којој количини аутора:

1/ Ив. Снегаров: "Град Охрид", "Македонски преглед",
год. IV, књ. 2, Софија, 1928 год. стр. 84.

133^{2/} 2/ D. Jaranoff: "La Macedoine economique", Sofia, 1931,
str. 154.

Година	1875	око 1890	1871- 1876.	око 1891	око 1864	1891
Број предузећа	150	6	20-30	2 пред- некол- мањих	35	5
Број радника у предузећима	800	100-170	1500	100	2100 -2800	
Број радника у кућној обради	800	40 - 60				
Аутор	Точков ^{1/}	анонимни аутор ^{2/}		Бр. Нушић ^{3/}		

Подаци показују да се је радило о широко заснованој делатности која је постала основно занимање знатног дела становништва. У 1875 години послато је само из Јајцица 91.000 ком. кожа од лисица, рисова и велики број осталих сирових кожа. Број радника у већим радионицама кретао се је од 50-120 запослених лица. Ако не по техници, то по обиму радило се је о предузећима капиталистичког типа, нешто између капиталистичке просте кооперације и мануфактуре. На основу ових података можемо да тврдимо да је у Охриду занатска радиност прерасла у капиталистичку робну производњу почетног типа. Што се тиче тржишта, оно је обухватало европски део отоманског царства са Цариградом као главним потрошачким центром, јер су крзна била намењена богатом слоју турских феудалаца и богатијем делу хришћанског грађанства.)

Оштар пад производње настаје у периоду после Кримског рата /1856 / и пре Руско-турског рата. Од тада се ова привредна грана није више обновила ни у приближном обиму. То је био златни век охридске градске делатности, после чега овај град остаје забачена турска касаба која вегетира излучујући сваке године масовну економску емиграцију.

134) 1/ Totschkoff: "Rauchwarenhandel und Kürschnerei insbesondere in Ochride /Macedonien/, Heidelberg, 1890.

Цитирано према И. Снегарову "Град Охрид - "Македонски преглед" год. IV, књ. 2, Софија, 1928, стр. 86.

2/ x^x Битолско, Прџапа и Охрид, Зборник НУНК, IV, Софија, 1891, стр. 68.

3/ Бранислав Нушић: Крај обала Охридског Езера "Београд, 1894 г., стр. 49.

Треба напоменути да се паралелно са развитком крзнарског заната у Охрид^у, развијао сличан занат и у Костуру чији су производи били намењени такође извозу. Има се утисак да је охридски крзнарски занат био нешто развијенији од костурског. Костурско крзнарство је почело да опада под сличним условима, у исто време, и због једнаких узрока као и охридско крзнарство.

2. У Велесу је била у првој половини XIX века за оне прилике веома развијена израда специјалне коже - сахтијана од козјих кожа. Један писац саопштава следеће о овој грани производње: "У Велесу се је израђивао од најстаријих времена сахтијан и тај управо жути сахтијан од козјих кожа био је одличног квалитета. У Велесу је годишње израђивано око 400.000 кожа^х ... Једна четвртина становништва бавила се је том индустријом... Тако у том времену у Велесу није било сиромаша".^{1/} /подвукла Д.М./.

Како схватити израз "од најстаријих времена"? Најмање ћемо погрешити ако се ограничимо на првих шест деценија XIX века које је иначе било време широког привредног развитка и појава већих радионица полукapиталистичког типа. Број обрађених кожа /400.000 / показује да су сировине откупљиване у једном широком рејону који је надмашивао националне границе Македоније. Поред тога неке помоћне материје за израду сахтијана куповане су у Призрену /Космет /, чак и у Плевњу /Бугарска /. Израђене коже и су биле углавном намењене извозу /Аустрија, Немачка /. Из оваквог обима у производњи, из чињеница да је производња била намењена извозу, из факта што је половина активног становништва била директно или индиректно запослена у вези са израдом сахтијана мо-

х Да се оцени овај податак треба напоменути да се је 50 година доцније /1903 / у целој Македонији прерађивало само 180.000 козјих кожа, док је укупна производња износила око ~~1.150.000~~ 1.150.000 ком. /види "Преглед", Скопје, I, 1954, стр. 47. Излази да је у Велесу прерађивано више него двоструко од броја прерађених кожа пола века касније, или да се је прерађивало више од једне трећине укупно добијених козјих кожа у Македонији.

1/ К.: "Сегашното и недавното минз^{ло} на град Велес".
Периодическо списание, XXXIX, ~~Средец~~, 1892 г., стр. 356-357.

жемо закључити да су постојале веће радионице, знатнији ^{пласмани} капитал /за оне услове/, дакле да се је радило о капиталистичким простим кооперацијама или мануфактурама, тј. опет о зачетцима капиталистичког облика производње.

У другој половини XIX века, између Кримског /1856/, и Руско-турског рата /~~1877~~ 1877-78/ и ова производња је била уништена. Анонимни аутор монографије о Велесу /К./^{1/} сматра да су разлози упропаштавања ове мануфактурне производње увозне царине које је Аустроугарска завела на сахтијан /30 %/ затим повећање транспортних трошкова кроз Србију /12 %/ и турски порези на извезену робу / 6 % /.

3. Размотримо сада производњу свиле са центрима у Бевђелији и Водену. Хан^{2/} спомиње да је за време његовог путовања у 1863 години нашао у Бевђелији 9 филинди, да је највећа међу њима имала 62 стана, а производила годишње око 1.500 ока свиле. Исти аутор налази да у оближњем Дојрану ради радионица са капацитетом од 40 станова. Шалдев^{3/} описује једну филинду која је изграђена средином XIX века у Гуменцу Граду који се налази јужно од Бевђелије. У Водену је прву фабрику свиле основао један Македонец који се је вратио из Америке са стеченим производним искуством и нешто уштеђеним новцем. У његовој фабрици је радило око сто радника на овом сезонском послу. Мијатовић^{4/} такође спомиње ову фабрику у Водену. Вреди споменути и град Мелник /Пиринска Македонија/ као један од мањих производних центара свиле. Анонимни аутор^{5/} пише да постоји једна радионица за прераду свилених чаура са капацитетом од 300 ока /385,2 кгр./ у којој раде 26 радника, 3 месеца сваке године. Аутор примећује да је раније било неколико фабрика за добијање свиле, а и производња чаура је онда била већа. Други један аутор^{6/} каже да је

1/ К. Сегашното и недавното минџо на град Велес. Периодическо списание, XXXIX, ~~Српски~~ 1892 г., стр. 258.

2/ Хан: "Путовање кроз Поречину Дрима и Вардара", Београд, 1876, стр. 279-280.

3/ Шалдев: "Гуменце", Македонски преглед, год. VI. књ. 2, Софија, 1930, стр. 49-50.

4/ С. М. Мијатовић: "Град Воден", Братство, XVIII, стр. 71, Београд, 1924.

5/ ~~х~~ Путовање по долини на Струма, Места и Брегалница, СБНУНК, XII, Софија, 1895 г., стр. 223.

6/ "Два Сандака от источна Македонија", Периодическо списание, XXXVII-XXXVIII, Средец, 1891, стр. 46.

у периоду одо 1890 у Мелнику постојала једна радионица за прераду свиле са 46 радника, а да су раније постојале четири такве радионице. У Негушу /Јегејска Македонија/ је Цвијић^{1/} нашао фабрику за испредање свиле. Већина ових градова припадала је солунском вилајету, чија је укупна производња износила годишње око 700.000 ока, а од тога је половина /300.000 ока/ отпадало на Бевђелиску око лину, 200.000 ока на Воденски крај, а остало је било подељено између осталих области производње. Неки аутори сматрају да је око средине XIX века било у Македонији око 26 филанди од којих 12 у Солуну, 9 у Бевђелији, 4 у Мелнику, по једна у Водену и Негушу, једна у Дојрану итд.^{2/}

Као што се види из горњих података на бази домаћих сировина развила се је знатна производња у овим мануфактурама капиталистичког типа. Број радника који се креће између 26 и 120 већ даје повода да се говори о капиталистичким предузећима, иако производња траје само 3 месеца у години, па треба и број радника свести на једну трећину, да би се добила тачнија представа о величини капитала. Производња свилених чаура је већ давала основу за изградњу индустрије и за стварање индустријских жаришта управо око ове сировине.

Међутим, у другој половини XIX века од ове индустрије не остаје скоро ништа. Тошев^{3/} пише у 1890 години да је у Бевђелији раније било фабрика свиле које су припадале хришћанима, али да су оне касније престале да раде. Аутор констатује да се "сада" /гј.око 1890 године / становништво бави само производњом свилених чаура. Бјанкони пише у 1888 години: "Македонија је ткала још до пре 30 или 40 година богату, свилену, оријенталну тканину, јако познату у Европи... Ова индустрија тако је упропашћена да од ње скоро није остало ни трага. Османски фискус да би себи обезбедио приходе, погодио је све индустријске гране без разлике..."^{4/}

Код производње свиле, понавља се иста појава као и код остале индустрије. У 6-7 деценија постоји једно узлазно кретање производње, а у задње 3-4 деценије XIX века врши се опште затва-

1/ Ј. Цвијић: Основи за географију и геологију, II, Београд, 1906, стр. 493.

2/ Nachrichten über Industrie, Handel und Verkehr Band XXX, 1888, Wien, стр. 782.

3/ А. А. Тошев: "Описаније на Гевгелија", Периодическо списание, XXXV, Софија, 1890, стр. 751.

4/ Bianconi: Cartes commerciales de la Macedoine, Paris, 1888 g, стр. 13.

раве индустријских објеката и ~~свођење~~ активности на производњу и извоз непрерађене сировине, непрерађених свилених чаура у Француску и Италију, тј. [↓] продају производа ниске обраде / чаура /, уместо извоза једног производа **вишег** степена обраде свиленог конца. О разлозима овог спуштања до нуле индустријске производње говориће мо на другом месту, јер је то веома важно за социјалне последице у развоју македонског народа.

У производњи свиле учињени су у току деценије само први, најтежи кораци и настала су предузећа која су се по уложеном капиталу налазила на граници између већих занатских радионица и малих капиталистичких предузећа, а по техничком нивоу још су се у већини налазиле на стадијуму мануфактуре. Овим предузећима је требала пре свега једна разумна царинска политика која би их заштитила у периоду њиховог рађања. Турска држава је својом самоубилачком економском политиком учинила крај индустрији у настајању.

4. Узмимо сада још једну групу градова који су показали прве знаке окрупњавања занатске производње. У првој половини XIX века спомињу се у Ижиксу Прилепу око 36 казанских радионица које су заједно запошљавале око 350 радника, што излази да је у просеку отпадало по 10 радника на једну радионицу. Брло је вероватно да се је број радница у највећим радионицама кретао између 15 и 20 запослених. Овај број већ говори да се је радило о малим капиталистичким предузећима, бар по броју ~~запослених~~ ^{запослених} радника. Осим тога, укупни производ ових 36 радионица далеко је премашивао локалне потребе, то су се они продавали посредством прилепског панађура по целом Балканском Полуострву. ^{1/} У овом граду спомињу се у првој половини XIX века око 40 радионица за резање дувана, али се напомиње да их је у другој половини овога века остало само 5 са по 15 до 20 радника. Еничеров ^{2/} спомиње још две радионице за ткање платна, али не даје никакве друге податке ни о времену њиховог оснивања, ни о њиховом капацитету. Ниједан други аутор не спомиње ове радионице, те је вероватно да се ради о радионицама занатског типа и обима.

У Штипу је пре 1856 године основана радионица и ткач

1/ Bianconi, op. cit. стр. 12 каже да само казанци је нису допустили да њихов занат пропадне за време општег привредног назатка.

2/ Еничеров: "Воспоминания и беллетристика", Софија, 1906, стр. 335.

ница за платно која је радила са 42 разбоја и уношавала неколико десетина радника. Ово предузеће капиталистичког типа пропало је већ 1860 године.^{1/} У Неврокопу / Пиринска Македонија / постојале су 90-тих година XIX века три радионице за израду звона, али по вредности годишњег производа / 890=500 златних турских лира / спадале су у веће занатске радионице.^{2/} У Серезу / Јегејска Македонија / А. Буе спомиње у своме путопису из 1840 године^{3/} фабрике памучних тканина. Брачели^{4/} спомиње у 1862 години једну фабрику памучних тканина. Други један аутор^{5/} пише да је пре 1880 године у Серезу било 6 фабрика, а да око 1890 године није остала ни једна. - Серез је био центар производње памука, у првој половини XIX века и највећи град после Солуна у Македонији. У њему је постојао редовни годишњи сајам који је по обиму пословања био чак једнак прилепском сајму. Појава индиског и америчког памука, и апсурдна „free trade“ која је у турској влади наметнута после Кримског рата привредно су уништили и овај велики град Македоније.

5. Досада смо размотрили индустријски развитак оних градова који су додуше постигли извесне резултате у току првих шест деценија XIX века, али су последњих неколико деценија доживели потпуно угушење ових индустријских зачетака. Има, међутим једна група македонских градова који су наставили индустријски развитак и у току друге половине XIX века, ка и у првој деценији XX века. То су градови Солун, Воден, Негуш, Битољ. Здржимо се укратко на најтипичнијим чињеницама овог географски ограниченог индустријског развитка.

а/ Већ смо споменули да је у Солуну изграђена прва радионица памука још крајем XVIII века / 1789 г. /^{6/} Ами Буе налази у 1854 години фабрике штофова и бојадисаонице.^{7/} Око

1/ Записки на А. Македонски, Софија, 1896г., стр. 12.

2/x^x Путуванија по долините на Струма, Места и Брегалница, Сб. за нар. умотворенија наука и книжнина, XII, Софија 1895г.

3/ Ami Boue: Recueil d'itineraire dans la Turquie d'Europe, Wienne, 1854, str. 151.

Аутор пише: Серез има две значајне фабрике памучне тканине и мараме. Извоз памука њега чини једном од најтрговачкијих вароши турске.

4/ Brachelli: Dreisig Statistische Tabellen, 1862, tab. XXIII.

5/ D. Jaranoff: "La Macedoine economique", Sofia, 1931, str. 154.

6/ Jaranoff: "La Macedoine economique" - Sofia, 1931, str. 154.

7/ Аутор пише: "Трговина у Солуну је веома раширена и састоји се пре свега у извозу памука, свиле и уља. Исто тако има и фабрика штофова". Ami Boue: Recueil d'itineraires dans la Turquie d'Europe, Wien, 1854, str. 154,

1854 г. изграђен је велики парни млин браће Алатини, а 1885 године основана је још једна предioniца са машинама из Манчестра.^{1/} Хартман налази да у Солуну постоје пет значајнијих фабрика^{2/}, а Цвијић пише да "у Солуну има неколико фабрика за израду коже, метала, боја, сапуна, затим више парних млинова."^{3/} У извештају српског конзула у Солуну из 1896 године спомињу се следећи индустријски објекти у Солуну: 8 парних машина,^{4/} 2 предioniце памука, 1 фабрика за дестилацију алкохола.

Врло је тешко на основу ових несређених података који не дају ни капацитет, ни тачну годину оснивања и престанка предузећа, ни број радника, добити јасну слику о солунској индустрији. Ако покушамо да сведемо податке на три периода добиће се ова апроксимативна слика развоја индустрије у овом граду.

Врста индустрије	1849		1865		1885-88
	бр. фабр.	бр. радн.	бр. фабр.	бр. радн.	бр. фабр.
1. Филанда/свила/	13	350	17	100	-
2. Предioniца памука	1	?	1	"	2
3. Парни млинови	"	"	865	25	8-9
4. Штаваонице кожа	"	"	1	60-70	1
5. Фабрика сапуна	"	"	11	200	5
6. Фабрика за дестилацију алкохола	"	"	"	"	1
7. Циглане	"	"	"	"	5
8. Фабрика намештаја од железа	"	"	"	"	1
9. Фабрика боја	"	"	"	"	1
10. Солане	"	"	"	"	2
УКУПНО:	14	350	31	више од 1200	27-28 ^x
Становништво Солуна	око 70.000		75.000		око 120.000

1/ D. Jaranoff: op. cit. str. 154.

2/ Martin Hartman: "Der Islamische Orient, Leipzig, 1910, str. 10.

3/ J. Цвијић: Основи за географију и геологију II, стр. 499.

4/ Извештај српског конзула у Солуну од 1896. Види "српске новине" од 10-26 маја 1896.

x Кармело Мелија спомиње за 1894 год. само 21 фабрику. Разлике потичу из колебљиве оцене да ли је један објект фабрика или занатска радионица.

Од овог прегледа може да се добије приближна прет-

става о порасту индустријске производње у току 40 година. Број фабрика је и 1885-1888 мањи него у претходном периоду, јер су нестале Филанде које је конкуренција уништила, али су за то настале нове гра-не индустријске производње, капацитети су знатно већи, а неколико производних грана су се већ консолидовале / предioniце памука, про-изводња сапуна, млинови итд./.

Међу индустријалцима спомиње се кућа Алатини / пред-онице, млинови, циглане/, затим у дестилацији алкохола " Мизрахи Ферландџи, затим два државна објекта итд. Међу фабрикантима нема Маке-донаца, иако је у граду македонско становништво претстављало знатан проценат а у околини Солуна чинило огромну већину. Зато су пак рад-ници у великој већини били Македонци.

У техничком погледу, солунска индустрија је углавном претстављала раскид са мањуратуром јер су у већини фабрика биле уведе-не модерне машине / предioniце, млинови, циглане /.

Изградња солунске индустрије била је олакшана и донек-ле наметнута двема чињеницама: прво она је прерађивала изобилне и јеф-тине домаће сировине / памук, отпаци од маслиновог уља за сапун, сви-ла, изобиље житарица/; друго, изграђивала се она индустрија чије готове производе није било рентабилно увозити / цигле, брашно, со / у једно релативно великом граду. Излази да се је изграђивала она индустрија чији је транспорт био скуп, па је страна роба била у ло-шијем конкурентском положају због високим трошкова превоза. То до-казује да и у овом граду не може бити речи о некој индустријској експанзији, о некој великој иницијативи и продорности индустријског капитала. Подизала се је она индустрија која се је морала подићи, тј. она за коју није било пословних ризика, а пласман је био осигу-ран.

Да капитал није у области индустријских инвестиција по-казао неку већу снагу потстрека доказују релативно мали обим преду-зећа; у 1865 години просечни број радника / не узимајући у обзир пре-дионицу за коју немамо податке/ износи 42 лица, ако се искључе фи-ланде, он износи тек 19 запослених у просеку на једно предузеће. Да је индустријски развитак Солуна био доста спор види се и из чињенице што је број индустријских радника / без пристанишних и уопште тран-спортних радника / износио од 1800 - 2000, што је врло мало за један град који је у 1862 години према Хану имао 75.000 становника и спа-дао у ред највећих градова на Балканском Полуострву.

** Ово је јединствено се као узрок индустријске свираје у Македонији релативно је мали "президијални" појави до 1865. године индустријских предузећа.*

Независно од прецизног броја фабрика, за предмет овога рада је важна чињеница да Солун није доживео онај пад привредне, особито индустријске активности који је задесила индустријске почетке у раније споменутим градовима. Изгледа, обратно, да је друга половина XIX века, тако неповољна за привредни развитак Македоније у целини, била доба држег развитака индустрије у Солуну, а то ће рећи оне привредне гране која је једина у стању, при другим повољним условима, да изазове дубоке структуралне промене друштва и да преобрази феудалне продукционе односе у капиталистичке.

Напредак Солуна у овом периоду види се и из кретања становништва по годинама:

1790	1820	1840	1862	1889	1900
50.000 ^x 70000 ^{xx}	70.000	60-70.000	75.000	120.000	118.000
x/Prema Beau- fort-u	xx/Prema Nassch-u	Prema Boué-u	Prema Nahn-u	Prema Wei- gand-u Seviću	Prema Kop- K'ničovu
xx/ Prema - Fabri-u					

Првих седам деценија /1790-1862/ има скоро исти број становништва, брзи пораст Солуна почиње задње 4 деценије XIX века. Међутим индустријски развитак није могао да буде главна ^{и једина} ~~осно-~~ва повећања становништва; развитак је био више последица него узрок повећања становништва Солуна. Основне разлоге оваквог повећања становништва, мораћемо дакле, да тражимо на другој страни.

б/ У Водену се развитак непопривредне делатности није зауставио у другој половини XIX века. Прва фабрика за прераду свилених чаура са око 100 радника изграђена је у 1868 г. Мијатовић спомиње поред свиларе још и фабрику за прераду памука и фабрику кожа, а било је више ваљавица и воденица. И ваљавице и воденице, објашњава ону рукама су мештана /хришћана и мухамеданаца/, а и све су фабрике пређе биле у рукама мештана, а данас су више у рукама Грка. ^{1/} Петков ^{2/} спомиње да "су се Гркомани сетили и изградили 1-2 фабрике", а Вестителов ^{3/} спомиње између осталог и фабрику сапуна, брашна и друго. Веселиновић ^{4/} спомиње воденице у којима се меље алева наприка и извози по целом Балканском Полуострву.

1/ С.М. Мијатовић: "Град Воден, Братство, XVIII, Београд, 1924, стр. 71. /Аутор је Воден посетио 1917-1918 г./.

2. Петков: "По ~~у~~гозападна Македонија", Български сборник, XVII, књ. 7, Софија, 1910 г., стр. 491.

3/ Вестителов: "Град Воден", Македонски преглед, I, 2, стр. 107, Софија, 1924 г.

4/М. Веселиновић: "Географско етнографски преглед", Братство, 1, 1887 г., стр. 102.

Горњи подаци показују да је у Водену у 3 последње деценије XIX века изграђено око 6-7 индустријских предузећа. Није јасно какав је обим сваког појединог предузећа. Треба претпоставити да су то били мањи производни објекти, али не толико мали да би их могли сврстати у занатске радионице.

Два закључка се могу учинити у вези са овом воденском индустријом: прво, да су предузећа користила изобилну водну енергију, јер се Воден налази на обилним и јаким водопадима. Користила се је, дакле, једна природна снага, и одатле извлачио један вишак, у облику диференцијалне ренте; овај вишак се је касније "губио" и служио да покрије онај минус који је настајао због слабије техничке опремљености предузећа, или још боље, служио је да се предузећа одрже и поред ниског органског састава капитала. Други закључак јесте да су мање радионице припадале мештанима, а да су веће припадале Грцима и хеленизираним Македонцима.

Ако се обратимо подацима о броју становништва Водена, које међутим морамо са свом резервом користити, јер потичу или из личне процене или из несигурних турских статистика, добићемо овакво кретање Беговог броја:

Година	1840	1862	1900
Број становника	7-8000	10.000	11.000
Извор:	Према А. Вуету	Према Хану	Према К'нчеву

Падаци показују један спор напредак, јер је у 60 година становништво порасло за 3-4000.

в/ Пуквил^{1/} пише да у Негушу постоји фабрика за израду пушака и сабљи и више воденица за брашно и уље; Јаранов^{2/} саопштава да је око половине XIX века била изграђена фабрика за прераду памука; Ускоковић^{3/} каже да у овом граду постоје фабрике за прераду коже и вуне, а Ј. Цвијић^{4/} спомиње две фабрике свиле.

Оно што је речено за Воден, важи и за Негуш. Овај гред продужава индустријску активност и у другој половини XIX века јер и он користи једну природну силу, снагу водопада, која је компензирала

1/ Rouqueville: Voyage de la Grece... Paris, 1825.

Цитирано према К. Донна. Македоније, Период. списание, XXV-XXVI, 1888, стр. 110. *Саскрип 1938*

2/ Д. Јаранов: "Балморска Тракија и Пиринска Македонија", стр. 120-122. *Саскрип 1938 г.*

3/ П. Ускоковић: "Бележбе о становништву Водена, Негуша и околине", Гласник геогр. друштва, 12, стр. 122, Београд 1906.

4/ Ј. Цвијић: "Основи за географију и геологију", II, стр. 496.

недостатак модерних средстава за производњу.

г/ Драма је још један град у јужној Македонији, који је у другој половини XIX века показивао извесну индустријску активност. Од индустријских објеката помиње се фабрика шпиритуса са горивним капацитетом ок 6.500 кгр.^{1/}, фабрика за обраду памука у раду платна за килобране^{2/}, Јаранов пише да складиште за обраду дувана запошљава много радника, други аутор говори о 80 постројења за чишћење памука на воденом погону.^{3/} Осим складишта дувана сви остали објекти претстављају мале објекте на граници између занатских и индустријских радионица. - У Кавали се помињу парни млинови, и складиште за прераду дувана.^{4/}

д/ Велто интересантнији је развитак Битоља. У XIX веку све до 1885 г. у Битољу није подигнуто ни једно индустријско предузеће, те овај други по величини град у Македонији /после Солуна / отступа од опште слике развитка земље. Први индустријски објекат је подигнут 1885 године.^{5/} То је фабрика шајака, ћилимова и гајтана у селу Дихову код Битоља. Према истом аутору у фабрици је радило око 100 радника, док је њихов број према Хаџи Васиљевићу^{6/} износио 250-300 радника, према Матову^{7/} 150-200, док се њихов број у једном извештају српског конзула у Битољу^{8/} оцењује на 120-250 запослених лица. Према овом извештају машине су купљене у Немачкој и Енглеској, а подешене су тако да раде и на води и на пари. Укупна годишња производња износи 10.000 кгр. шајака и 80.000 кгр. гајтана. Ђинчерев^{9/} процењује производњу гајтана на око 100.000 кгр. Произведен

1/ "Два Санџака од источна Македонија", Периодическо списание, XXXVI-XXXVIII, Софија, 1891, стр. 46-47.

2/ Бобчевџић "Забравени страници за Македонија", Бугарски сборник, XX, књ. 10, Софија, 1894, стр. 671.

3/ х^к "Патување по долини на Струма, Места и Брџгалница", Сборник на Н.У.Н.К., XII, Софија, 1895, стр. 519-520.

4/ Д. Јарановџић: "Беломорска Тракија и Пиринска Македонија", Софија, 1928, стр. 111-112.

5/ Д-р Т. Робевџић: "Битола", Мак. преглед, XIII, 1941, Софија, стр. 73-74.

6/ Д-р Јован Хаџи Васиљевић: "Град Битољ", Братство, XII, Бгд. 1911, стр. 152.

7/ Д. Матовџић: "Рецензии и книгопис", Бугарски преглед, II, Софија, 1894, стр. 117.

8/ Извештај српског конзула у Битољу, види "Српске новине", бр. 102 од 10 мај 1896 г.

9/ Е. Вспоменаниџић и бележки, Софија, 1906, стр. 335.

ну шајак / откупљује турска држава за своју војску, мањи део про-
извода / гајтана / се извози за Србију, а један део се троши у зем-
љи. Хаџи Дасиљевић каже да је "фабрику засновао битовски индус-
тријалац Анести, Цинцарин у друштву са неким индустријалцима из
Солуна и браћом Јовановић из Скопља".

Српски конзул у Битољу у већ споменутом извештају
пише да у селу Магареву / опет код Битоља / постоји још једна
фабрика гајтана која ради са 30 радника, а машине су добављене
из Аустроугарске. Трећа већа радионица је основана у 1893 години,
служи за штављење кожа, а припада битовским, цинцарским породи-
цама Бабатака и Цингара.

До 1910 г., осим горњих објеката подигнута су још
следећа предузећа:

— фабрика пива је основана 1890 г., али је после пет
година престала са радом због нерентабилности;

— у с. Магареву подигнута је у ово време још једна
фабрика пива, али она није ни почела са радом;

— Исмаил-паша подигао је 1905 г. парни млин "Драгор"
инвестирао у њега 16.000 турских лира /златних /, млин је радио
4 године са капацитетом од 2,5 — 5 вагона мељаве дневно, али
је морао да обустави рад због конкуренције — поточара.

— Браћа Иванови су 1910 г. инвестирали у једну циглану
6000 златних лира, али су због конкуренције морали да ликвидирају
предузеће.

Битољ добија прве индустријске објекте, релативно касно,
онда када у осталим деловима Македоније индустрија нестаје. Али
ова чињеница морала се је одразити и на индустријски развитак Би-
тоља. Од 7 индустријских објеката подигнутих у 25 година, 6 су про-
пала услед високих цена производње и слабе адсорпционе моћи маке-
донског тржишта у времену депресије.

Одржала се је само фабрика шајака и гајтана и то главо-
дарећи државним наруџбинама за војску. Овде, дакле имамо један изу-
зетак — позитивну државну акцију у одржању једног индустријског
предузећа, док је у правилу државна привредна политика конкретним
мерама водила угушењу индустријског развитака у Македонији и у Тур-
ској уопште.

Али ова једина, релативно велика фабрика у Битољу која
се је одржала дуже времена /1885—1918/, није могла ништа да измени у
економској структури Битоља. Око 150 индустријских радника на један
град од 37.000 становника на један срез од 151.000 становника прет-

стављају тек 0,5% становништва града, или 0,1% становништва среза. Друштвена структура није се могла изменити у прогресивном смислу.

Међу сопственицима фабрика налазимо у главном Цинцаре који су у претходном периоду, као трговачки део становништва, могли да акумулирају веће новчане суме. Од 7 сопственика, један је Македонац, један Турчин а остали су Цинцари. Отсуство македонске буржуазије у индустриској иницијативи у овом граду скоро искључиво македонског живља је карактеристично.

Овде подвлачим¹⁾ чињеницу да у овоме граду који је доп^{македонска} није постао центар национално-ослободилачке револуције^{Македонска} трговачко-лихварска буржуазија није успела да се преобрази бар једним малим делом у индустриску буржуазију, дакле у буржуазију у правом смислу речи.

И поред знатних инвестиција у парном млину, овај је после неколико година пропао. Покушај дакле у области индустрије да се један турски феудалац /Исмаил-паша/ преобрази у модерног буржуја индустријалца није успео као што није успео ни у рударству.

Због тога Битољ само на први поглед отступа од опште слике привредне депресије, више по времену када се она јавља. Депресија није могла мимотићи ни Битољ, јер је она имала своје корене у самој структури привреде и друштва. Ово показује незнатан процент индустриског радништва у укупном становништву, ефемерност индустријских појава, и особито масовно исељавање доказ су за то. Српски конзул у Битољу у поменутом^{1/} извештају тврди да се сваке године исељава по 10.000 печалбара које њихова сопствена земља не може да исхрани. До истих закључака долази и Прличев^{2/} о Охрид у неколико година раније. Он тврди да је око половине градског становништва напустило град и отишло у Бугарску, Румунију и Србију. Живојин Балугџић^{3/} каже да из Македоније сваке године одлази око 100.000 у печалбу. Коликогод ове цифре биле претеране, оне ипак тачно изражавају масовни карактер исељавања у последњој четвртини XIX века, и показују да је ово исељавање обухватило скоро све области Македоније због постепеног привредног разарања и сукоба традиционалних односа производње и нових облика привређивања који су остали на почетном стадијуму.

1/ Извештај српског конзула у Битољу, Српске новине, 102, од 10.V.1896 г.

2/ Современост, јануар, 1957, Скопје, стр. 20.

3/ Живојин Балугџић: Економски узроци превирања у Македонији "Die Neue Zeit", Stuttgart, 1901, str. 300.

као занатска производња и прерастала у један нов облик, нов економско-друштвени квалитет — капиталистичко предузеће. Ако погледамо географски размештај првих капиталистичких предузећа, онда ћемо утврдити да се они налазе у градовима централне Македоније, који су по етничком саставу претстављали национално хомогене области и градове, па су били и први пионири индустрије. На овој основи могла се је изградити и македонска индустријска буржуазија, поред постојеће трговачке, лихварске, и нешто земљопоседничке буржуазије која се је створила у претходној епохи.

2. Међутим, даљи пораст индустријске производње и афирмација, консолидација и значај индустријског дела буржуазије није уследио. У периоду између Кримског рата и Руско-турског рата настало је брутално, брзо и опште уништавање индустријских почетака и капиталистичких облика у производњи. Економски развитак вратио се је за 50-60 година назад, али су сада општи привредни, друштвени и политички услови били сасвим другачији од оних када је капиталистички развитак правио прве кораке /крајем XVIII и почетком XIX века /.

3. Порези нису штедели ни један слој становништва, па ни индустрију, која се тек почела развијати. Бјанconi сматра да су управо ти велики порези које је морала да плаћа индустрија довели до њеног упрошћивања. "Отомански фиск", да би осигурао себи приходе погодио је све индустријске гране у царству без разлике; и скоро су све ишчезле осим свиларске индустрије. Индустрија не може да поднесе огромне порезе који је притискују", каже овај аутор.^{1/} Један други аутор окривљује опет турске порезе на извезену робу за пропаст велешке производње сахијана.^{2/}

Правна несигурност која се је повећавала са смањењем државне територије и са осећањем блискога краја ове некада велике државе, био је један од озбиљних фактора угушивања индустријског развитка. Индустрија, за разлику од трговине, претпоставља дугорочност инвестирања, а ово тражи са своје стране сигурност и стабил-

1/ Bianconi: Cartes commerciales, Paris 1860 g.str.13.

2/ К.: Сегашното и недавното минато на гр. Велеш, Периодическо списание, XXXIX, Средец, 1892, стр. 357.

ност општих услова привређивања, на дуњи рок, слободу личности и слободу капитала. Турска је ово могла најмање да осигура у времену њеног општег пада, особито изван великих центара као што је био Солун. Ауторитет државе је био дубоко пао не само у очима раје, него и у очима владајуће нације, те она није могла да створи те опште услове сигурности, мира, законитости који су *conditio sine qua non* за живот индустриског капитала.

4. Међутим, ови неповољни услови деловали су и претходном периоду, у нешто ублаженом облику. Због тога се мора поставити питање који су ти нови, дотле непостојећи фактори деловали тако деструктивно на почетке индустриског развитка који су могли да окрену у неповољан, непредвиђен правац даљи раст индустрије и општо привредно кретање. После Кримског рата, Турска је прихватила и у договорном облику потврдила "систем капитулација". На државно-правном плану, овај систем је бар формално накривљао државни суверенитет Турске; у економском погледу, овај систем је значио практично укинуће заштитних царина, јер су се ове свеле на симболичне проценте, те се је омогућио слободан прилив робе произведене модерним средствима пров. водње на турско тржиште. Овај међународни акт је одредио у великој мери даље кретање и судбину турске економије.

На тржишту велике турске монархије сада су се сучељавали производи вишкоразвијених капиталистичких земаља и робе коју је производило примитивно занатство и индустрија у зачетку. Закон вредности одлучио је судбину слабијег робног произвођача; македонско занатство, основа непољопривредне производње, претрпело је тешке ударе; почеци индустрије били су буквално уништени. Ожрид, Велес, Прилеп, Бевђелија, Костур, Неврокоп, Штип, Серез давали су приказ беде.

5. За развитак индустрије потребна је помоћ државе, а тиме и сила државе. На тај начин је првобитна акумулација као сила државе значила бабичу за стварање новог система који се изграђивао у капиталистичким земљама западне Европе. У Турској је било насиља на претек, али је оно имало супротан правац од онога на Западу какав нам је Маркс описао: практично укидање увозних царина /уместо заштитних царина/, увођење извозних царина /уместо премија за извоз/, порези који су превазилазили снагу индустрије у рађању, све то заједно говори о погрешној економској

политици цариградске владе. Сила је била саставни део турског живота, али она се није јављала као "бабица" новог система, него као фактор уништења нових прогресивних тенденција друштвеног и економског развитака.^{1/}

6. Промене које су довеле до новог размештаја ~~Жаришта~~ капиталистичког преображаја означавају и измену у националном саставу индустријалаца.

Овај национални састав индустријске буржуазије у Македонији мењао се је по фазама развитака. Док је до 1865-1875 године индустријска иницијатива била везана за градове у унутрашњос^ти Македоније /Охрид, Костур, Бетес, Штип, Бевђелија, Неврокоц/^т индустријалци су били Македонци, изашли из унут^трашње трговине или занатства, везани за економику саме земље; поред њих било је и нешто Цинцара који су претстављали иманентни део привредног орга^тнизма. У другом периоду се више не јављају Македонци, него со^тлунски Јевреји Грци, од којих су први били везани за страни капи^ттал, а други нису били повезани ни пореклом ни пословним везама за економику Македоније; овај капитал је долазио споља и користио сировине Македоније и тржиште у обиму у којем су били дати, не^тразвијајући ни једно ни друго.

Кад већ говоримо о националном саставу индустријске буржуазије, вредно је помена да се Турци не налазе на листи ин^тдустријалаца, иако су као претставници земљишног велепоседа прет^тстављали богатији слој ондашњег друштва и владајућу нацију у др^тжави. Покушаји да се турски феудалци преобразе у модерне индустри^тјалце и капиталистичке експлоататоре рудника, нису успели како нам показују примери из поречких рудника железа и битовског пар^тног млинарства.

1/ У овом погледу битовска фабрика сукна претставља изузетак, јер је и државна интервенција омогућила живот ове фабри^тке, а да није изменила општу слику привредног незатка ове области.

2 ~~7~~ 7.

ЕКОНОМСКЕ ВЕЗЕ СА ИНОСТРАНСТВОМ

А. ДО КРИМСКОГ РАТА

Трговинске везе Македоније са другим покрајинама у Турској и са иностранством постоје и у вековима који су претходили XIX столећу које је предмет нашег испитивања. Још у XIII веку Битов тргује са Венецијом и Дубровником, увози одатле текстилну робу, а извози вуну, сирове коже, восак итд.^{1/} Снегаров пише да су Лајпцишки сајам посетила у 1748 години пет трговаца из Македоније, 1752 дванаест трговаца, 1774 године тридесет и четири трговца из Македоније^{2/} итд. Исти аутор наводи да је главни предмет извоза из Македоније био памук и памучна пређа. Половином XIX века из Сереске области извезено је око 25.000 тавара памука за Аустрију и Француску, што претставља знатну количину /око 2,5 милиона килограма/. У првој половини XIX века врзарска производња се је знатно развила у Костуру, Сатишту и Охриду и у вези с њом порастао је увоз сирових кожа из Русије /преко Лајпцига/, као и извоз прерађених кожа у Немачку, Аустроугарску и Италију. Већ је споменуто да је у Велесу у првој половини XIX века прерађивано око 400.000 козјих кожа годишње у жути сахтијан који је извожен у Аустроугарску и Немачку.^{3/}

Ами Буе пише да су се ⁴ извозиле у овом периоду огромне количине памука из Јужне Тракије, Македоније и Тесалије ^{1 2 3 8} у Аустрију и Енглеску, док су се ^{извозиле} коже домаћих животиња и дивљачи из Македоније и Босне извозиле у Аустрију. Део ових кожа иде у Анкону, а у Аустрију одлази и прерађена кожа као сахтијан. Остали артикли су вулене предиво, дуван, маслиново уље, восак, мед, ораси, лешњаци, катран, биљка за бојење - ализалин.^{4/} Хан, који је обишао Македонију непосредно после Кримског рата, ~~пише~~ пише да су у вези са овим ратом извезене велике количине жита из Овчег Поља, Куманова, Скопског поља.^{5/} Још око 1856 године везе маке-

1/ Д-р Т. Робев: Битов, Луч бр. 2-3, 1937 г., Скопје, стр. 51.

2/ И. Снегаров: Рецензија на Величко Ђорданов, Македонски преглед, XI, 3-4, Софија, 1940, стр. 222.

3/ К.: Сегашното и недавното минато на град Велес, Периодическо списание, XXXIX, 1892, Средец, стр. 356.

4/ Ami Boué: La Turquie d'Europe, Paris, 1840, str. 161-164.

5/ Hahn; "Reise von Belgrade nach Salonique, Wien, 1866, str. 169-170.

Хан пише: "Око 1856 године за време Кримског рата цена жита је порасла, па су из Скопља, особито из Велеса, на сплавовима низ Вардар извезене велике количине жита. Међутим после закључења мира цена је пала, па је и овај извоз опао, стр. 169-170.

донских градова са државама централне и западне Европе су директне, а не одржавају се преко Солуна, како је то био случај касније. И поред близине Солуна, који је богат енглеском вуном и гвожђаријом, саопштава Хан, Велес одржава везе са Бечом и увози сукно и помодне артикле.^{1/} У Прилепу је у ово време /око 1856 године / јако развијена производња лоја који се извози у Цариград, а продаје се и у Битољу, Солуну и Скопљу.^{2/}

К'нчев^{3/} саопштава да је из Скопља извозена полупре-рађена кожа у Беч, поред тога одржаване су тесне економске везе са Сарајевом и другим градовима Босне где се извозила свила, памук и памучне израђевине, пиринач, поврће, а увозила се гвожђарија; затим са Косовом и Метохијом, Србијом /извоз вина /, Бугарском; Хаџи-Васиљевић^{4/} прецизира листу извоза за Босну око 1857 године која обухвата: дуван, кочански пиринач, свила, памук, сахтијан, уље, бамбук; листа увоза обухвата плоче /поткове /, клинџе, сађаке, расонице, таве итд.

Владика Натанаил такође спомиње неке чињенице које говоре у прилог економских веза са спољним светом у првој половини XIX века: "У 1834 години, пише он велешки трговци враћали су се са сајма у Узунцову"^{5/} и даље: "У Бечу сам се упознао /у 1852 години / са бугарским трговцима из Бугарске и Македоније који живе стално у Бечу"... "У Пешти средли смо се са македонским трговцима."^{6/}

Пуквил саопштава да су још пре 1825 године постојале вредне везе костурских трговаца са Бечом, Лајпцигом, Дрезденом, чак и Москвом.^{7/} - Охридски кранари су такође имали везе са Бечом, Лајпцигом и Дрезденом, трговачка кућа Робеви је још у XVIII веку имала своје претставништво у Лајпцигу, а друга извозничка кућа из истог града, Кецкарови, имали су своје претставништво у овом граду још до 70-тих година XIX века.

1/ Nahn: Reise von Belgrade nach Salonique, Wien, 1866, str. 169-170.

2/ Хан пише да у Прилепу постоје "осам радионица за лој које годишње употребљавају око 30.000 оваца и кожа, месо прерађују, те производе око 1000 тона лоја / = 100.000 килограма које извозе у Цариград, Солун, Скопље и Битољ." Ибид, стр. 180.

3/ К'нчев, град Скопље, Периодическо списание, кн. 55-56, Софија, 1899, стр. 29.

4/ Д-р Јован Хаџи-Васиљевић, гр. Скопље и његова околина, Београд, 1930 г., в.стр. 116.

5/ Ангел Станков, Натанаил: "Аутобиографија" -Сборник за Нар. умотворенија, наука и книжнина, XV, 1909, Софија, стр. 7.

6/ Ибид, стр. 22.

7/ Pouqueville: Voyage en Grece, Paris, 1825.

Он пише:

Француски конзул Божур саопштава да је крајем XVIII и почетком XIX века увоз преко Солуна за Македонију износио 4.970.670 француских франака, а извоз из Македоније, опет преко Солуна 3.821.320 франака, што заједно даје спољнотрговински промет од 13.691.920 француских франака у оба правца.^{1/}

Располажемо подацима за три године увоза и извоза који се је пре Кримског рата вршио преко Солуна и дајемо их у следећој табели /у француским францима/.

Година	увоз	извоз	укупно
поч. XIX века	4,970.670	3,821.320	13,691.910
1846 године	6,197.485	7,390.279	13,778.764
1847 године	-	12,773.081	-

Кузинери^{2/} саопштава да је око 1831 године у Немачку извезено око 30.000 бала памука. Као што је било речено само из околине Сереза извозило се у Немачку средином XIX века око 25.000 товара, а из Струмице преко Солуна седам до осам хиљада бала годишње.^{3/}

За период времена који завршава са договором закљученим после Кримског рата, подаци о економским везама Македоније са страним светом су врло оскудни. Ипак, на основу тих података може да се дође до следећих закључака:

1. У овом периоду за извоз и увоз коришћени су великим делом сувоземни путеви преко којих се је Македонија привредно повезивала са другим турским провинцијама /Босна, Космет, неослободени део Србије, Бугарска/, као и са другим државама /Мађарска, Аустрија, Немачка, Италија /. Тек касније, углавном у другој половини XIX века Солун постаје главни и скоро искључиви увозни и

"Неофит, костурски архиепископ ми је указао гостољубље, примио је поподне у посету све градске прваке и упознао ме с њима. То су били, као и у великим градовима Румелије, богатих трговци који имају трговачке куће у Бечу, Лајпцигу, Дрездену и Москви. Неки су говорили немачки, други бугарски, а неки су говорили италијански и скоро сви су знали до високог степена савршенства грчки књижевни језик који је основа народног образовања у Грчкој". Цитирано према К. Н.: *Историја Македоније*, Пер. списание, XXV-XXVI, Средец, 1888, стр. 7.

1/ Beaujour: "Tableau de commerce de la Grece", Paris, 1800, kn. I, str. 163.

2/ Cousinery: Voyage dans la Macedoine, Paris 1831, I, str. 164.

3/ Ибид.

извозни центар Македоније. Ова географска померања у правцима извоза и увоза везана су за корените промене у развоју македонске привреде, која су се са своје стране одразиле и на особити распоред ~~и~~ *државних слојева.*

2. Иако је извоз био углавном аграрно-сировинског карактера, између извезених артикала знатно место су заузимали производи првих мануфактура и већих занатских радионица.^{1/} То су били пре свега прерађена крзна, сахтијан, свила, лој, чарапе, ћилимови и др., а потицали су од првих производних јединица капиталистичког типа у Велесу, Прилепу, Охрид, Скопљу, Бевђелији, Костуру, Сатишту итд.

3. Први извозници и увозници занатских односно мануфактурних производа били су капиталисти македонског порекла, јер су они били и оснивачи првих мануфактура. Међу извозницима пољопривредних вишкова видимо, међутим, у знатнијем броју и Јевреје, грцизиране Цинцаре /у јужној Македонији / и Грке.

После овога периода период када ~~се~~ *економика* Турске још ~~више~~ *потчињава* развијеним капиталистичким државама Европе и када постепено ~~оста-~~ *ју* први аутохтони елементи једног закаснелог капитализма.

Слика се у другој половини 19 века битно мења:

- Правци извоза и увоза окрећу се све више према Солуну који заједно са Кавалом добија предоминантан значај у спољно-трговинским везама Македоније.

- На извозној листи скоро се сасвим бришу артикли више обраде, дакле мануфактурни и занатски производи. Извозне листе су састављене готово искључиво из аграрних сировина.

- Спољну трговину скоро потпуно преузимају солунски Јевреји, док је малом броју трговаца македонског порекла остала незнатна улога посредника.

Б. ПОСЛЕ КРИМСКОГ РАТА

Привредни положај Македоније у односу на инострани капитал у великој мери се је изменио после потписаних капитулација, а особито после изградње железничких пруга које су троструко повезале територију Македоније за Солун. Систем капитулација и изградња пруга су два доминантна политичко-економска догађаја који су дали нов правац развоју привреде изазвали дубоке промене у распореду класа и утицали ~~битно~~ *битно* на даљи национални, културни

^{1/} Јаранов тврди да је једна трећина извоза имао занатски и мануфактурни карактер али не поткрепљују ту тврдњу подацима: Види: "La Macedoine economique", Sofia, 1931, str. 163.

161

и политички развитак Македоније.

Промене настале у другој половини 19 века могу се резимирати у следећем:

1. Македонија је била јаче увучена у сферу привредних интереса западно-европског капитала. То се види из знатног пораста извоза и увоза преко Солуна. Према извештајима француских конзула у Солуну, спољна трговина Македоније преко Солуна кретала се на следећи начин у четири сукцесивна петогодишња периода /у милионима француских франака /.

Година	Увоз	Извоз	Укупно
1864-68	96,93 / 19,38	171,10 / 34,22 /	268,03 / 53,60 /
1869-73	128,03 / 25,60 /	127,54 / 25,51 /	255,57 / 51,11 /
1874-78	179,74 / 35,95 /	179,75 / 35,95 /	355,49 / 71,09 /
1879-84	254,3 / 33,34 /	171,16 / 31,61 /	325,49 / 64,95 / ^{x 1}

За 20 година увоз се повећао за 58%, а ако се узме петнаестогодишњи период онда се увоз повећао за 85 %. Извоз је остао углавном неизмењен из два разлога: прво, јер се привреда није развијала, него се је налазила у стагнацији; друго, јер су цене пољопривредних производа имале тенденцију да падају. Укупна размена са иностранством је знатно порасла, и то између првог и трећег петогодишња за 33 %, а између првог и четвртог за 20 %.

Ако ове бројеве из друге половине XIX века упоредимо са подацима о увозу и извозу из прве половине XIX века које нам даје Бонур, и други француски конзули у Солуну, онда ћемо видети да је размена Македоније са иностранством знатно повећана. Ево како на основу конзулских извештаја изгледа вредност извоза, односно увоза преко Солуна:

Година	Увоз	Извоз	Укупно
Почетак XIX века	4,97	3,82	13,79 ^{xx}
У 1846 години	6,20	7,30	13,50
У 1847 години	5,8	12,77 ^{2/}	17,85

x - Цифре у заграда означавају годишње просечне вредности увоза односно извоза.

xx - у милионима француских франака.

163
172
1/ Узето из: Correspondence commerciale Archives du M. des Affaires Etrangeres Salonique, Paris, cahiers 23 i 24.

Ако за основу увозно-извозног волумена узмемо почетак XIX века, или 1846 годину, онда се је у периоду 1879-1884. обем спољне трговине повећао за 4,7 пута, а у периоду 1874-78 године, 5,1 пута.

Податке које даје Јаранов за вредност спољно-трговинске размене на почетку XIX века су веће /23 милиона франака /, али они говоре да је обим размене порастао за ^{свега} 2,6 пута.

Кармело Мелија даје податке за каснији период, углавном за период 1890 до 1893 године. Према њему извоз из Македоније изгледа свако /у милионима француских франака /:

Жита	20 - 25
Дуван	20 - 25
Опшум	2,48
Махово семе	1,90
Свилене чауре	4,0
Коже	4,0
Остали пољопривредни производи	1,1 - 1,5.

Свега: 55,18 - 65,59 ^{1/}

У подацима о извозу није изнесена вредност извезеног памука. Аутор само наглашава да се произ водља креће између 60 до 80 хиљада бала годишње, тј. 3,9 до 5,6 милиона килограма, да се један део извози према западу, други у балканске земље, а трећи прерађује у Солуну. Ако претпоставимо да је извозна квота остала на истој висини као и 1878 године /2,2 милиона франака /, онда ће се укупни износ кретати између 56,48 и 66,89 милиона франака.

Последњих десет година XIX века, Македонија се у већој мери претвара у аграрне сировинску базу Запада. Њена пољопривреда се оријентира на монокултурну производњу, према потребама западног тржишта.

Јаранов ^{2/} даје податке о увозу и извозу из 1910 г., према подацима енглесног конзулата у Солуну. Ево тих података:

1/ Carmelo Melia: Il commerciale la industria della Macedonia, Roma, 1894. Цитирано из: "Б'лгарски преглед", год. II, св. 4-5, Софија, 1895.

2/ Jaranoff: La Macedoine economique, Sofia, 1931, str. 175.

1640

1650

Преко Солуна

Жито, брашно и мекиње	6,845.000
Дуван	8.000.000
Махово семе	1,520.000
Памук и вуна	280.000
Алева паприка	1,500.000
Коже	3.000.000
Јаја	600.000
Свилене чауре	5,500.000
Минерали	28.000
Опиум и друго	2,845.000
Укупно:	<u>30.330.000</u>

Преко Кавале

Дуван	36.000.000
Укупно:	<u>66.618.000^x</u>

Као што се види обим извоза скоро се сасвим поклапа са стањем 17 година раније.

Сви подаци указују на то да је привреда Македоније била увучена у капиталистичко светско тржиште, али не као капиталистички партнер, него као привреда феудалног типа у декомпозицији, у којој су неке привредне гране задржавале природни карактер, а друге се оријентирале на ситну робну производњу.

Стагнација увоза показује да је привреда у целини била у застоју док се је њена структура прилично мењала, под притиском конкуренције стране индустријске робе и под захтевом извоза, по примајући све више карактер колонијалне области у економском смислу.

2. Спољна трговина Македоније даје нам врло поучне податке о карактеру и структури македонске привреде и њеном односу према западно-европском капиталу.

Узмемо најпре извоз. Према подацима које нам даје Кармело Мелија за период 1890-1893 године и које смо изнели у табели на страници 118, излази да 99 % македонског извоза према капиталистичким земљама преставају пољопривредно сточарске сировине. У извозној листи нема нити једног производа вишег степена обраде, дакле производа занатске или мануфактурне производње. Извоз има

x Овде не узимамо извоз из Македоније у ~~Цариград~~ Цариг-

карактер типичног извоза једне колоније. Европски капиталиста је увукао Македонију и Турску у своју тржишну орбиту на бази особите територијалне поделе рада, претварајући ово подручје у аграрно сировинску област за индустријски развијену западну и централну Европу. У вези са овим видом поделе рада Маркс је писао: "Ствара се нова интернационална подела рада која одговара новим седиштима машинске индустрије и која један део ^{земљишне} кугле претвара у првенствено подручје пољопривредне производње, а други у првенствено индустријско поље.^{1/}

Ако наше закључке проверимо на подацима које даје Енглески конзул у Солуну за период 20 година касније, тј. за 1910 годину /види страницу ¹⁹, видећемо да је структура извоза скоро непромењена. "Ново" је у тој листи ^{то} што се јавља алџа паприка као роба нешто вишег степена обраде у износу од 1.500.000 франка, што претставља тек 2,2 % укупног извоза. У току 15 до 20 година колонијални положај Македоније се је учврстио.

Укључивање Македоније у светско капиталистичко тржиште разарало је стару, наслеђену привредну и социјалну структуру, али није, у замену, доводило до убрзања капиталистичког развитака у њој. Капитал који је био пласиран у извозу није мењао ништа битно у начину производње пољопривреде, није уводио агротехничка побољшања и није значајно примену науке у овој сфери капиталистичке производње. Нови капиталистички начин експлоатације није ништа битно мењао у затеченом начину производње. Једина промена односила се је на измену структуре производње у правцу потреба извоза; већа, скоро монокултурна оријентација на производњу аграрних сировина јужних области Македоније - дуван, памук, свилена чауре, опиум, "Велики сувишак производа писао је Маркс о земљама овог типа, не долази из плодности њихове земље, нити од плодности њиховог рада, него од једностраног облика њиховог рода".^{2/}

Свуда где је требало нешто инвестирати, одустајало се од извоза. Чак и рудна богатства нису коришћена ни приближно према утврђеним количинама због тога што су биле потребне извесне инвестиције ради проширења обима производње. "Први извоз руда из Македоније почиње тек од 1891 године", пише Кармело Мелија у својој

рад 20.000.000 франака, у Албанију 7.705.000 франака, на Косово 5.000.000 франака, што укупно даје суму од 105.000.000 франака.

1/ Карл Маркс: Капитал, Том I, глава 13, тачка 7, Београд 1947 год., стр. 366 и 367.

2/ К. Маркс: Капитал, том III, Београд, 1948, стр. 583.

већ цитираној књизи. У овом погледу Македонија се је налазила у горем положају од колоније. Будући да су се колонијалне државе осећале сигурне у својим колонијама, оне су могле да инвестирају у екстрактивну индустрију и тако повећавају у извесном размеру запосленост. У Турској те сигурности није било, она је била изложена експлоатацији више држава, налазила се у сталном опадању, јер се сваких 20 до 30 година откидао по неки део њене територије. Последња трећина XIX века почела је агонијом која је, међутим, трајала око 40 година. Ово је био још један разлог да се не иде ни на какве дугорочне инвестиције, осим у железничким пругама.

Погледајмо сада структуру увоза. Према извештајима аустријских конзула у Солуну у току 1882 године била је истоварена у Солунском пристаништу следећа роба /у тонама /.^{1/}

Шећер	4.715,4	Прерађене коже	206,5
Хартија	440,3	Јестива уља	380,1
Производи од коже	241,3	Пиринач	3.108,0
Памучна роба	2.230,5	Бижутерија	1,6
Вунена роба	252,1	Хемикалије	45,7
Стакло и стаклар.	272,2	Пиво	3.682,0
Гвожђарија	684,1	Суво грозђе	15,0
Челик	211,8	Сода	273,8
Ист.галант.	177,5	Олово за цинк	114,3
Сукно /чоја /	75,6	Плех	68
Шибице	56,5	Ајвар	36,2
Шпиритус	556,9	Прозор-стакла	62,6
Рум	289,1	Воће	93,2
Брашно	207,0	Зарива	97,2
Кафа	569,7		

Укупно: 18.592,2 тона.

За 1910 годину имамо комплетну листу увоза изражену у милионима француских франака.^{2/}

^{1/} Nachrichten über Industrie Handel und Verkehr, Band XXV, 1883, Wien, str. 244-245.

^{2/} Jaranoff: La Macedoine economique, Sofia 1931, str. 175.

Метали	3,88
Машине и делове машине	2,20
Кинкалерија	3,70
Часовници и накити	2,00
Текстил и текстилне изра- ђевине	40,30
Коже и кожне производе	4,80
Стакларија	1,00
Производи од хартија	1,00
Грађевинско дрво	3,40
Намештај	0,90
Сирови мермер	0,06
Камени угаљ	1,20
Шибце	0,30
Петролеум и течна горива	3,00
Сапуни	0,90
Свеће	0,12
Пиво	0,10
Алкохол и алкохолни про- изводи	1,12
Пшеница	3,20
Брашно	7,40
Црнач	2,40
Маслине и уље	3,00
Кафа	1,90
Шећер	5,40
Укупно:	105,00

Бјанкони даје сличну листу увозних артикала за један ранији период /око 1888/^{1/}.

На основу ових увозних листа могу се направити одређени закључци о економици Македоније у другој половини XIX века:

а/ Пада у очи да је увоз челика /211,8 тона/ незнатан; безначајан је и увоз машина и машинских делова; то се исто односи на камени угаљ. Отсуство челика, машина и угља у увозној листи говори о отсуству модерне фабричке производње, о непостојању индустрије у правом смислу речи. С друге стране незнатне количине увезеног гвожђа и челика говори о веома ниском нивоу и саме занат-

^{1/} Bianconi: Cartes commerciales, Turquie d'Europe" стр. 14 и 15. - Споменућемо само неке артикле извоза које Бјанкони спомиње: индијанер, кретан, патага, газа за зарове, јашмаке итд.;

ске и пољопривредне технике.

б/ Увоз се је знатним делом састојао из финалних производа одређених за личну потрошњу. Највеће ставке у увозној листи били су предмети личних потреба уског турског феудалног слоја и војно-административне бирократије, концентриране у већим градовима Македоније, особито у Солуну, Увозна листа је изражавала потрошни карактер владајућег друштва састављеног од бегова, спахија и високе турске бирократије, која се налазила изван привредног процеса таквог какав је постојао и живела од ренте и корупције.

в/ Овакав карактер увоза није стимулирао производњу потрошњу те није ни могао бити елемент /фактор/ развитка производних снага друштва.

г/ Сасвим је другачији био састав увозних артикала одређених за потрошњу широких радних маса у граду /пре свега занатлија / и у селу. Овај део увоза је био предодређен за задовољавање врло ограничених потреба радних маса, јер су се ове потребе одређивале ниском куповном способношћу. Иако је тешко провести стриктно овакву селекцију двеју врста увозних продуката, може нам нешто о томе рећи структура увозне робе у Солуну и послате железницом према Битољу. ^{у периоду} ~~за период 1884 до 1893 године~~ послате су из Солуна према Битољу следеће количине робе /у тонама/.

<u>Врста робе</u>	<u>Г о д и н е</u>	
	<u>1884</u>	<u>1885</u>
Со	1955	2590
Петролеум	1304	1680
Текстил	214	220
Железо	861	610
Сирови памук	785	990
Пиринач	624	560
Камени угаљ	128	120
Алкохол	-	400
Грађевински материјал	-	170
Шећер	- 1	40

Овде су унете главне ставке допремљене робе из Солуна, дакле из увоза. Као што се види увоз за широку потрошњу своди се на задовољавање елементарних потреба: со, петролеум /углавном за градове/, сирови памук да домаћу прераду, пиринач, врло мало угља тканине за мушка одела, свилени и памучни конци, тоалетни и пераћи сапун, гајтани, фесови, штављење коже, бразлетне, медаљони, кречке прстеће, црквени украси, дугмад, игле, чиодеу свеће, петролејске лампе, фитиљи, партија, мастило, оловке, пера; олуке, ексер, боје и лакове; стакла, чаше, флаше; ручни сатови; кафа, шећер, револвери, ловачке пушке; марамиче и готове мушке кошуље, гвоздени кревети, памучни прекривачи итд.

и железа. Оваква структура увоза изражава природни карактер привреде у којој се потребе задовољавају из сопственог газдинства, а ограничене су на голо одржавање живота, те се крећу по линији физиолошке обнове радне снаге. Међутим расположива средства за живот спуштају се често испод те линије, што показује слаби природни прираст становништва.

3. Карактер македонске привреде у другој половини XIX века може се оценити и из количина увезене и извезене робе изражених у тежинским показатељима. Према извештајима аустриског конзула у Солуну у 1882 години^{1/}, овај однос је изгледао овако:

Истоварена роба у Солунском пристаништу	Утоварена роба у Солунском пристаништу
18.592,6 тони	63.071,2 тони

Количина утоварене робе према истовареној односи се као 3,4 према 1.

Три деценије касније имамо следеће односе:

Година	Увоз у тонама	Извоз у тонама
1910	923.070	124.929
1911	341.138	81.392 ^{2/}

Однос увоза према извозу у 1910 години изразио се је као 2,6 према 1, а у 1911 години као 4,1 према 1. Однос је задржао исти основни карактер и поред промена које је извоз трпео због неродних година или због драстичног пада цена пољопривредних производа.

Овај однос карактеризира "нееквивалентност" размене са иностранством који се изражавао у томе да су робе нижег степена обраде размењивале за робу високе обраде, тј. да се више рада размењивало за мање рада.

Осим ове нееквивалентне размене у спољној трговини, постојала је још једна нееквивалентна размена у односу између произвођача сељака и накупаца извозних вишкова. Бјанкони изражава прилично тачно ову нееквивалентну размену у унутрашњем промету:

^{1/} 1/ Nachrichten... str. 244-245.
^{2/} 2/ Bianconi: Cartes commerciales-Turquie d'Europe, Paris, 1888, str. 11.

Јевреји "користе неразумевање сељака у трговачким пословима, купују њихове производе по ниским ценама, превозе их у велике центре, а затим их продају европским трговцима који живе у Европи, са одређеним профитом, профитом који варира између 50 % и 100 %.^{1/} И даље: "јагњећа кожа са вуном купује се за четири пијастра код једнога, за осам пијастри код другог. Степен незнања људи или њихове веће или мање хитне потребе утичу на колебање цена."^{2/}

Тако је дакле, укључена у светско капиталистичко тржиште, Македонија била увучена у двоструки систем нееквивалентне размене. Један је потицао из размене сировина да финалним производима високе обраде, и од ове размене трпела је национална привреда у целини; други је потицао из нееквивалентне размене са пољопривредним произвођачима који су давали своје производе испод вредности било због привредног незнања које се увек јавља када се једна привреда природног типа постепено оријентира на тржиште, било због монопола "de facto" извозних предузећа, јер је конкуренција била елиминирана. Трећи вид штете потицао је из типа увезене робе која је имала искључиво карактер личне потрошње у луксузној роби за богате слојеве паразитске класе, или за задовољавање егзистенцијалних потреба маса /со, петролеј /; увоз није био намењен производним потребама, па је и у том смислу значајно отицање вредности из привреде без одговарајуће економски корисне компензације.

4. Следеће питање које је од интереса за нашу студију јесте "национално" порекло капитала који је био пласиран у спољној трговини.

Дуван ду могли да извозе само већи капиталисти, јер су се морали платити предујмови произвођачима и чекати скоро једну годину док се заврши процес ферментације и док дуван постане погодан за извоз. Оваквих капиталиста међу Македонцима није било. Две трећине дувана извозиле су фирма Алатини, Маџарска кућа Херцог и компанија и Отоманска режија. Остатак од једне трећине отпадао је на мање извознике, међу којима није било Македонаца. На тај начин македонски капиталисти били су искључени и из извоза овог артикла који је претстављао 33 % укупног извоза из ове земље.

173¹ 1/ Bianconi: Cartes commerciales - Turquie d'Europe, Paris, 1888, str. 11.

173² 2/ Ибид, стр. 13.

Другу трећину извоза претстављала су жита. Жито су куповали агенти куће Алатини и отпремали у Солун, а одатле у место намене. Фирма Алатини је имала и у извозу жита скоро монополски положај. Она је била главни извозач опиума, свилених чаура, ^{извоз} ~~виде~~ ^{виде} свих врста, делимично сирових кожа.

Ако узмемо у обзир извоз дувана, житарица, опиума и свилених чаура, видећемо да су 86 % извозне трговине вршиле неколико фирми, углавном кућа Алатини.^{1/} Учешће македонских капиталиста било је безначајно у овој привредној сфери где је била потребна већа концентрација и централизација капитала. То је, дакле још једна област капиталистичке делатности у којој "национални" капитал није значио ништа. Интересантна је чињеница да се је оно што би се могло назвати индустријом и први почеци модерног рударства у Македонији, подигнуто већим делом од истих фирми, које су доминирале у спољној трговини. Разлог је сасвим једноставан: и модерна индустрија и савремено рударство и спољна трговина траже веће нагомилавање и централизацију капитала. Отсуство модерног кредитног система држало је мале капиталисте изван ових сфера капиталистичке акумулације. Сазнавање овог процеса може да нас приближи тачнијој оцени о степену формирања и економској днази македонске буржуазије и да помогне бољем разумевању њене друштвене улоге и политичке оријентације, иако ова економска компонента не може да објасни све у погледу места, улоге, менталитета и политичког понашања ове класе.

5. Треба сада размотрити систем увлачења македонске привреде у светско тржиште. Продор капитала колонијалног типа и отицање сировина вршио се је преко Солуна који се претворио у неку врсту пупчане ~~врх~~ ^{врше} врше којом се је хранила индустрија капиталистичких држава сировинама и кроз коју су улазили елементи разарања традиционалне привреде увозом робног капитала.

а/ И у првој половини XIX века Солун је био повезан сувоземним путевима који су у облику лепезе обухватили целу Македонију и ишли и даље од ње. Једна груба шема путева који су конвергирали према Солуну изгледала би овако:

^{1/} Carmelo Melia, .. Il commercio e la industria, str. 96.

Он пише: "Друга везаност капитала... велики трошкови трговине, ризик... су разлози да се ова трговина у рукама малог броја и јаким фирми.

Roma 1894

- I. Солун - Ениџе Вардар - Воден-Битола-Охрид-Драч-Дебар-Скадар;
 - II. Солун - Скопје - Косовска Митровица - Санџак;
 - III. Солун - Скопје - Београд - Аустрија;
 - IV. Солун - Градско - Крива Паланка - Ђустендил - Софија - Румунија.
 - V. Солун - Серез - Ксанти - Дедеагач - Једрене - Цариград.
- /Види приложену мапу ^{Карта дужине} ~~мапу~~.

То су били примитивни путеви погодни за ~~квџак~~ коњске и ^{каравани} воловске запреге које су делимично користили ^{натоварени} робом, уз пратњу наоружаних албанских пратиоца. Ова мрежа путева, међутим, није могла да доведе до преврата у размештају привредне активности: зато су била потребна модерна саобраћајна средства.

б/ Модерна саобраћајна средства изградил су се у другом гој половини XIX века. 1873 године била је завршена железничка пруга Скопје - Солун ^{у дужини} од 248 километара; године 1874 ова је пруга продужена до Косовске Митровице, тј. изграђено је fш 119 километара; године 1888 изграђена је пруга Скопје-Враће, те је линија Солун-Скопје-Београд сасвим успостављена. У 1894 години изграђена је пруга Солун-Битола; а у току 1893 до 1896 године Солун-Дедеагач-Цариград. На тај начин је у последњим деценијама XIX века изграђено у европском делу Турске 1922 километара железничких пруга, од чега је око 700 километара отпадало на Македонију. Тако је Македонија постала провинција Турске са најгушћом мрежом железничких линија, а Солун, у саобраћајном погледу, најбоље повезан град на Балкану. Железничке линије кроз Македонију поклапале су се са главним сувоземним линијама, а Солун и преко њега светско тржиште, се је још чвршће повезао са сировинском основном, и постојећим тржиштима у Македонији и на Балкану.

в/ Потпуну слику привредног саобраћајног повезивања Солуна са македонским залеђем добићемо ако размотримо поморске линије Солуна са осталим светом. Од 12 парабродских друштава која су обављала саобраћај између Солуна и осталих земаља у свету, једанаест их је успостављено у другој половини XIX века, а највећи део од њих после изградње железничких линија. Саобраћај између Солуна и осталих делова света одржавала су два француска парабродска друштва, два турска и по једно италијанско, енглеско, руско, данско, немачко, холандско и грчко паробродско друштво.

Према Карло Мелија тонажа бродова приспелих у Солунско пристаниште кретали се на следећи начин /у заокруженим цифрама/

Године	Тоне	Године	Тоне
1884	574.000	1889	726.000
1885	582.000	1890	813.000
1886	725.000	1891	871.000
1887	682.000	1892	843.000
1888	733.000	1893	715.000

Ако не узмемо у обзир 1893 годину када је у Турској харала колера и карантина смањила саобраћај онда је пораст тонаже у току 9 година ~~износио~~ више од 64 %.

Железничке везе према Македонији и морске везе према иностранству укључили су Македонију у светско тржиште. Солун је израстао као велико стовариште, као транзитни центар, као место одакле су се одлевалe сировине према иностранству и као отвор кроз који је продирао капитал у свом робном облику. Солун се је развијао не као индустријски центар, него као извозно-увозно пристаниште, није преносио у унутрашњост земље капиталистички начин производње, него је једну економику која је налазила на почетку пута капиталистичког развитка нагло деградирао на колонију у оквиру једне земље која је само *de jure* била независна са одређеним ограничењима.

Закључци у вези са економским односима Македоније са иностранством.

1. У првој половини XIX века, привредне везе да иностранством биле су успостављене једновремено на бази пољопривредне и занатско-мануфактурне производње. Може се рећи да су ове везе стимулирале економски развитак.

2. Усвајањем система капитулације и саобраћајно повећавање Македоније са Солуном довело је до пропадања првих облика капиталистичког начина производње, до разарања занатства и до потчињавања дела пољопривреде потребама капиталистичког тржишта.

3. Македонија се претвара у аграрно-сировинско подручје, њена се пољопривредна производња оријентира на монокултуру у вези са потребама светског тржишта за овима. На тај начин у току две деценије изграђује се колонијална структура привреде.

4. Капитал који се јавио у Македонији није имао инвестициони карактер, него робни облик. Због тога разбијање занатства није било праћено изградњом индустријских објеката. Процес разарања старих облика привређивања није био праћен изградњом модерних форми производње. На тај начин читав друштвено-економски

систем је био гурнут у правцу опште декомпозиције и деградације економике на привреду колонијалног типа.

5. Структура извоза исцрпљивала је земљу, а структура увоза је обезбеђивала луксузна потрошачке потребе богатог слоја друштва и егзистенцијалне потрошне потребе радног становништва. Средства рада, сировине, полупрерађевине не постоје на листи увоза. Спољна трговина није била фактор развитка производних снага друштва.

6. У увузно-извозној трговини био се нагомилао знатан капитал и његови носиоци били су јеврејски капиталисти. Ова сфера стварања профита и капитала није била приступачна македонским капиталистима, пре свега због незнатног обима њихових капитала. Извесно учешће солунских трговаца македонског порекла у извозу /Фукара - за извоз коже, браћа Весови за извоз извесних количина жита итд./ не мења ову слику.

7. На тај начин ова сфера гомилања знатних маса капитала /на бази нееквивалентних размена са пољопривредним произвођачима / није могла да послужи у знатнијој мери изградњи индустрије у унутрашњости Македоније, чиме би једино могао почети прави индустријски развитак. Део капитала солунских извозника јеврејског порекла послужио је за почетну изградњу индустрије само у Солуну.

Важни закључци о стварању македонске буржуазије

Досадашња излагања су показала да је пут изградње македонске буржуазије био веома отежан унутрашњим и спољашњим факторима. То се може закључити из следећег;

1. Будући да је процес индустријализације био прекинут, а први почеци индустрије разорене, македонска индустријска буржуазија, једини прогресивни облик буржуазије модерног типа, није се могла изградити.

2. Исто ово важи и за сферу рударства, у чијим почецима развитка македонска буржуазија није учествовала.

3. Из сфере модерног кредита македонска буржуазија је такође била истиснута, те су прве кредитне установе формиране од страних капитала. Македонској буржуазији је било препуштено ситно масовно лихварење са високом каматном стопом.

4. Из сфере спољне трговине где се је врло брзо и врло лако стварао капитал, домаћа буржуазија је била такође истиснута, јер су за ову делатност били потребни веће масе капитала, боље пословне везе и већа правна сигурност. Сва три услова поседовали су капиталисти јеврејског порекла у Солуну.

5. Македонска буржуазија је задржала унутрашњу трговину на ситно, нешто англосистичке трговине /неколико богатијих трговачких кућа из Солуна / и извесну посредничку улогу у сфери спољне трговине.

~~Ово објашњава~~ Слабост македонске буржуазије на економском пољу, што је изазвало њену несамосталну улогу у процесу националне еманципације и политику сталних политичких колебања између револуционарних маса, страха од дивљачких форми турске политичке власти и аспирације околних балканских буржуазија /бугарске, грчке, српске/.

Глава четврта

8

ПОЧЕТНИ НАЈАМНИХ ОДНОСА И УСЛОВИ ЖИВОТА
РАДНИКА

Ми смо већ изнели степен развика индустрије. При томе смо утврдили премештање центара индустријске активности из централних подручја Македоније према њеној јужној периферији. Итип, Велес, Охрид, Неврокоп забележили су прве индустријске зачетке, да би се они доцније створили и развили у Солуну, Негушу, Серезу, Битољу и Водену. *српски оти се солане*

Следећа констатација коју треба учинити је та да су радници били скоро искључиво Македонци и то у Солуну, Негушу, Серезу, Водену итд., док су индустријалци били углавном немакедонског порекла. У Солуну где је градско становништво у већини било јеврејско, раднички део је био *вешинском* македонски, што је сасвим разумљиво ако се има у виду хомогена македонска сеоска околина Солуна и јужних градова.

Осим у Солуну, у другим градовима индустријска предузећа су била ситна, углавном мануфактуре, већи део радне снаге састављен од радница /текстилна предузећа, дувански магацини/, и од неквалификованих радника /циглане, солане/. Да ли је македонско радништво могло код овакве диспресије да се конституира као стабилна *класа* и да се код њега формира класна свест која би се претворила у један политички фактор? Нестабилност индустријских предузећа, њихов кратак живот, раштрканост индустријских објеката и њихова незнатна величина нису погодиле оваквом развикау. У осталом одсуство солидне индустријске основе и конституирање класно-свесне и бројчано јаке радничке класе су инкопатибилне појаве. Или је индустријски развика био у нуклеарној форми и веома спор, а онда не може бити ни речи о стабилној и бројчаној јакој радничкој класи, или је радничка класа постала снажан фактор у друштвеној структури, а онда је индустријска буржуазија доминантна класа у економском смислу, тј. друштво има неоспоран капиталистички карактер.

Да би се оценио економски положај радничке класе недостају било какви статистички подаци, а узгредно казивање путописаца због њихове фрагментарности и због одсуства научних метода истраживања тек посредно могу помоћи да се добије нека слика радних односа.

Један испрекидан преглед и механички повезане изјаве, кроз 80 година историског развитка изгледао би овако:

У 1836 години - надница рудара код Кратова износи 2 гроша и 1 торба угљена.^{1/}

Пре 1856 године, тј. пре Кримског рата, надница крзнарских шегрта у Охриду износила је: 1,5 - 2 гроша, понекада још сувога хлеба и лука за доручак; надница мајстора могла је достићи и 15 гроша.^{2/}

1863 године, надница крзнарских мајстора зимских месеци износила је 4-5 гроша.^{2/}

1868 године радничке наднице у текстилној производњи у Водену износиле су: "40 пара чаршиских или 2 гроша".^{3/}

1865 године, наднице у Солуну су биле:^{4/}

- у радионицама памука 1-2 франка / 5-10 гроша /

- у филатурама 1,8 франка / 5 гроша /

- у штављаоницама 1,25 франка / 7 гроша /

1877 године крзнарски радници у Охриду имали су ове наднице:^{5/}

- мајстор 15 - 20 гроша

- калфа 5 - 10 гроша

- шегрт 1,5 гроша

1888 године наднице су према Бјанкони-у^{6/} биле:

а/ Зидари и дрводеље: у Солуну лети 3,5 фр. = 17,5 гр.

зими 3 фр. = 15 гроша

у Битољу и Велесу 2,5 фра. = 12,5 гр.

= 12,5 гр.

б/ Неквалификовани радници: у Солуну 1,5-2 фр. = 7,5 - 10 гроша.

У унутрашњости 1-1,5 франка = 5,- 7,5 гроша.

^{1/} Ami Boué: 'La Turquie d'Europe', Paris, 1940 str. 61.

^{2/} Иван Снегаров: 'Град Охрид - Македонски преглед', год. IV, књ. 2, Софија, 1928V стр. 86.

^{3/} С. Мијатовић: 'Град Воден, Братство, XVIII', стр. 71.

^{4/} Correspondences commerciales, Salonique, arch. du M. des Affaires Etrangères, 25 str. 214.

^{5/} Ив. Снегаров: оп.цит. страница 86.

^{6/} Bianconi: 'Cartes commerciales: Turquie d'Europe', Paris, 1888, str. 16

в/ Копачи 1,30-1,60 фр./ = 6,5-8 гроша/
1894 године у текстилној фабрици у Дихову/ код Битоља/
најамнине су изгледале овако:^{7/}

мушкарци 5,8 гроша
жене 3,5 = 4 гроша

1897 године Хаџи Васиљевић наводи да су у Битољу над-
нице за шеррте износиле 2 гроша.^{8/}

1912 године, проф. Миrowsки^{9/} саопштава следеће ве-
личине надница и плата у последњој години Турске владавине у Маке-
донији:

Месечна плата учитеља 150-200 гроша или днев. 5-7 гр.
Надница радника 4-5 гроша или мање
Берачи опијума 30 гроша.^x

Да би се оценио прави ниво надница, тј. да би се
добила приближна слика о реалној најамнини, потребно је да распо-
лажемо ценама основних продуката за оне године за које дајемо
номиналне наднице. У недостатку оваквих података навешћемо упоре-
ђење цена које даје Јеничарев^{10/} за два периода у другој поло-
вини XIX века:

До 1870 године		После 1870 године
1 ока вина	10 пара	60-80 пара = 1,5 - 2 гроша
1 ока хлеба	20 пара	40-50 " = 1 - $\frac{1}{4}$ гроша
1 ока меса	1 грош	2,5-3 гроша

Подаци се односе на Прилеп.

Јанушлиев^{11/} даје за период око 1900 год. сле-
деће податке о ценама у Дојрану:

хлеб 1 грош
~~зејтина~~
масло 10 гроша
млеко 1 грош
месо 2-3 гроша.

Бјанкони^{12/} саопштава цену зејтина у Солуну за период
1888 године и каже да је она износила 2-3 гроша.

^{7/} Извештај српског конзула у Битољу од 1895, "Српске новине"
бр.102 од 10 маја 1896 год, Београд.

^{8/} Д-р Хаџи Васиљевић, Град Битољ, "Братство" књ. XIV, Бгд. 1911.

^{9/} Д-р Тодор Миrowsки, Опијумското производство во Македони;
Преглед бр. 2, 1951г., Скопје.

^x Ова последња категорија радника ради само 20 дана, на акте
и подноси све ризике невремена који је могу лишити надница.

^{10/} Јеничарев: "В" споменани ја... стр. 127. 27/5

^{11/} Јанушлиев, "Дојран", Софија, 1936, стр. 39.

^{12/} Бјанкони, оп. цит. страна 13.

185) Bianconi op. cit.,

Из горњих података немогуће је добити јаснију слику услова живота радника. Али је ипак могуће да се добију делимични одговори на нека питања о положају радника.

За оцену положаја радника од посебне важности је дужина радног дана. Будући да није постојало никакво законодавство које би штитило раднике, радно време је одређивао власник предузећа. Снегаров пише да је оно трајало "од зоре до мрака". То се потврђује разликама у најамнини преко зиме и преко лета. Најамнина у зимским месецима била је знатно нижа и понекада се спуштала на половину или трећину оне најамнине која се плаћала у летњим месецима. Тако је у Охриду око 1860-1870 год. мајстор могао да добије до 15 гроша, а преко зиме 4-5 гроша наднице.

Радно време није било законски ограничено, већ природном променом дужине дана, тако да је у летњим месецима достигло и 16 сати.

Али није само отсуство законски уређених радних односа омогућавало овакву дужину радног дана, него и велика понуда радне снаге код ретких индустријских предузећа. Снегаров наводи да је у Охриду владала стално велика понуда радне снаге.

Због малог броја индустријских предузећа, надница радника се је претварала у надницу породице, јер се није могло очекивати да се ~~внхххххххх~~ за све, за рад способне, чланове породице нађе запослење.

Да би добили слику реалне најамнине треба номиналну надницу упоредити са ценом хлеба, јер је то била главна храна. Шећер, петролеј, па и месо нису обично улазили у исхрану радника. Један детаљ који наводи Снегаров, наиме да су шегрти добијали поред 2 гроша, још и доручак који се састојао од сувога хлеба и лука, даје јасну слику исхране и нивоа живота "радних руку".

Шегрт је са својом надницом до 1870 године могао да купи 2 килограма хлеба, а после 1870 године мање од 1 кг. Ово је употребење врло непрецизно, јер се служи ценама које су владале у Прилепу, који се сматра једном од житница западне Македоније. У Охриду где је производња жита много слабија цене су биле вероватно више, јер аутархични начин привређивања није омогућавао да се регионалне разлике у ценама изједначе. Али најамнину од 2 гроша за одрасле раднике наводе и други аутори за друге крајеве Македо-

није /Симић за Кратово, Мијатовић за Воден /.

У каснијем периоду - у другој половини XIX века у већини градова најниже наднице, тј. оне за неквалификоване раднике /а који су представљали већину радне снаге /, износили су 5 гроша /у Охриду зими 4-5 гроша, у Водену 2 гроша, у Солуну 1865 године 5-7 гроша, а 1888 године изван Солуна 5-7,5 гроша, а у Битољу 5 гроша, у 1912 години 4-5 гроша, итд./.

Са овом надницом радник је могао да купи према ценама које даје Јеничарев 2-4,5 ока хлеба, за рад у току радног дана који је трајао до 16 сати. Високе наднице које наводи Снегаров за крзнарске радионице у Охриду, или Бјанкони за зидаре и дрводеље у Солуну, односе се на висококвалификоване раднике - мајсторе који су представљали мањину радника и вршили сезонски посао.

Ако се одвојимо од упоређивања између најамнина и цена која су доста непоуздана због несигурности и малобројности података, онда би било врло корисно да се укаже на констатације Кузинерија^{1/} из 1831 године да су наднице у рудницима биле тако ниске да је црква морала да скупља прилоге како би помогла породице запослених рудара. Историја се је овог пута поновила на два екстремна краја Европе: у Енглеској је постојала установа "парохиске помоћи" за запослене, јер најамнина није покривала трошкове егзистенцијалног минимума.

Интересантна је чињеница да су према Јеничареву цене између периода који завршава са 1870 год. и оног који почиње овом годином порасле за 100-150 %. Номиналне наднице не показују овај пораст, најчешће су остале непромењене што значи да су се реалне наднице смањиле. Погоршање услова привреде после Кримског и Руско-турских ратова, има своје реперкусије и у области најамнина. Али износ номиналних надница остаје на нивоу од 5 гроша чак и у другој деценији XX века /1912 год./.

Заслужује пажњу и податак о платама учитеља, најбројнијег вида македонске интелигенције у XIX веку, а у неким подручјима и јединог. Она је била једва нешто већа од најамнине неквалификованог радника.^x То је још једна индиција која објашњава борбени став учитеља и њихово масовно учешће у национално ослобо-

О. И. Милковски, Битоља.

1871) 1/ Cousinery: Voyage dans le Nord de la Macédoine, Paris 1831, 84.

^x Постављање учитеља називало се у црквеним општинама "главување", као и запошљавање слугу: "агата глави слуги, а селото глави даскал".

Напоследку, у прегледу који је обухватио период од 30 година, најамни односи се разликују по друштвеним обележјима. Оне односе које описује Буе нису лишени феудалних елемената, најамни односи у крзнарским радионицама у Охриду уклапају се у мануфактурне и занатске услове производње, док у индустриским предузећима у Солуну имају ~~укидајући~~ карактер капиталистичких најамних односа у чистом виду.

Код свих ових разматрања, кад треба оценити друштвене односе у целини, не треба изгубити из вида да су ове индустријске оазе биле врло ретке на територији Македоније, а да је радничка класа била представљена незнатним процентом у популационој структури.

ДРУГИ ДЕО

ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКЕ МАНИФЕСТАЦИЈЕ
НАСТАЛЕ НА ОСНОВИ КЛАСНИХ ПОМЕРАЊА
У МАКЕДОНСКОМ ДРУШТВУ XIX ВЕКА

Г л а в а ^I п р в а

ДВА ПЕРИОДА У РАЗВИТКУ ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКИХ
ОДНОСА У МАКЕДОНИЈИ XIX ВЕКА

Ако су се прве мануфактуре у Македонији појавиле у првој половини XIX века, онда изгледа природно очекивати да се у другој половини века индустриска основа знатно прошири, радничка класа постане озбиљна друштвена снага, а крајем истог века да имамо готову већ изграђену модерну, индустриску буржуазију. ~~Овакав кометан ток мисли пресвлађује код великога дела савремених истраживача развита Македоније у XIX веку.~~

Међутим, друштвено економска кретања ипак нису имала овакав ток. У оквиру XIX века постоје две различите линије економског развита, једна благо узлазна на почетку, друга оштро низлазна у последње четири деценије столећа. Граничну тачку ових двеју линија развита није могуће прецизно одредити, али се она оцртава Кримским ратом и постаје изразита од момента када је Македонија повезана железницом са Солуном а одатле са западно-европском индустријом.

~~Ми сматрамо да је~~ *ово* питање необично важно за разумевање друштвених и економских појава у Македонији у последњим деценијама XIX века. Без тога историски ток изгледа као хаотична гомила догађаја чија се логична веза тешко утврђује. Зато ћемо *се* у овом поглављу испитати следеће:

- а/ Чиме се доказује постојање двеју различитих етапа у XIX веку у Македонији;
- б/ Приближно одређивање времена овог ломљеног развојне линије;
- в/ Који су разлози прекида узлазне линије развита;
- г/ Како се она одразила на распоред класа са свим друштвеним импликацијама овог новог класног односа;
- д/ Географско померање привредне активности као једно од значајних последица растројства / ремећења / узлазне развојне линије.

~~(Сматрали смо да је потребно ово питање и посебно обрадити због његове важности, али ће то морати да доведе до по-~~

понављања неким напомена које су у претходним главама већ биле учињене.)

ДВЕ РАЗВОЈНЕ ЕТАПЕ У XIX ВЕКУ

а/ Период раста и период назатка у економском току

Постоји низ индиција које указују на лагани, али стални развитак производних снага у првим деценијама XIX века. Ми не можемо сигурним статистичким подацима пратити овај развитак, јер ових није било, али један низ исказивања путописаца и неке сигурно утврђене чињенице говоре у прилог оваквог развитака.

Француски конзуд у Солуну у своме извештају пише да је жетва памука у 1797 години у Серском крају достигла количину од 7,7 до 9.000.000 кгр., да се велики део извози, а знатан део прерађује и боји у домаћим филатурама у којима се запошљава велики део људи. Предење памука обавља сам произвођач.^{1/} - Ова комбинација пољопривредне производње, извоза сировине и делимична прерада повећавањем степен запослености и прави један корак даље од обичне производње сировине ка њеној преради.

Божур пише даље да је производња другог важног продукта - дувана достигла почетком XIX века 100.000 бала / = 3,750.000 кгр.^{2/} у 1868 години према извештају једног другог француског конзула^{3/} ова производња достиже 6,000.000 кгр. Ако се зна интензиван карактер дуванске културе, /због кућне дораде /, онда можемо закључити да скоро двоструки пораст ове културе у времену од 70 година изражава линију постепеног повећања привредне активности, које је продужило чак и неколико година после Кримског рата. Касније ћемо видети нагли пад нивоа производње овог продукта.

1/ Аутор додаје: "У земљи као што је Македонија, сељак пре-
дач био би много срећан, зато што би му приходи од предења слу-
жили за повећање капитала, кога би употребио за прераду, односно
производњу: земља којом располаже била би боље и богатије обра-
ђена, али у овој земљи и под овим ужасним режимом који у њој вла-
да, сељак извлачи од њега само ту корист да не буде толико сиро-
машан колико би био без предења и да својим агама обезбеди сред-
ства којим ће га више исцрпљивати, - а да га ипак не доведу до то-
га да умре од глади и беде" - Beaujour: "Tableau de la commerce
de la Grèce, an VIII, Paris, str. 112.

192¹⁾ 2/ Correspondence commerciale Salonique Archives du M. des
Affaires Étrangères, об. 15.

192²⁾ 3/ Ibid, Grèce 25, str. 48.

Божур даје податке и о преради вуне. Он каже да је око 1799 године у Солун долазило око 385.000 кгр. вуне, да су њу откупљивали солунски Јевреји по нижим ценама, да су је прерађивали у сукно и одећа за Јаничаре, и продавали је држави.^{1/} Овде је држава правила изузетак од своје праксе: јављајући се као на- ручилац, она је помагала развитаку индустрије.

Кузинери^{2/} описује масовну производњу креча у селу Јеникеј код Сереза, на почетку XIX века, који се је онда извозио чак и у Малу Азију.

Око 1845 године у Македонији је било око 30-35 ради- оница за прераду свиле које су прерађивале око 38,520. до 45.000 кгр. чаура^{3/} и које су биле распоређене у области Ђевђелије, Дој- рана, Водена, Сереза, Солуна итд., од којих је могла да израсте ~~и~~ снажну свиларску индустрију, да су од државе били осигурани[!] минимални услови за нормалан развитаку.

Владика Натанаил пише да су у првој половини XIX века постојале знатне трговачке везе са иностранством. Он је Велешке трговце сретао у 1834 години на сајму у Узунђови, а 1852 године у Бечу и Пешти.^{4/}

Пуквил^{5/} пишући у 1825 години говори да се је код костурског владике Неофита упознао "са богатим трговцима који имају трговачке куће у Бечу, Лајпцигу, Дрездену и Москви" и који осим овог матерњег језика познају добро немачки, италијански и грчки језик.^{6/}

Макензијева и Ирбијева^{6/} пишу да су пре 1868 године у Прилепу отселе код једног трговца чији брат руководи радњу ове куће у Бечу.^{7/} Други аутори пишу да је у овом граду било 36 ради- оница казанциске бранше које су све заједно упошљавале 350 радни^{8/}

192³¹
192³¹
192³¹

1/ Beaujour: Tableau du commerce de la Grece, An VIII, Paris.

2/ Ciusinery: Voyage dans la Macedoine, Paris, 1831, str. III-III 1/2.

3/ Bianconi: Cartes commerciales: Turquie d'Europe, Paris, 1888, str. III.

4/ Он пише: "У 1834 год. велешки трговци су се враћали са сајма у Узунђову", и даље за 1852 год.: "У Бечу сам се упознао са бугарским трговцима из Бугарске и Македоније"/стр. 33/. У Пешти смо се срели са македонским трговцима"/стр. 33/. Види: Натанаил, Митрополит Охридски-Пловдивски: Живнеописание, Сб. за Н. Умотв. Н. и кн., Софија, 1909, кн. XXV, I дел.

5/ *Paris ville: Voyage en Grice, ... par sa capitale.*

6/ Макензијева и Ирбијева "Путовање по словенским земљама Турске у Европи", Београд, 1868 год. стр. 94.

7/ Макензијева и Ирбијева, Ибид стр.

ка, што у просеку долази око 10 радника на радионицу.^{1/} Радило се, дакле о капиталистичким мануфактурама, судећи по броју радника.

У Водену међу најбогатијим грађанима Макензијева и Ирбијева спомињу "неколико Швајцараца и неколико Бугара".^{2/}

Снегаров утврђује да су сајам у Лајпцигу посећивали трговци из Македоније у 1748 години 5 људи, у 1752, 12 трговаца, 1774 године, 34 трговца.^{3/} Он спомиње да су долазили трговци из Костура, а види се да је број посетиоца растао. Исти аутор спомиње да је из Сереза половином XIX века извезено у Аустрију и Француску 25.000 товара памука, да је град Банско трговао са Бечом /трговац Лазар Германов/, да су охридске и костурске радње имале своје филијале у Цариграду, да су браћа Робеве из Охрида још у XVII веку имали крзнарску кућу у Лајпцигу, да је после Кримског рата Сотир Кецкаров још држао крзнарску радњу у овом граду. Са Лајпцигом је трговала и Прилепска трговачка кућа Фукара.

Српски патријарх Бркић описује привредне прилике у Македонији у првим деценијама XIX века као право благостање.^{4/3}

Француски писац Ду Вале утврђује да је трговина у Турској у првој половини XIX века била веома развијена и да је била ниско опорезована, као и индустрија.^{5/}

Бјанкони^{6/} пише да се је око 1848-1858 године у Македонији ткала "богата свилена оријентална тканина јако позната у Европи", да су се "пре Танзимата штавиле овчије и козје коже и од њих израђивали добри сахтијани штампани са позлатом", да се је свилена сировина скоро сва прерађивала у Македонији итд. Ова активност се односи на Велес, Бевђелију, Воден, Енице Вардар.

1/ Еничарев; "В' споменанија и белешки, Софија, 1906, стр. 46.

2/ Макензијева и Ирбијева: Ибид.

3/ Ив. Снегаров; Град Охрид, ~~Македонски преглед~~ Македонски преглед XI, Софија, 1928, бр. 374, стр.

4/ Бркић В.: Опис турских области 1771, Спомени X, 1891, Београд. (Види на стр. 29 овог поглавља)

5/ Du Valai: Essai sur l'histoire financière de la Turquie. Paris, 1903, str. 49.

6/ Bianconi: Cartes commerciales: Turquie d'Europe, Paris 1888 str. 13.

Економске везе Скопља са Бечом, Босном, Бугарском и Јужном Србијом спомињу се од читавог низа писаца / Nahn, K'ичев, Ami Voue, Хаџи Васиљевић и др. / Ami Voue пише о економским везама Македоније пре 1840 године са Аустријом, Италијом, Енглеском, Nahn говори за период између 1850-1856 године о великом извозу жита из Овчјег поља, Кумановског и Скопског поља у Солун сплавовима низ Вардаря, а Прилеп описује као врло активан град у производњи лоја за извоз.

Из једног извештаја упућеног француском амбасадору у Цариграду, види се да је само у Солуну било у првој половини XIX века 13 филатура и 350 разбоја.

Мисирков пише да је за време Кримског рата стање македонских сељака и поред повећаних обавеза према чифликаајбијама, још увек тако добро, о каквом "браћа ослободиоци" /тј. Руси / нису могли ни да савају.

Из горњих навода излази да је производња дувана, памука, жита, свилених чаура и вуне била у постепеном порасту до Кримског рата и неколико година иза њега. - Осим тога на бази свих производа се развила домаћа прерада знатнијих размера, а за неке производе ~~де~~ је изградила капиталистичка мануфактура /крнарска, штављачка, прерада памука, свиларе, прераде вуне, кречане, производња сахтијана итд./ . Побројани производи су заузимали веома значајно место у укупној пољопривредној производњи. - Изгледа да су релативно умерени порези омогућавали извештан напредак и дозвољавали макар и скромну акумулацију. Велики број сајмова говори о живим трговачким везама и о постепеном стварању економског јединства Македоније на нивоу мануфактурног степена развитака.

у свом делу о овој фази
~~На основу ових извештаја, као и оних које сам навео~~
 На основу и рачије споменутих података, могла би се извести следећи закључци:

- Трговачке везе са иностранством започињу релативно рано /око 1750 / и стално се развивају и проширују до 1860-70 . Одржавају се економски односи на Немачком /Лајпциг, Дрезден,

1/ К'ичев: Град Скопје, Пер. списание, 55, 56, Србцеџ, 1898 г.

2/ Ami Voué: La Turquie d'Europe, Paris, 1840, II.

3/ Хаџи Васиљевић, Скопље и његова околина, Београд, 1930.

4/ Correspondence commerciale, sv. 23, str. 252-253.

5/ Nahn: Reise von Belgrad, nach Salonik, Wien 1868, str. 170.

6/ Мисирков: "Известија С. Петербургскога славјанскога благотворителнаго общества, № 1, ост. 1903, стр. 31.

Минхен/, Италијом /Венеција, Анкона, Бенова/, Аустроугарском /Беч-Будимпешта/, Русијом /Москва, Одеса/, Енглеском, а на Балкану са Цариградом и Узунџоном, Јужном Србијом и Бугарском, Босном и Албанијом.

- Спољно трговачке везе увек одговарају знатној унутрашњој привредној активности која је у Македонији базирала на занатској и мануфактурној преради и доради сировина.

- Центри активности су Охрид, Костур, Воден, Тевђе-лија, Велес, Штип, Скопје, Неврокоп, Банско, Серез и Солун. Овај последњи нема онај значај искључивог центра привредне активности који ће касније добити.

- Овакав распоред активности потврђује становиште да је до 1860-70 године фактор привредне активности углавном била буржуазија македонског порекла.

- Општи утисак из навода путописаца је да привредни развитак Македоније полагамо али сигурно иде линијом прогреса.

Много су јасније, одређеније и категоричније сцене путописаца о другом периоду, о периоду опадања, деградације и труљења економског живота и декомпозиције друштвено-политичких односа. Да видимо како је то опадање ишло и ~~како~~ одразило се на поједине важније градове:

Охрид. Према Нушићу Охрид почиње да опада привредно око 1864 године.^{1/} Петков констатује овај привредни назадак после једног ранијег просперитета^{2/} и истиче да су чак и трговачке везе са сеоским околином јако ослабиле. Шапкарев описује претходни период просперитета и потврђује да је "царшиска трговина у Охриду сасвим слаба" /ово се односи на 1896 год. Прличев^{3/} говори о великој беди која царује у граду и о масовном исељавању.

О Струзи Нушић и други аутори утврђују исто тако привредно назадовање, иако нешто блаже него у Охриду. "И поред

1/ "Царшија није толико жива колико је до пре 30 година била ипак се види на маршији најбоље да Охрид привредно опада... занати животаре. Б.Нушић: Са обале Охридског Језера, Бгд.1894, стр. 49.

2/ Петков: "По југозападна Македонија", Бсб. XVII-1910, кн. IV, Софија. Аутор пише: Више година сељаци не долазе на пијацу... занати и трговина су сасвим опали...", стр. 284.

3/ "Современост", Скопје, јануари, 1957, стр. 20.

опадања трговине, Струга остаје жива варошица".^{1/} Овде су занати и трговина били мање развијени, па су последице депресије слабије јер се криза најоштрије испољила на занатима и трговини.

Тетово није остало такође поштеђено. Гајић пише да је град опео "откада је опало Шарпланинско сточарство, али се ипак држи, јер још има: жита, пасуља и воћа за извоз нарочито у дебарски крај."^{2/}

У Велесу слика привредног опадања је најпофр^тнија, јер је овај град у претходном периоду постигао знатан напредак. "Велес је био раније један од најјачих трговачких градова у Македонији... данас је овај град у најжалоснијем стању, а при томе нема још ни две деценије када је Велес био ~~био~~ на висини свога положаја", пише један аутор.^{3/} Чочков^{4/} потврђује ову тмурну слику.

У Штипу је Цвијић могао да утврди привредно опадање које је заменило просперитет у претходној фази. "Штип је пре ратова од 1876 до 1878 био добро развијен, био је један од најважнијих трговачких центара Македоније ^и ~~из~~ старе Србије... те је трговао са Брањем, Лесковцем, затим суседним деловима Бугарске."^{5/}

О опадању Прилепа после 1870 године писао је Еничерев^{6/}. Он као и други аутори тврди да је у 1875 год. престао да постоји чувени прилепски сајам, што је значило да је привредни развитак града престао и настало његово опадање. А. Димитров сматра да је ово опадање било изазвано конкуренцијом стране робе и изградњом железничких пруга.^{7/}

1/ Б. Нушић: "Са обала Охридског Језера, стр. 140-141.

2/ Гајић: "С Лепенца на Радику, Београд, 1901, стр. 98.

3/ К.: "Сегашното и неодамното мин^тко на град Велес", Периодическо списание 30, Срб^дец, 1892, стр. 356-357.

4/ Хр. Чочков: "Гр. Велес" - учебното дело, Софи^{ја}, 1929, Он пише: "... трговина је замрла, настао је застој како на тржиштима тако и у производњи, где је становништво запало у велико сиромаштво, оскудицу и беду, па је било принуђено да се исељава и да тражи зараду изван града" - стр. 7 - 8.

5/ Ј. Цвијић: "Основе за географију и геологију", I, Београд, стр. 228.

6/ Еничерев: "В' споменани ^{ја} и бележки, Софи^{ја}, 1906, стр. 397.

7/ А. Димитров: "Град Прилеп", ВСБ XV, Софи^{ја}, 1908, стр. 669.

108 О опадању Бивђелије може се судити на основу пропадања свиларске индустрије. Carmelo Melia је писао: "Пре неколико година велики део чаура прео се је у самој Македонији. Пре 1860 године било је 12 филинди, од њих неколико на парни погон. Сада више ових филинди нема и целокупна производња се извози."^{1/}

О Костуру један аутор пише: "Све до 1860 год. је највише трговао са чињеном кожом... извозило се у Дрезден, Смирну, Олександрiju..."^{2/}

Опадање Сереза Цвијић везује за изградњу железничких пруга и прокопавање Суецког канала.^{3/} Шопов је у 1893 години писао о сјају Сереза као о прошлости које се "стари људи са одушевљењем сећају".^{4/}

Мислимо да не треба приводити нове доказе, обухватити све градове. И ово што је до сада речено довољно је да би се утврдиле две чињенице: Прво, да је у другој половини XIX века економски развој престао и да је започела деградација привреде; друго, да је привредни назадак обухватио целу Македонију, све њене градске центре, са јединим изузетком - Солуном.

б/ Одређивање времена почетка привредног опадања

199 Ми смо утврдили да назадак почиње у другој половини XIX века. Покушајмо сада да ближе одредимо време прекретнице у привредном развоју. Разни аутори различито одређују ово време: Мисирков сматра 1856 год. као прекретницу. Бјанкони утврђује да је у 1858 години још постојала свиларска индустрија. Carmelo Melia помиче ову границу на 1860 год. Нушић мисли да је опадање Охрида започело око ~~1870~~ 1864 године. Споменути анонимни аутор /К./ сматра да је до 1870 године још постојала индустрија сахтијана у Велесу; Еничарев одређује границу када је престао Прилепски

198-9 1/ Carmelo Melia: Il commercio e la industrie delle Macedonia, Roma, 1894, Б'лгарски преглед, год. II, св. 4-5, стр. 119.

2/ Д-р Ј. К. Васиљевић: "Костур и његова околина", Братство, XXII, 1928, Београд, стр. 110-111.

3/ Ј. Цвијић, оп. цит.

4/ А. Шопов: "Из живота на Б'лгарите", Пловдив, 1893, стр. 158.

(1875г.)
сајам као доказ привредне депресије Прилепа. Цвијић и Молов то ве-
зују за Руско-турски рат од 1876-1878 године, и за изградњу пруга
коју годину касније.

Ови датуми могу да нам послуже за оријентацију. Не
може се захватити да се за економске процесе у једној земљи одреде
оштре и прецизне границе. Да не би лутали у одређивању датума,
морамо потражити друштвено-политичке разлоге овог преокрета и по
њима се оријентисати. Догађај који је економском развоју дао
обратни ток био је Кримски рат, односно уговор који му је следео
и који је дозволио слободан приступ индустриској роби западних
велесила. Дакле у 1856 години морамо тражити почетак разарања
економике Македоније. Али се ова чињеница није одмах и непосредно
могла испојити. Турска је привреда правно постала незаштићена,
али је била неприступачна приливу робе из Западне Европе, због
отсуства модерних саобраћајних средстава. Тако су се ефекти фатал-
них договора оштрије и шире изразиле тек са изградњом пруга, које
су створиле материјалну основу за процес уништавања индустријских
зачетака и за руинирање занатства у Македонији. У временској
релацији између Кримског рата /1856 година / и изградње првих
железничких пруга /1878 године / је период када се процес при-
вредног назадка јасно испојава. Касније су дошли и други дога-
ђаји који су ефекте пропадања убрзали: Руско-турски рат од 1877-
1878, ^{и сиваране, бугојанског и мезанево сива} ~~откидање~~ / де факто / Босне и Херцеговине од састава Турске
државе /1878 /, итд.

в/ Разлози прекида узлазне линије у привредном
развитку

Да би се дошло до једног таквог преокрета у правцу
привредног развоја, тј. да се процес постепеног развоја претвори
у процес брзог назадовања привреде, биће да су деловали већи
број фактора, чије се дејство међусобно појачавало, јер су сви
били управљени на разбијање традиционалне привредне структуре и
руинирање нових облика привређивања који су се почели јављати.

Писци који су описивали овај процес економског падања
спомињали су узгред сад овај, сад онај разлог. Ево једног низа
узрока који се истичу у вези са привредним назадовањем у Македо-

201 нији: изградња железничких линија /А. Димитров^{1/} и анонимни аутор^{2/},
отсуство пруга /проф. Петков^{3/} /већи увоз него извоз^{4/}, уво-
ђење луксуза у живот грађана^{5/}, конкуренција стране робе, ца-
рине^{6/}, специјално увоз жита из Америке и Индије, после преко-
павања Суецког канала /Цвијић /, повећање пореза /Бјанкони који
пропадаће везује за Танзимат/.

Наведени су скоро сви узроци које су наводили савре-
меници онако како је који аутор емпириским путем долазио до овог
или оног закључка.

Сматрамо да је нужно да се од свих многобројних факто-
ра, од којих су већина заиста деловали, утврди онај одлучан узрок
који је читавом привредном кретању дао негативан ток. Ово је нужно
особито због тога што многи фактори који се наводе као узроци еко-
номског назадовања обично, у другим условима, дају позитивне,
односно стимулативне резултате. Провођење железничког саобраћаја
по правилу делује као снага која снажно помаже развитак производних
снага; конкуренција може да буде фактор развитка продуктивности
рада; већи увоз од извоза је немогућа појава за дуже време, ~~и~~
особито у XIX веку када се нису правили "поклони" итд.

Ми сматрамо да је тај одлучан фактор економског ~~и~~
пропадања био систем економских капитулација, тј. фактичко укидање цап

1/ А. Димитров^{2/} оп. цит. стр. 669-671.

2/ ~~З.~~: "Два санцака от^{2/} Источна Македонија", Периодическое
списание 37-38, Софија, 1891 година. Писац спомиње: "Има људи који
очекују богатство од ове пруге. Ја страхујем од супротног. Дали
земља има користи од пруге Солун-Скопље? Македонија није зрела
за извлачење користи од железнице. Њу ће користити странци а за
становништво ће бити без икакве користи... Увозне робе које и сада
улазе у земљу, тада ће је уништити. Биће угушени сви домаћи за-
нати који се и иначе налазе пред смрћу. Наметнуће се странци,
Немци, Јевреји, који ће узети трговину у своје руке"/стр. 47-48/

3/ Петков^{3/}: "По ~~40~~ западна Македонија". ВСБ, XVII, 1910,
Софија, стр. 285.

4/ Споменути анонимни аутор пише: "Трговина у источној
Македонији као и свуда код нас опада из дана у дан. Другачије не
може бити када увоз у земљи надмашује за три пута извоз" - ~~З.~~: "Два
санцака... Ибид, стр. 47.

5/ Велешани су "извршили и један, можда несвестан грех,
јер су увели у град и околину нечувени и невиђени дотле раскош и
луксуз, због чега је живот постао скуп... а трговина замрла" -
Хр. Чочков^{3/} град Велес^{3/}.. Ибид, стр. 7-8.

6/ Пре него што ће бити спроведена железничка пруга на
Полуострву, производи који су се извозили из њега у Аустрију били
су оптерећени великим царинама. - К.: Сегашното и недавното мин^{2/}ло
на гр^{2/} Велес^{2/} - Период. списание, XXXIX, Средец, 1892, стр. 357.

ринске заштите или отварање Турске империје индустриској роби из привредно развијених европских земаља. Оваква царинска политика је допринела испољавању негативних елемената осталих фактора: изградње железничке мреже, конкуренције, пореза итд.

Ево како је изгледала царинска политика коју је Турска усвојила после Кримског рата.

Бјанкони^{1/} саопштава у 1888 година да увозне царине изnose у просеку 8% од вредности увезене робе, а 1-2 % од вредности извезене робе. Уместо премије за извезене робе која би стимулирала производњу, турска држава уводи таксе, дакле директно сужава извоз а одагле и производњу. Са друге стране увозне царине су изванредно ниске, чак и кад би се респектирале тарифне ставке. Међутим, исти аутор саопштава да је "утврђено да једна трећина извезене или увезене робе у отоманско царство пролази на неки мистериозан начин а да не плати царине. Царинске станице на обали су недовољне, а грчки морнари врше контрабанду широких размера.^{2/}

Како је извоз индустријске робе из Македоније био сведен на безначајне размере, то овај шверц користе углавном увозници робе свдећи царинску стоку на тај начин на око 5,8 %.

Овај систем царина значио је једну политику "free trade" у буквалном смислу речи која би чак и за индустријски развијене земље била убитачна. За капиталистичке почетке у Македонији и Турској оваква царинска политика могла је да доведе само до њиховог брзог ишчезавања.

Укупни приходи турског буџета од царине показују са своје стране исту појаву и јасно разграничаваће два периода. У недостатку података из ранијег времена, износимо приходе од царина за нешто каснији период. Царине су доносиле турском државном буџету:

у 1863-64 год.	57.500.000 фр. ^{3/}
у 1874-75 год.	47.725.000 фр. ^{4/}

Увоз се у каснијем периоду /1874-75 год./ повећавао али укупни приходи од царина се смањују. Излази да је за 10 година

202¹⁾ 1/ Bianconi, Cartes commerciales, Paris, 1888 g., str.17.
 203¹⁾ 2/ Ибид, стр. 17.
 203²⁾ 3/ A. Du Velai: Essai sur l'histoire financière de la Turquie, Paris, 1903, str.652.
 4/ М. Савић пише да су привредници били принуђени да живе без икакве заштите царинске, која је била 7% и без икаквог школовања од стране државе остављени сами себи... "Наши занати и индустрија, I, Сарајево, 1922, стр.291-292.

стечено довољно искуство да се и иначе ниска увозна царинска стопа још више смањи шверцом, корупцијом и тако даље. Македонски привредници су запали у изванредне тешкоће.

Потребе државног буџета су, међутим стално расле, па се обично нису бирала средства да се повећају његови извори. Д-р Миrowsки^{1/} саопштава да су царине на извезени опијум достигле крајем XIX века и почетком XX века 12 % од куповне цене.

Да се добије јасна слика штетности овакве царинске политике довољно је споменути да је Енглеска изградила своју индустрију ослањајући се на оштар протекционизам. Још 1820 године њене су царине на увезену индустријску робу износиле 50 % од вредности робе. Тек после ове године она је себи могла да дозволи смањење царинске стопе на 20 %. Француске железаре биле су заштићене 1822 године царинском стопом од 120 % на вредност увезене робе; 1860 године када су укинуте заштитне царине, царинске увозне стопе су сведене на 30 % од вредности; треба сада упоредити ове царинске стопе од 20 %, 30 %, 50 %, чак и 120 % у развијеним западно-европским земљама са ништавним турским царинским стопама од 5-8 - 8 % па да се може оценити јачина потреса који је морала да претрпи индустрија у настајању у Турској у овом истом веку.

Енгелс је на врло концизан начин одредио карактер царина. У једном писму Данџелсону ~~он~~ он каже: "Једна ствар је изван сваке сумње: ако је Русији стварно била потребна сопствена крупна индустрија, ако је она чврсто одлучила да је стекне, тада је она није могла стећи на други начин, сем помоћу макар и извесног степена државне протекције /као што и сами допуштате/. Са овог гледишта питање о протекцији постаје само питање степенa, а не принципа: сам принцип је био неминован".^{2/}

За ближе упознавање ове политике незаштићене привреде може да нам послужи упоређење ставки у царинама у буџету за 1863_64 годину и онога за 1874/75 годину, дакле у размаку од 11 година:

	1863/64	1874/75	Пораст или смањ.
Укупан буџет	334 ^x	497	40%
Од тога приходи од царина	37,5 ^x	47,7 ^x	=17,4 % ^{3/}

^{1/} Д-р Тодор Миrowsки, Опиумот, "Преглед" Скопје, бр.2, 1951, стр. 33.

^{2/} Маркс и Енгелс, Писма, Москва, 1932/на руском, стр.321-32/
^x У милионима француских франака

2052

^{3/} A. Du Velai: "Essai sur l'histoire financiere de la Turquie", Paris, 1903, str. 652.

Држава која треба да пође путем индустриског развика треба да се заштити царинским протекцијама. Турска је пошла супротним правцем: буџет је растао брзо, а приходи од царина су се смањивали. Увоз и извоз из Турске је после Кримског рата брзо растао, а царинска ставка у буџету је опадала. Изгледа ^{да} су стварне марже биле ниже од прописаних /7-8 %/ или да су се допунским прописима даље смањивале.

Погрешна царинска политика дала је негативан карактер и изградњи железничких пруга. Модернизиран саобраћај ~~к~~ је представљао ону материјално-техничку основу која је помогла да штетна царинска политика дође до пуног изражаја. Сада је индустријска роба стизала не само до Солуна морем, него је могла да продре у све крајеве Македоније у правцу Битоља, Скопља, Сереза. Под снажном конкуренцијом индустријске робе пропале су домаће мануфактуре, разорили су се занати, мењао се карактер пољопривредне производње. Очигледно технички прогрес у саобраћају постао је фактором ~~негат~~ ^{негатив} ~~ка~~ јер је ушао у оквире једне погрешне привредне политике.

Сада је конкуренција показала само уништавајућа дејства, јер је то била конкуренција између модерне капиталистичке робне производње велике ефикасности и ситноробне занатске производње која је одговарала касно-феудалним оквирима робне размене.

Следећи фактор ~~који~~ је појачао серију негативног дејства био је сужавање турске државне територије, што је значило сужавање приступачног тржишта. За ситне занате који су настали да би задовољили локалне потребе смањење обима тржишта не би морало да има директно негативно дејство, али се ово дејство осетило управо за најразвијенији део занатске и мануфактурне производње који је био упућен на шире тржиште, дакле на прва капиталистичка предузећа и водеће занате који су имали услове да прерасту у крупнија производна предузећа капиталистичког типа.

Али сужавање државне територије, поред политичких ~~нез~~ ^{незгода}, на економском плану је активизирао и појачао један нови негативни фактор ~~—~~ повећање пореза. Државна територија се је смањивала, али административни апарат није пратио ово смањење, него је или остајао у истом броју, или чак растао у вези са покушајима да се турска држава реформира. То се још више односило на војску у једном периоду када је опстанак државе био угрожен споља дуж ~~це~~ ^{ле} границе, или изнутра од стране потлачених народа.

Слику повећања пореског оптерећења даје нам опет употребе двеју буџетских година које одваја једна деценија. Ево како изгледају измене у буџетима /у милионима ондашњих француских франака/ :

	1863/64	1874/75	Повећање
Укупни прих.	334	497	40 %

Очигледно је да производња није могла да порасте за 40 % у току 11 година, а подаци које смо раније навели говоре о обрнутом процесу. Излази да је ово повећање долазило као последица увођења нових пореза или повећавања оних који су дотле постојали.

За нас је још интересантније да се види на које је социјалне групе падало ово додатно пореско оптерећење. Ево два елемента који би нас приближили једном ваљаном одговору на ово питање.

У приходима у буџету од 1874/75 нови пут се јављају следећи порези:

основни порези на трговце итд.	17.250.000 фр.
порез за право произвођења свила	5,224.000 фр.
правне таксе	2,875.000 фр.

Укупно од нових пореза: 25,349.000. = фр.

Неки стари порези повећали су се на следећи начин:

	1863/64	1874/75
Такса од дувана, таксе- ни/вредносни/паири таксе на уговоре	20,500.000	30,674.000. =

Излази да су углавном градска занимања плаћала:

у 1863/64	1874/75	повећање
20,500.000 фр.	75,500.000 фр.	320% ¹

Ако се размотре порески облици, онда ће се утврдити да се углавном ради о порезима које су плаћали занатлије, трговци, индустријалци. Али једно овакво оптерећење индустрије у стадију њеног настајања ² би могла да доведе до њеног угушивања, а код заната до њиховог осетног слабљења. Бјанкони мисли да је управо то главни

207¹¹
1/ A. Du Velai: Essai sur l'histoire financière de la Turquie, Paris, 1903, str. 652.

разлог тушења градске привреде. Ми сматрамо да је то важан елемент али изведен из оног првог, из одсуства царинске заштите индустрије. У погледу индустрије свиле биће да је овај разлог био од одлучне важности.

Ако сада направимо упоређење у измени пореских елемената у периоду од 11 година, долазимо до још једног закључка, а то је да су градска занимања у буџетској 1863/64 год. представљала само 6 % пореских прихода, а у 1874/75 години 15 % на страни укупних прихода.

Претходне странице су нам показале да овај период није довео у Македонији до развитка индустрије и занатства, него до уништавања прве, и до ослабљења другог. Изгледа да је управо пораст пореза био важан фактор оваквог развитка.^х

Сад већ имамо ланац узрока који се повезују и тиме повећавају своје дејство: одсуство царинске заштите и тиме изазване тешке последице конкуренције увезене робе, изградња железница, одатле већи увоз робе и оштрија конкуренција, економско слабљење земље - крњењем државне територије што повлачи за собом повећавање пореске стопе, чиме се задају нови уништавајући удари ~~у~~ ^у ~~ној~~ ^у индустрији и занатству.

Али се овде ланац међусобно повезаних фактора који се појачавају у своме дејству не завршава, него укључује нове елементе сличнога правца дејства:

Тешкоће у осигуравању државних прихода и велики број државних службеника на суженој територији доводи до ниског нивоа плата, ово изазива корупцију као масовну појаву, што са своје стране нарушава дисциплину чиновничког апарата, изазива његову апатију у вршењу законских функција. То све поткопава ауторитет државе а овај храбри сепаратистичке тежње и јача разбојничке пљачкашке чете.

Све ове карике у ланцу који вуче у труљењу нису просто логичке конструкције /иако су логички чврсто повезане/, него се могу рељефно оцртати, чак и пратити у њиховом историском кретању у стварном животу македонског народа XIX века.

х Ми претпостављамо да су процеси пропадања пољопривредних занимања услед одсуства царина биле исте у целој Турској империји чији је најразвијенији део била Македонија. Сматрамо такође да је пореско оптерећење индустрије и трговине било исто, јер су се обе налазиле у рукама неверника. Другчији развитак Солуна има посебне узроке, али није без везе са општим стањем у Македонији.

г/ Социјалне последице насталог ланца измена на македонски народ

~~Ова богатаја су се морали врло тешко одразити на социјални живот у Македонији у другој половини XIX века. Споменућемо неке од последица, које су већ и раније биле споменуте.~~

Нису све класе нити сви делови македонског друштва једнако били погођени дејством негативних фактора које смо раније анализирали. Од буржуаске класе најтеже је страдао њен индустријски део: У другој половини XIX века он је нестао са историске сцене као македонски део индустријске буржуазије. Код трговачког дела последице су се јавиле у диференцираном облику: трговци који су били везани за пољопривредну производњу врло су тешко страдали; то су углавном били трговци у малим и средњим градовима. Она богатија машина која је умела да се укључи у нове токове промета и да постане елеменат извозне или увозне ~~робе~~ ^{трговине}, могла је да опстане и чак да се обогати. Тако је настала солунска група македонских трговаца у којој су били претстављени најбогатији трговци из средњих градова Македоније.^{1/} Лихварски део буржуазије је углавном имао повољну "климу" за своје операције.

Градска средња класа занатлије биле су подложене постепено незадрживом паду. Постепеност се јављала јер је био читав низ заната наслеђених из средњег века које индустријска роба није могла да уништи /самарције, колари, рогозинари, дунџери итд./; осим тога стално снижаваће нивоа живота учинило их је отпорнијим према налету индустријске робе. Њихово уништавање је потрајало дуже времена, а оно што се добијало као "отпадак", то није био пролетер него паупер, јер за првога је нужна индустрија, а други се множи код њеног отсуства. Процес је дакле био нешто спорији него пропадање индустрије, али не тако спор, као кад занати пропадају у мери у којој се индустрија изграђује у самој земљи. Овде

1/ Према Царевни Миладиновој главне македонске трговачке куће у Солуну су биле: Чучук-Петрови, Икономови, Хаџи Здравеви /из Прилепа/, Робеве /из Охрида/, Хаџи Петрови, Хаџи Јаневи, Златареви /из Кукуша/, Весови /из Велеса/, Карајанови /из Скопја/, Точкови, Поп Симови /из Охрида/, Фукара /из Прилепа/, Белоризови /из Битоља/ итд., као трговци житом, трговци кожом итд., али нема ни једног индустријалца. Види: Царевна Миладинова: Епоха, Земља и хора, Софија, 1939 год. стр. 196-201.

је индустрија била изграђена изван Македоније и Турске. Њена конкурентска снага је била веома јака, јер је роба надолазила у количинама које су могле да буду продате. Ова европска индустрија је осигуравала уништење самосталне и независне егзистенције занатлија, а да им није пружала запослење као социјално решење.

Сељаци су сносили знатан део терета пропадања услед повећаног пореза /десетак се је претварао у дванајестак, петнајестак и достигао до 20 % од приноса/, услед повећања ренти, и особито услед несигурности живота. Пољаци, разбојничке банде, закушци десетка, царски чиновници све је то у таласима долазило у села и из села и односило плодове рада, крвико чест породице и уништавало животе. Настаје преливање сељака у градове, где је живот постајао тежи, али је био безбеднији. Настају повремено и валови емигрирања^{1/}: у Бугарску, Србију, Румунију, Америку и Аустралију. К. Саопштава да се је из велешке казе иселило око 3.500 сељака. Приличев пише о масовном исељавању из Охридског краја.

Везе градова се сужавају: Штип је одржавао везе са Бугарском, Брањем, Лесковцем, а у другој половини века одржавао је привредне везе само са околним селима /Цвијић/. Велес је имао пословних односа са Бечом, Лајпцигом, Пештом и Венецијом; касније му преостају само економске везе са селима у Кази. Охрид је имао своје претставнике у Лајпцигу и Цариграду; касније везе не иду даље од Битоља /Нушић/. Прилеп постаје само центар за села из непосредне околине /Еничарев, Хаџи Васиљевић/^{2/}. Настаје једна постепена сужавање пословног утицаја и односа који се свODE на најближу сеоску околину.

Али ове крдање економских веза иде и даље: сужавају се или замиру чак и везе града са оближњим селима у неким крајевима Македоније^{3/}, што говори о томе да се природни карактер ~~индустријских~~ пољопривредне производње појачава, а њени робни облици слабе.

1/ У извештају српског конзула у Битољу из 1894 г. каже се да се из Битољског санџака сваке године исељава до 10.000 људи. Види "Српске новине" бр. 102 од 10 маја 1896 г. Београд.

2/ Хаџи Васиљевић је писао: "Трговина је у Прилепу почела да опада од 30 година на овамо. Она је иначе, као и у свим нашим земљама почела да слаби од Кримске војне. Тако је некада чувени прилепски сајам сведен само на недељни сајам и то на обичну размину сировина и прерађевина између Прилепа и његових села". Ј.Х.В.: Прилеп и његова околина, Београд, 1902, стр. 40.

3/ Проф. Петковџић "По 10 година западна Македонија", ВСБ, XVII, Софија/1910. Он дословно пише за Охрид да "већ више година сељаци не долазе на пијацу у Охриду", јер да је "несносни положај... упропастио и вих", стр. 235.

Очигледно, економска повезаност Македоније која се током деценија изграђивала на својевидан начин, сада се замењује привредном дезинтеграцијом. Њен најгрубљи израз је свакако кидање веза између неких градова и села из најближе околнине. ~~Ми смо већ објаснили да се је~~ током деценија створила ^{се је} извесна подела рада између различитих подручја Македоније, ~~да је~~ ова подела ^{је} одговарала природним условима производње, а економско повезивање целе територије вршило се путем размене на сајмовима који су обухватили по своме размештају целу националну територију, а по времену су били тако распоређени да је промет робнога дела производње испуњавао целу годину. На тај начин се је успоставило економско јединство територије, које је омогућавало не само робну циркулацију, него и контакте између грађана различитих крајева Македоније, као и размену мисли, идеја и погледа, што је доприносило појачавању и учвршћењу народносне свести.

Ипак, не би смели да превидимо један други облик повезивања, истина не широко, не за све производе, не за све крајеве Македоније, али извесно повезивање чија је централна тачка привлачења привредних токова био Солун, као што је он био и излазна тачка токова индустријске робе у обратном смислу. Али овај други вид интеграције има своје одређене правце: он је повезивао реоне производње памука, свиле, дувана, а не целу територију. С друге стране и токови ^{ови} индустријске робе нису се преливали равномерно по целој територији, јер је куповна снага била врло различита, натурални карактер производње у читавим крајевима задржавао је превладавајућу важност. У друштвено-политичком смислу важно је потсетити да је конце привредне активности држала снага чије је седиште било изван Македоније, а Солун је служио само као плацдарм продора.

Један облик унутрашње територијалне поделе рада у Македонији сада је био замењен, својеобразном, и споља наметнутом поделом рада, при чему је Македонија постала искључиво аграрно-сировинско подручје, осуђена да остане само то за страни капитал у Солуну који је представљао индустријску производњу средње и западне Европе. Ова "међународна подела рада" је била најгоре од свих по развитаку Македоније, јер је у великој мери одговарала подели на метрополе и колоније.

Посебан вид манифестације овог економског назадовања јесте и то да су се често градска ^{занимања} /занатство и ситна трговина/, спуштала на нижи друштвени ниво; занатлије и мали трговци

враћали су се делимично пољопривредној производњи, јер непољопривредна занимања нису могла да обезбеде минимум егзистенције. Настају тако бастардне професије које у једној личности повећују занатлију /односно трговца / и земљорадника. Продор робнога капитала изазвао је снажан корак назад у подели рада, а то је увек био доказ и израз друштвено-економског назада, јер је појачавао натурални карактер привреде у целини. Тако се ствара економика која не иде даље од тога да обезбеди самоодржање. Овај тип бастардне привреде понекада је ублажавао и спречавао бруталне ексцесе, нагле падове али је привредну активност одржавао на врло ниском нивоу. Стабилност се је одржавала на тај начин што су се потребе држале у уским и све ужим границама: Осигурати хлеб и имати кров над главом, на то се је сводио животни идеал не само сељака него и превладавајућег дела градског становништва. Кад нам писци говоре "да животне потребе које су врло мале и већина Кумановаца се стара само њих да задовољи", онда је то знак да је прометна вредност изгубила значај који је била добила, употребна вредност је опет задобила скоро искључиви значај што је у овим приликама значило голо одржање живота.

Животна филозофија која се у току времена свела на две манифестације - "радити и штедети" почела је постепено да се мења са погоршањима насталим у другој половини XIX века и да се изражава са ~~вбрхит~~ обрнутим редом: "штедети и радити". Радити се није могло по вољи, јер је разарајуће дејство конкуренције сужило могућности у градским занимањима; штедети се је могло до једног нивоа који је значио голо одржање радне снаге, њено физичко репродуковање, али не и производно усавршавање.

"Радити и штедити", "штедити и радити" су две животне филозофије искристализиране у два етапама развитка привреде и које су у великој мери постале елеманат националног менталитета. Радити се је могло онда када се имало шта радити, али штедети се је могло уи увек. Овај последњи део филозофског двојства помагао је понекада одржању, ако већ није могао да осигура напредак .

1/ "Кумановски је свет са малим задовољан и немајући вишега полета, он је задовољан кад и мало стекне да поживи. Животне потребе у Куманову: хлеб, месо, маст и др. нису џефтине али су и потребе врло мале и већина Кумановаца стара се да сами њих стекне" - Хаџи Васиљевић: По Кумановској и Скопској околини, Јужна Свара Србија, књ. I, Београд, 1909, стр. 82.

Г л а в а ¹¹ д р у г а

УТИЦАЈ ТУРСКЕ ДРЖАВЕ НА ЕКОНОМСКИ

ЖИВОТ

За стварање новог, капиталистичког начина производње држава може одиграти врло велику улогу. Маркс је то рељефно по^{мо}казао на примеру развика капитализма у Енглеској.

Каква је била улога турске државе на економски жи^{ви}вот? Турска државна власт није убрзавала спонтани процес капита^{ли}стичког преображаја него је била фактор гушења или деформирања друштвено-економског развика. На тај начин сила која је зрачила из државе била је не фермент убрзавања преображајног процеса, већ елемент враћања натраг и деформирања овог процеса.

Турска државна власт била је веома централизована, али у XIX веку, а и раније, остајући административно централи^{зи}зована, она је губила стварну власт час над овом час над оном провинцијом у којима су паше добијале независност де факто.^x Ова^{ка}в развика није могао да појачава процес капиталистичког пре^{об}ражаја који се могао у толико више афирмирати у колико се је више разбијао феудални партикуларизам.

Али у самим провинцијама, паше су све мање могле да држе власт у својим рукама. Тако је у Македонији поред легалне власти створена паралелна власт, власт разбојничких група, које су се дугим постојањем и деловањем скоро легализовале.

Историја разбојништва у Македонији протеже се и на претходне векове. Разбојништво^{се} особито ~~ма~~ шири у XIX веку, да би се у његовој другој половини претворило у западној Македонији у праву професију. Француски конзул у Битољу у своме извештају о активности пљачкашких банди око 1855 године пише: "5 села удаљена 20 сати од Битоља упутили су ми петицију којом траже да их ослобо^{ди}м од једне разбојничке банде која их је усред дана опљачкала; друге банде на граници према Албанији почињу да се организују у Битољски гарнизон који треба да се употреби за борбу против ових разбојника повећава њихове редове пошто је дезертирање врло ве^{ли}ко". А мало даље овај исти конзул пише: "Јуче су не^пречали ста^{ли}"

x У Западној Европи процес је текао обратним путем: од де^сцентрализованих држава настајале су под руководством монарха цен^трализоване државе.

новници Клисуре и из околних општина /20 њих / да ми, испуњени страхом, јаве да су их разбојници опоменули да им у року од 10 дана даду 20 хиљада пијастри, муницију, извештан број вежених одела итд. итд. и под претњом паљевине и пљачке".^{1/}

Пљачкашке групе су се толико осилиле да су нападале не само села, него и градове као што су Костур и Клисура.

Турске су власти немоћне против ових пљачкашких група. Код лоших услова живота који владају у касарни, војска је морално неприпремљена да их гони јер војници дезертирају.^x

Али у другој половини XIX века ове пљачкашке банде постају права власт у западној Македонији. Македонска села плаћају унапред "откуп", али траже да их разбојничка чета штити од пљачке конкурентских чета. Ова заштита је углавном била осигурана. На тај начин настала је подела чета по операционим зонама и једном афирмирана, ова територијална подела пљачке је углавном обезбедила поштовање од других пљачкашких група.

Сељаци се, ради заштите, не обраћају законској власти, јер ова не може да им је осигура. С друге стране долазак војске и жандармерије у македонска села ради "заштите" било је праћено насиљима, пљачкањем и скупим гозбама. Више се исплатило "откупити" се код нелегалне власти, него тражити "заштиту" легалне власти. Током времена између ових двеју паралелних власти настаје најпре толеранција, онда међусобно обавештавање и напо-слетку сарадња.

Села су била непосредан предмет напада и пљачке. Резултат овога било је масовно исељавање сељака после напада, као и неефикасност власти у успостављању реда односно отклањању напада.

Али активност пљачкашких чета нарочито је утицала на споро развијање трговачких веза између градова. Напади на трговце били су редовна појава. Посета сајмова је била врло ризична ствар. Обично се ишло у великим групама, а конвој је био обезбеђиван групом телохранитеља, најчешће од наоружаних Шиптара. То није сваки пут осигуравало безбедност трговаца, али је увек оптерећивало трговачке операције великим издацима за обезбеђење.

^{1/} Les dépêches politiques de Monaster, 1854 do 1859, Archives du M. des Affaires Etrang. , Paris, sv. I, str. 44.

^x С друге стране, захтеви ових пљачкаша су релативно скромни. Они се задовољавају са 20.000 пијастри откупа, одела и сл. Радило се је о сиромашним људима, углавном шиптарског порекла, који су на тај начин хтели да обезбеде живот.

Али правна несигурност је владала и изван зоне деловања разбојничких банди. "Слабо плаћени, лоше обучени, ове заптије /жандарми м. пр./ слабо врше свој посао. У њих се може имати само ограничено поверење", пише Бјанкони^{1/}, који сматра да је за путовање у унутрашњост потребно да се има приватни тумач /драгоман / и телохранитељ /гаваз/. За атмосферу правне несигурности и за губитак суверенитета од стране власти, врло су интересантне препоруке које Бјанкони предлаже "Европљанима".^{2/}

Али је развита трговина отежавала не само несигурност живота и имовине, већ и отсуство одређених служби без којих је функционисање капиталистичке производње и промета немогуће, то ће рећи отсуство добро организоване поштанске службе. У Турској и у 1888 години ова служба није задовољавала, што је био разлог да су стране државе организоване своје сопствене поштанске испоставе.^{3/}

Тако су се домаћи капиталисти у односу на стране капиталисте нашли у неравномерном положају што је отежавало њихове позиције у конкурентској борби са Европљанима".^x

Корупција је морала да се развије до великих размера у овим условима. Има врло ~~малобројних~~ много података о облицима и раширености корупције. Навешћемо речи Бјанконија за период око 1888 г. "Кад неки предмет треба да се реши и ако то зависи од неког турског чиновника, треба дати напојницу, будући да се мито не сматра нечим непоштеним".^{4/}

217 1/ Bianconi Cartes commerciales: Turquie d'Europe, Paris, 1888.

2/ Он пише: "Добро је да странац који живи у Турској увек има при себи ватрено оружје. Ово треба претпоставити кладном оружју. Он треба да избегава чак и у граду да носи накит. Ако буде нападнут од лопова не треба да са њима преговара то би било некорисно, он ће бити у бољој ситуацији ако наступи офанзивно, пуцајући. У сличним случајевима, чак и кад нема сведока, странац је увек у праву пред турском полицијом, ако би ова интервенирала; ако би полициски агенти били и даје упорни или сувише стриктни према Европљанину који се је бранио, једна напојница ће отклонити све тешкоће. Све у свему, у Турској се мора много више рачунати у одбрани на самога себе, него на локалну полицију", Ибид, стр. 7.

3/ Бјанкони у вези с тим пише: "Стране владе, налазећи да је Отоманска поштанска служба слабо организована и нарочито слабо вођена од турских службеника, испоставили су поштанске центре у трговачким средиштима... што се тиче писама она треба да се предају у колико је то могуће аустриској пошти... У Солуну има француска и по једна аустриска, енглеска и итал. пошта" - Ибид, стр. 16.

4/ Аустриске капиталисте у Турској штитила је аустриска држава, помагала аустриска пошта, кредитирао аустриски банкарски систем; домаћи трговци све ово нису имали, њих је могло да "штити" само мито, али поткупити многобројне турске чиновнике било је веома скупо и смањивало је конкурентску способност истих.

219 4/ Бјанкони: Ибид, стр. 11.

Bianconi ibid

Корупције је било и има је и у много развијенијим економским системима и сређенијим државно-политичким организмима. Оно што је корупцији и Турској давало карактер значајне појаве је то што је она произилазила од слабо плаћених чиновника, из отсуства контроле, из полуписмености административног апарата који није могао јасно да одреди границе моралног и неморалног, из отсуства вере у функционисање државне машине и из масовности корупције која је на тој основи израсла.

Ниске плате и несигурност службе односила се на цео низ категорија службеника. Кадије /судије/ су биле именоване на две године, после тога рока они су морали незапослени да чекају нову службу. Ово ишчекивање је могло да потраје дуже времена. Нестабилност и несигурност у служби само је могла да потхрањује корупцију.^{1/} Да је корупција доводила до опште деморализације у чиновничком апарату, не треба овде посебно истицати.

До сада смо утврдили да је разгранатост пачвалких чета у западној Македонији, правна несигурност у целој Македонији и целој Османској империји, неукост, понекада и неписменост чиновничког апарата, масовни карактер корупције, неефикасност и несигурност поштанске службе били неповољни елементи државног система који су кочили и гушили размах капиталистичке производње и промета. Држава се, дакле, није јављала као фактор који помаже преображај друштвеног система и као подршка изградње капиталистичког начина производње. Она није стварала опште, претходне услове нужне за функционисање капиталистичког начина производње.

С друге стране, право страних грађана да се сами заштићују, да буду у привилагованом положају ако изврше злочин, пракса да стране државе оснивају сопствене поштанске службе и

1/ Један страни писац саопштава за 1886 годину "Чиновник је нередовно плаћен и по некада углавном скоро и није плаћан, те му се злоупотреба и притисак формално намећу. Облици ђачког система равнају се према одговарајућем звању а царинске чиновнике на пр. подмићују трговци да би робу пустили без давања".
Emil von Davelley: "Die Balkanländer", Leipzig, 1888, II, str. 367.

да њихови грађани буду изузети од одговорности пред турским су-
 довима, говори о томе да је велика империја која се је разви-
 рила на три континента, престала да буде суверена држава у по-
 литичком погледу. Она је то још мање била у економском смислу
 како то показује турски царински систем уведен после Кримског
 рата.^{1/} Правци железничких пруга које су гравитирале према Со-
 луњу и биле предодређене да служе робном капиталу за његово на-
 дирање кроз ова врата на Јеџејском Мору према Балкану и да прп-
 љеће сировина из ових извора, потврђује колонијални карактер
 турске државе. На тај начин ћемо лакше схватити трујење турског
 друштвено-економског система, који је нарочито брзо нап редовао
 после Кримског рата.

У склопу овога поставља се питање да ли је у Турској
 постојала такозвана првобитна акумулација тј. акумулација која
 је настала не простом узурпацијом вишка вредности на основу ка-
 питалистичких економских закона, него државном интервенцијом,
 насиљем од стране државе која на једној страни "фабрикује фабри-
 канте" снагом државних закона, а на другој страни ствара радну
 армију за капитал. *материјал који смо узели у својој књизи оци*
на ово питање можемо још одмах да одговоримо
 одређено: У Турској није било "првобитне акумулације". Акти др-
 жаве су ишли управо обратним правцем: онемогућавају капиталистичке
 акумулације која израста из спонтаног деловања економских закона
 када је феудализам као систем преживео.^х

Маркс је првобитну акумулацију дефинисао као низ насил-
 них мера и аката од стране државе да би се постигле следеће из-
 мене друштвено-економског карактера:

— да се добије потребна радна снага спремна увек да
 ступи у капиталистички радни однос, тј. пролетери лишени средста-
 ва за производњу и средстава за живот;

1/ Бјанкони пише: "Треба се угледати на аустријски и ен-
 глеске увознике који продају само лошу робу; то је основна пре-
 порука". Bianconi: Cartes commerciales: Turquie d'Europe, Paris,
 1888, str. 15.

Извоз боље робе је типична појава за извоз из метрополе
 у колоније. У суверене земље обично се извозе најквалитативнији
 производи.

х Неки су аутори открили да је у Македонији било прво-
 битне акумулације. Али се ово "откриће" базира више на жељи да се у
 терминологији буде "марксиста", него на приведеним фактима који
 би ово тврђење аргументирали.

- да претвори њихове производе који нису излазили из натуралне привреде у сировине робног облика потребне индустрији;
- да нагомила богатство у руке експлоататора убрзаним темпом;

- да створи широко тржиште за индустрију што је могуће постићи ако се натурални произвођачи који се нису обраћали тржишту претворе у пролетере који ће продавати једино што имају / радну снагу / и набављати средства за живот на тржишту, јер сами за себе више ништа не производе.

Колико год жесток био овај насилни пут протеривања сељака са њиховог земљишта и њива, одвајање из села и искорењивање из традиционалног начина живота, он је убрзао пут формирања и учвршћења капиталистичког начина производње. Оцењена као друштвено-економски акт, првобитна акумулација је била на линији прогреса.

Да би првобитна акумулација била заиста првобитна, нужни су акти насиља, вршени, потпомогнути и толерирани од државе. Они треба да доведу до убрзања изградње капиталистичког начина производње, морају створити пролетере за индустрију која се изграђује, тржиште за њену робну производњу и убрзану акумулацију. Друштвена структура у Турској није одговарала оној у Енглеској, а "национална" буржуазија се није још била формирала, тако да она није могла да наметне државној власти своје класне захтеве у облику националних потреба. Владајуће класе и групе / феудалци и бирократија / захтевале су управо одржање, овековечење датог система / који је био феудалног карактера / а само су оне могле да утичу на правац државних мера. У историји се ипак није дешавало да једна владајућа класа наметне својој власти сопствену ликвидацију.

Неодрживост механичког преношења историског искуства у овом случају система првобитне акумулације постаће још јасније ако се осврнемо на средства и методе којима се она спроводила. Пратећи Марксову анализу о методама првобитне акумулације у Енглеској покушаћемо да откријемо сличност и разлике између ње и оне које се је спроводила у Турској.

а/ У Енглеској је протеривање сељака са земље уз толеранцију власти у почетку, по иницијативи владе доцније, био један

од најболнијих али и најважнијих метода првобитне акумулације. Помоћу ове операције створена је радна снага за индустрије, тржиште за њену робу и сировине за њену производњу.

У Турској је било протеривања сељака, али "осолобођена" имања се нису претворила у капиталистичка газдинства него у још запуштеније феудалне поседе; радна снага није била потребна индустрији, јер ова није била изграђена, а сировине, и да су произвођене у већој количини, нису могле да постану материјални фактори капиталистичке производње.

Уосталом ово протеривање као акт обичног насиља није узимало велике размере, осим у неким ужим реонима /Солунска ниџија/, велики део земље остајао је необрађен.^{1/} Пораст градског становништва је био једва приметан.

б/ Следећи метод првобитне акумулације била је царинска заштита, протекционизам. Царинске таксе су износиле 50 % чак и 100 % од вредности увезене робе. Маркс је ову појаву назвао "фабриковање фабриканата" која је наметнула држава а коју су плаћали купци.

У Турској, онда када су почели да се јављају први облици индустриског развика, наметнута је супротна политика. Царинска заштита је скоро укинута или је добила симболичне размере /5,3 % од вредности увезене робе/. С друге стране, уместо да се извоз стимулира премијама, био је оптерећен извозним таксама /на опијум 12 %/.^{2/} Овај систем "отворено" тј. незаштићене привреде који се је увео после Кримског рата, довео је врло брзо до фаталних последица: за две-три деценије уништени су сви индустријски зачетци у Македонији.

в/ Трећи метод првобитне акумулације у Великој Британији били су колонијални систем и колонијална пљачка, она је допринела Енглеским капиталистима додатне изворе који су дали нов потстрек развикау енглеске индустрије.

1/ Француски конзул у Солуну у своме извештају из 1858 пише да је само једна петина површине чифлика засејана. Види Correspondence commerciales, Salonique, Archives des Affaires Etrangeres, sv. 24, str. 495-496.

2/ Према одлуци Солунског паше из 1863 г. за сваку количину изведеног жита морало се добити претходно одобрење, што је реметило извоз, обарало цене, изазивало подмићивање итд. Ових забрана и ограничења било је велики број између 50-их и 60-их година XIX века. Ibid, стр. 298.

Ibid.

Овај фактор је у Турској постојао, али у обратном смислу. Турска у XIX веку није вршила колонијална освајања, него је губила део по део своје државне територије. Али важније од тога је да су у својој суженој државној територији сама претварала у колонију чије су метрополе у економском смислу, постале велике европске силе. Крњење државног суверенитета, међутим, добило је и своје државно-правне аспекте, како је раније било напоменуто.

г/ Четврти метод првобитне акумулације у Енглеској био је систем пореза који је штедео индустрију. Бјанкони, међутим сматра да један од узрока упропашћивања свиларске индустрије у Македонији били су управо велики порези које је ова индустрија морала плаћати.

д/ Даљи метод првобитне акумулације у Енглеској били су државни дугови, на којима су капиталисти два пута зарађивали.^{1/}

У Турској капиталисти се нису јављали као посредници или кредитори државе. Повериоци су биле стране банкарске куће.

Тако су се формирали, као дугови иностранству, "dettes otomanes". ~~Тако су се формирали, као дугови иностранству~~ Из ових операција државе која је постепено падала у финансиско банкротство, македонски капиталисти нису имали никакве користи.

Из аката насиља, којих је у Турској XIX века било необично много, не може се просто извести закључак о постојању такозване првобитне акумулације. Маркс је у откривању суштине ове појаве био врло јасан: "Једним делом ови методи /првобитне акумулације - м. пр./ почивају на најбруталнијој сили, на пример на колонијалном систему. Али сви они искоришћују државну власт, концентрисану и организовану силу друштва, да би убрзали процес претварања феудалног начина производње у капиталистички и скратили прелазе. Сила је бабица сваког старог друштва које у утроби носи неко ново друштво. И она сама је једна економска потенција."^{2/}

У Турској /одн. Македонији/ сила није играла улогу бабице новог друштва. Хтело се је не ново друштво него држање старог. Ново друштво које је постојало у ембрионалној форми уништено је интервенцијом "организоване и концентрисане силе", али се

1/ Енглеска банка /... банке су од самог свог рођења биле само друштва приватних спекуланата/ почела је тиме што је влади позајмљивала свој новац са 8 % камате; у исто време била је овлашћена од парламента да из истог капитала искује новац који је опет позајмљивала публици у облику банкноте"... Капитал I, Култура, Београд, 1947, стр. 639.

2/ К.Маркс, Капитал, I том, Култура, Београд, 1947 год. стр. 635.

је и старо распадало.

Наш је закључак да се у XIX веку није појавила тако звана првобитна акумулација, него супротна појава која је уништила заметке друштвено-економског развитака.

Негативна улога државе у преображајним процесима у Турској објашњава се и самом кризом државе, која је трајала врло дуго, најмање један век. И у овом спором умирању друштвеног система и државе, угушени су многобројни прогресивни процеси. Криза државе се је најбоље изражавала кроз отпор против увођења реформи и покушаја реорганизовања државе. Отпор је постојао на свим нивоима, од казе /среза / до вилајетских /обласних / органа и код свих друштвених група /код феудалаца, у војсци, у занатству и администрацији, код верских претставника/. Отпор је долазио највише због тога јер се није осећала потреба за реформама, јер се то оцењивало као непотребно копирање искуства неверника и Западне Европе. Страни посматрачи оцењујући овај отпор објашњавали су га неукошћу, нестручношћу администрације, малим платама чиновника, ^{неуспехом} ~~и~~ ^{неуспехом} нестручношћу и неукости је било и пре опсаде Беча, али кризе државе онда ~~било~~ није било.

Отпор против реформи и реорганизације државе, дакле криза државе се је јавила у оштрој форми у XIX веку, јер се је феудални систем почео да распада, а унутар турског друштва није била створена класа која ће бити живо заинтересована за преображај друштва и одговарајућу организацију државе. Турско друштво није изградило у своме крилу буржуазију на коју би се ослањале реформе и преображајни процеси. Отсуство ове модерне друштвене класе трајало је до 1912 године и оно је деформисало покушаје реформе или их је чинило неефикасним.

Две основне производне снаге у старом друштву сељаштво и занатлије - изгубиле су услове одржања. Промене у статусу земљишне својине довеле су до погоршавања положаја сељака чија су се права на плодове рада све више сужавала, и тиме што се повећавала рента и што су расли порези, или тиме што су били изложени разбојничким бандама. Сељаци напуштају земљу, беже у градове или емигрирају у суседне балканске земље и за собом често остављају опустошена поља јер пољопривреда, основна производна грана постаје све мање рентабилна.

У граду занатлије су изложене уништавајућем дејству конкуренције импортиране индустријске робе.

Тако су две основне снаге старог друштва изгубиле сопствене услове развитка, односно одржања.

Нове снаге друштва - буржуазија и пролетаријат се у владајућој нацији нису стварале, а у оквиру потлачених народа оне су изгубиле све услове своје афирмације погрешном царинском политиком и уопште економском политиком државе.

На тај начин криза државе је израз кризе друштва, преживеле класне структуре која није замењивана новом структуром. Изгледа, међутим, да је држава у једном моменту престала, ванредно важан фактор у одржању заосталих односа.

Криза државе се је ~~ва~~ манифестирала на много начина. Порези су расли, иако је државна територија постајала мања. Државни апарат се није смањивао онако како су се државне границе сужавале. Поред тога реформни покушаји су тражили нове издатке. Рента се такође повећавала, јер је тржиште било све богатије и могућности да се купе скупи луксузни предмети, повећавали су ренту. Из откинутих делова турске државне територије надолазиле су масе Турака емиграната у сужене границе државе, тражиле обезбеђење за себе, постајале ~~е~~ немиран елемент у односу на власт, а нов фактор експлоатације за сељачку рају. Држава није могла да обезбеди правну сигурност у односу на разбојничке банде, а локалне власти ступале су с њима у односе сарадње. Држава се на тај начин дегра-
дирала, јер је престала да буде носиоц рада и законитости, па ма-
кар то био турски ред и законитост господара. Смањени државни приходи нису обезбеђивали ни задовољавајуће плате, нити су оне редовно исплаћиване. Због потреба одржања живота на одговарајућем нивоу, прелазило је на мито као допунски додатак плате. Али кад корупција једном почне и постане масовна појава, онда се она легализира ~~и~~ и изгуби својство неморалне појаве, особито кад се стално потхрањује несигурношћу плата чиновника. Ова корупција је узимала утолико шире размере, ^{уколико} што се је у административној лествици ишло наниже. У Македонији је најтежи проблем био корупција пољака / пољских чувара - пудара / који су се претворили у прави бич за сељачки народ и који су били предмет многобројних анкета и реформних покушаја.^x Из свих ових односа израстала је масовна недисциплина чиновника што је значило да је државна машина била

^x Ово је врло брзо ликвидирао као појаву оружани национално-ослободилачки покрет још пре устанка.

парализирана у своме функционисању.

Све ове појаве кризе државе су опширно описане од многобројних писаца па није било потребно да буду илустриране примерима. Зато ћемо још једном подвући неке факте:

а/ Криза државе је изражавала преживелост друштвене структуре, али кад се је једном појавила, она је постала фактор који је појачавао апсурдност друштвеног система и спречавао евентуална решења.

б/ Колико је држава као надградња утицала на онемогућавање излаза показује то систем економских капитулација, тј. отварање турског тржишта европском робном капиталу. То је уништило једино могућа решења: стварање буржуаске класе потлачених народа и стварање индустрије као економско решење кризе.

в/ Криза друштва и државе потрајале су веома дуго /око 80-100 година /, иако би се по дубини противречности могао очекивати много бржи излаз. Разлоге за ове продужено трајање кризе треба тражити у међународним односима који су омогућавали турском државном руководству да се ослања увек на једну, силу, ону која је моментално мање опасна, против друге силе која захтевала њено комадање.^х

г/ Али и младе балканске државе имају свој део одговорности за продужење агоније турске државе, особито у задњој четвртини XIX века. Владајући кругови ових држава имали су посебних рачуна у погледу наслеђа турске државе.

д/ Овакав развитак турске државе у XIX веку се је најнепосредније и веома неповољно изразио на формирање класа у македонском друштву као и на развитак њене привреде. Ово се је даље одразило на национално-ослободилачки покрет, који је био изложен утицају распада турске државе и разлагања турског друштва, утицају ослобођених балканских држава које су га хтеле потчинити или онемогућити, као и утицају односа снага великих сила које су се укрштале на терену Отоманског царства у распаду и на терену Македоније као узаврелог, најнемирнијег дела царства на умору.

х Од свих државничких вештина изгледа да су претставници Порте само ову научили, и научили је доста добро.

Место структура македонског
друштва ~~ва трина~~ у другој половини
XIX века

1. КЛАСНА СТРУКТУРА ТУРСКОГ НАРОДА

Питање класа и слојева у владајућем народу није довољно осветљено, а поједина становишта су или нетачна или недовољно документована. Сматрамо, међутим, да је ово питање од изванредног значаја јер је социјална структура турског народа утицала на склоп и развитак односа осталог становништва које је насељавало Македонију и Балкан. С друге стране друштвено понашање владајућег народа на Балкану у великој мери је било одређено класним карактером турског друштва.

Да би се добила слика структуре турског друштва XIX века, навешћемо неколико писаца који су узгред давали податке о професионалном саставу становништва.

Бјанкони је писао 1876 године да су "Турци сопственици већег дела земље коју експлоатишу уз већу помоћ бугарских сефака; неки од њих су чиновници, само они сачињавају турску империју... Черкези имају концесије у близини друмова; живе од крађе и разбојништва..."^{1/}

Исти аутор у једном каснијем делу даје детаљнији опис професионалног састава турског друштва у Македонији. Он налази следеће групе по занимању:

- земљораднике; "највећи део њих /Турака, пр.м./ су поседници, скоро сви велики поседи припадају њима".^{2/}
- занатлије: пушкари, сарачи, папучари;
- чиновнике: "они су чиновници, од пољака до валије везира".
- војнике, подофицире, официре;
- трговце: "има нешто трговаца, који су лоши трговци, јер чим су утврдили цену своје робе ретко ће кад пристати да је смање".^{2/}

241) 1/ Bianconi: "La question d'Orient", Paris, 1876 g., str. 14-15.

251) 2/ Bianconi: "Cartes commerciales: Turquie d'Europe", Paris, 1888 g. str. 11

Један немачки аутор, Хан, у години 1863 налази код Бевђелије два села /Карафинанци и Мајадаха/ насељена муслиманима који се баве ткањем чоје за војску, па то коментарише на следећи начин:

"Ова села покрећу у нама интерес, јер су то прва мухамеданска села од радиности који сам ја на своме путу нашао".^{1/}

За нас је важно да је аутора импресионирао овај производан рад код Турака.

Кузман Шапкарев пишући о Охриду крајем XIX века бележи: "Турци живе од прихода од својих мулкова /имања/, или од воћа из пространих воћњака поред кућа, или од државне службе, а само мали број од заната или пољопривреде".^{2/}

Један аутор описујући овај део Македоније /Битола, Ресен, Охрид, Струга /из 1889 године утврђује сличне односе: велики део Турака су велепоседници, други део припада чиновницима, а један мали део припада дућанцијама и занатлијама.^{3/}

Скрјабин, руски конзул у Битољу, сматра да је од укупног новчаног капитала у овом граду, који је по његовој оцени износио око 1885 године 58.250 златних лира, ^{припадало} припадало турским богатшима само 1700 лира или 3,1 %; у Прилепу припадало им је само 2 %, у Костуру и Крушеву не припада им нека ^{пак} вредна сума, итд.^{4/} Подаци које даје Скрјабин не потичу из неке статистике, него из анкете које су се вршиле у ондашњим конзулатима. Иако апсолутне суме новчаног богатства треба узети са резервом, дистрибуција по националностима је ближа истини. Турци су имали најмање разлога да крију своје новчано богатство јер, се општа имовинска несигурност није односила на њих.

Богатство Турака није се изражавало у новчаном облику, не као новчани капитал, него као земљишни посед и као рента, која је са своје стране била и остала до краја XIX века претежно натурална рента.

1/ Хан: "Путовање крод Поречину Дриџа и Вардара, Београд, 1876, стр. ~~264.~~ ~~479~~ 281

2/ К. Шапкарев: "Кратко историско-географско описаније на Охрид и Струга, Софија, 1896 г., стр. 25.

3/ х "Битолско, Преспа и Охрид", Сборник за Н.У.Н. и Книжнина, IV, Софија, 1891.

4/ Скрјабин: "Политическите и економическите сведенија... Битола, 1875, стр. 60.

За нешто каснији период Гајић пише да међу Муслиманима није било лихвара.^{1/} Ако је распоред новчаног облика богатства мишоа Турке онда се Гајићева тврђења уклапају у логику ствари: не може да буде лихвара без капитала у новчаном облику.

Хаџи Васиљевић тврди да је међу скопским трговцима било "доста Турака"^{2/}, али из даљих излагања излази супротно и то из два разлога;

што међу 20 најбогатијих скопских трговаца он помиње само 3 муслиманска трговца, што не одговара односу турског и македонског становништва у овом граду;

што међу "највиђеније" трговце наводи Муслимане "Скадарце", Пећане и Ђаковце", па је врло вероватно да се ради у већини случајева о Шиптарима муслиманске вере.

Могу се цитирати и други аутори, али је ово што је досада наведено довољно да се добије слика друштвене структуре турског становништва у Македонији у другој половини XIX века. Ево како би *grosso modo* она изгледала:

1. Најпре треба истаћи битну чињеницу да није било чивчија /чиџлигара / турског порекла. Чак и у казама где је муслиманско становништво било у већини, кметова муслиманске вере није било. Скрјабин ово изричито наглашава: "Што се тиче дебарског Санџака где је већина сеоског становништва муслиманске вере чиџлици /феудални велепоседи м. пр./ престављају реткост и скоро сва земља припада сељацима".^{3/} О којим сељацима је овде реч видећемо касније. За сада ће бити довољно да утврдимо чињеницу да ондашње турско друштво није излучило онај најбројнији експлоативни слој кметове који би се налазили у феудалном односу експлоатације, какав је владао у Турској XIX века.

Један посебан облик експлоатисаног слоја претставља^{ли} су "момоци", једна мешавина слуге и радника у истој личности. Момок је био слуга јер га је феудалац могао запослити на макар ком послу, па и у домаћинству, и није га штитило никакво законо

1/ М. Гајић: "С Лепенца на Радику", Годишњица, XXI, Бгд. 1908, Говорећи о лихварењу он пише: "Муслимани се нису подавали тој слабости" - стр. 60.

2/ Д-р Х. Васиљевић: "Скопска индустрија и трговина", Београд, 1933, стр. 5.

3/ Скрјабин: оп. цит. стр. 60.

давство од неограничене експлоатације, од посезања на његову личност ~~као~~ и на чланове његове породице. Он је преставаљао истовремено посебан облик пролетера, јер је био лишен својине над земљом, али је то био пролетер феудалног типа, живео често са целом породицом на феудалчевом имању, био исплаћиван у природи, а радни однос се је утврђивао "од Ђурђевдана до Митровдана", без ограниченог радног времена. Радни однос није био никада формално писмено утврђен, момок је могао да буде најурен са имања увек када би то хтео спадија, што је све стварало код момока психологију покорности и захвалности према ~~Мифликсајбији~~. Турски део друштва није излучио из себе нити овај део експлоатисаних маса.

Међу Турцима није било ни индустријских радника, модерних пролетера, макар и у броју који би с једне стране одговарао бројности радничке класе која је тек и полагаано ступала на друштвену сцену Македоније, и с друге стране у односу на укупан број Турака у Македонији.

Владајући народ, дакле, није био претстављен међу класама и слојевима друштва које су биле експлоатисане.

2. Ако међу Турцима није било експлоатираних класа, ипак не може да се тврди да није било радних слојева. Две групе су претстављале радни део турске етничке скупине: На селу слободни сељаци, а у градовима - занатлије.

Слободни сељаци - Турци су ипак претстављали само незнатан део сељака у Македонији. У том погледу треба врло обазриво да се односимо према статистикама које говоре о "муслиманима" а не о Турцима, Шиптарима, Черкезима итд. Слободни сељаци које описује Скрјабин су Шиптари, другу групу слободних сељака муслимана претстављају Торбеши или Помаци "муслиманизирани македонски сељаци". Ако се ови одузму од укупног броја слободних сељака муслимана, онда ће се видети да је број правих /"османских"/ турских сељака незнатан у односу на укупно турско становништво. * X w 172

Задовољењемо се констатацијом да су Турци били претстављени у радном, неексплоатираном становништву са једним малим бројем слободних сељака.

Други део турског радног становништва претстављалу су занатлије, који су углавном били и сопственици земљишних поседа у

варошима. Занатлије турског порекла били су сконцентрисани у већим градовима. У мањим местима /Ресен, Струга, Кавадарци, Бевџелија, Дојран /вихов је број незнатан, У Скопљу и Битољу их има више. У националној структури занатлија из Скопља из друге половине XIX века К'нчев даје следеће место занатлијама муслиманског порекла: "Скопски еснафи се, пре свега деле по вери на турске и хришћанске. Турци имају специјално за себе неке занате, као што су поткивачи, штављачи кожа, сарачи и бербери. Неким занатима се баве и Турци и хришћани... Такви мешани занати су бакалски, кројачки, мутавциски и др.

Хришћански елемент преовлађује у еснафима. Главни део заната су у рукама хришћана, због чега у чаршији, а нарочито у безистену где се групирају сви главни еснафи, хришћани држе

Подаци о етничкој структури села у Битољском санџаку које даје Скрјабин за 1885 годину само потврђују наш закључак да је правих земљорадника међу Турцима било врло мало. Ево тих података:

Каза /срез/	Бугар. села	Цинцарска села	Турска села	Мешовита села	Укупно села
Битољска	169	6	12	46	233
Прилепска	144	-	-	21	165
Кичевска	87	-	-	16	103
Охридска	80	2	3	8	93
Леринска	40	3	1	12	56
Укупно:	490	11	16	103	620

Види Скрјабин: Политические и економические сведенија... 1885 г. Битола стр. 91.

Ако се узму само македонска /490 / и само турска села (16%, онда ова последња претстављају само 3% од укупног броја села ове врсте. Већ овај податак би говорио о томе да је правих /шакар и слободних / турских сељака било мало. Али већи део ових "чистих села" које Скрјабин описује као турска су уствари шиптарска, док у "мешовитим" селима поред Македонаца улазе и Шиптари и муслиманизирани Македонци о којима Скрјабин не води рачуна. На тај начин број земљорадника Турака представља само безначајни део сељачког становништва Македоније XIX века.

доминантан положај".^{1/} Оцењујући бројчани однос К'нчев изводи мало даље да од укупно 910 дућана, 348 припадају Турцима, а 562 Македонцима.^{1/}

266 Weigand пише о овом предмету: "У неким градовима Турци се баве и неким занатима, али у Македонији то је ређе него другде, јер хришћански елемент у градовима преовлађује".^{2/}

Овде је потребно скренути пажњу на особиту врсту заната које су Турци обављали. Они су, скоро искључиво били поткивачи, сарачи, пушкари, штављачи кожа, папуцијски занатлије, бербери, халваџије, дакле обављали су занате везане за њихову функцију војника / пушкари, поткивачи, сарачи/, или за производњу роба и услуга које је трошило привилегирано друштво / посластичари, јорганџије, папуџије, бербери и сл./ . Из ових заната који су имали ограничено тржиште није се могла развити мануфактурна радионица или фабрика које траже масовну производњу и потрошњу. Због тога није долазило до преображаја ситно-робних занатлија у капиталисту-фабрикакта. Ова сфера производње по својој карактеру није могла, дакле, да створи модерну буржуаску класу производног типа. Из овог се може извести закључак да нити број, нити карактер занатлија турског порекла није био такав да би овај део радног турског становништва имао неку већу специфичну тежину и да би могао да преобрати наредни карактер турског друштва као целина у радно становништво.

3. Трећа група турског становништва претстављао је његов експлоататорски и паразитски део; то је био бројчано најзначајнији део владајуће нације. Његови саставни делови су следећи:

а/ Спахије односно чиџликсајбије су у првој половини XIX века били искључиво Турци и муслимани, а у другој половини овога века они су претстављали далеко највећи број велепоседника у Македонији. Један аутор^{3/} знам да је распоред велепоседа у Белешкој кази крајем XIX века у којој је од укупно 30 чиџлика било 24 турских / муслиманских / и 6 македонских чиџлика. Анкета коју је

1/ К'нчев "Град Скопје" - Периодическо списание... Средец, 1898 год. стр. 27 односно 31.

2/ Weigand: "Ethnographie von Macedonien, Leipzig, 1924 g., str. 43.

3/ К.: "Сегашното и недавното минато на град Белешко, Периодическо списание... Средец, 1898, бр. XXXIX, стр. 352-353.

провео Економски институт у Скопју за период око 1900 године, даје нам следеће податке: У 50 анкетираних села, од 271 чифлика 220 су били сопственост Турака и Албанаца, а 51 су припадали хришћанима. Од укупно 16.282 ха, на турске чифлике је отпадало 12.572, а на хришћанске 3680.^{1/}

б/ Следећи паразитски и експлоататорски слој који је припадао турској етничкој скупуни била је многобројна бирократија од позака до везира и од каплара до генерала. Овај слој владајуће етничке групе био је паразитски јер није умео да извршава своју бирократску професију и када би зато имао воље, јер је у већини био неписмен или полуписмен; он је био експлоататорски јер је масовизирао, а тиме и легализирао корупцију у једном периоду који је трајао деценијама, а био везан за распад Турске империје.

Земљишна аристократија /спахије/, административна бирократија, војна бирократија /официри и подофицири/ представљају превладавајући део турског друштва.

в/ Треба сада да испитамо у којој мери је турско друштво давало прастаре форме капиталиста, трговце и лихваре, дакле представнике новчаног богатства.

Из доста обимне литературе није се могло утврдити да је број Турака лихвара представљао неке пажње вредан део експлоататорског друштва. Неки ~~одређени~~ аутори^{2/} чак изричито тврде да лихвара међу турским становништвом није било. Подаци које даје Скрјабин о новчаној форми богатства за Битошки Санџак исто тако искључују ову могућност, јер је новчано богатство код њих незнатно. Осим тога натурални карактер ренте и построшни карактер владајуће класе турског друштва говори у прилог наше тврдње. Због тога можемо закључити да Турака лихвара углавном није било и да они нису представљали неки приметљив фактор у овој сфери гомилања новца и узурпирања вишка рада. - Лихварски капитал, међутим, је један од фактора који помаже прелаз на капиталистички начин производње, јер ^{се} долази до гомилања новчаног богатства већих размера, што је неужна претпоставка капиталистичке производње која је производња масовних размера, било да се ради о капиталистичким кооперацијама, мануфактури или модерној фабрици.^х

1/ Д. Бојановски: "Анкета за чифлигарството во Прилепска околија", "Преглед", Скопје бр. 2 од 1952 г., стр. 29.

2/ М. Гајић: "С Лепенца на Радику", Годишњица Чупићева, XXI - Београд, 1908, стр. 60.

х Овде не треба спомињати да лихварски капитал сам по себи

Али и у ^упрометној сфери, у трговини, Турци нису претстављали озбиљан фактор. "Чим би они утврдили цену, ретко су кад пристајали да је смање", пише Бјанкони. Овај менталитет надмености, одсуство ценкава и прилагођавања приликама трговине XIX века на Балкану, говори са своје стране о томе да Турци нису изградили менталитет трговаца и психологију подвала и превара најпре на ситно, а касније у већим размерама, без чега се у трговини није могло успевати, јер се радило углавном о нееквивалентној размени /куповање испод вредности, продавање изнад вредности/. Трговина у XIX веку на Балкану ~~изградиле~~ је не само схватана као превара, него је она у великој мери то ^и била. - Описујући Битољ, Ресенџ, Охрид и Стругу, К'нчев тврди да се само један мали део Турака може наћи међу дућанијама. Из Скрјабинових извештаја се види да је за трговину Турцима недостајао капитал у новчаној форми. Познато је, међутим, да је новчани и робни облик једина форма егзистенције трговачког капитала. - Излази да је било нешто трговаца Турака у већим градовима /Скопје, Битола/, да их је у малим и средњим градовима било још мање, и да је укупни број трговаца Турака био у несразмери са бројем турског становништва у градовима, и у несразмери са њиховом политичком улогом у држави.

г/ Али, ако Турци нису били сразмерно претстављени међу трговцима и лихварима, тим предкапиталистичким облицима егзистенције капитала, још слабије су могли бити представљени капиталистичкој производњи. Ми смо већ споменули покушаје једног паше да организира експлоатацију руда у Западној Македонији на полуфеудалној основи. У индустрији је било исто тако покушаја, али неуспешних.^х На тај начин у производној сфери где заправо почиње капиталистички начин производње, Турци нису били претстављени као индустријалци.

Да би се схватио развитак, односно дуготрајна стагнација, а ^{затим} ~~одатле~~ и распад турског друштвеног система, мора да се утврди однос према производном раду владајуће, турске етничке групе. Из претходног излагања се је показало да се само један незнатан део турског становништва базио производним радом, пољопривредом и занатством, да овај део пољопривредне производње

није у стању да изгради капиталистички начин производње; исто тако не треба спомињати случајеве кад овај облик капитала ограничава разрастање капиталистичких форми производње.

х Један млин у Битољу изградио је један турски богаташ али је покушај после неколико година свршио пропашћу предузетника.

није могао да постане основом капиталистичког преображаја због примитивних услова производње и њеног природног карактера; да занатство, оријентирано на услужне занате за један богатији слој друштва, или на занате везане за ратовање није такође могло постати излазном тачком и ембрионом капиталистичког начина производње. Експлоатација се вршила на основу ^{војне контроле} ~~кварталне~~ принуде и имала углавном феудалне облике.

У професионалној структури турскога становништва прави производни рад био је представљен несразмерно малим делом становништва. Владајућа етничка група била је оријентирана на потрошњу без производње. Осим тога је ратовала или се спремала за рат. Војна обавеза је трајала до 7 година, од 22 до 29 године, дакле довољно дуго да се изгубе радне навике и онда када би оне постојале. То су најплодније године у производном раду и у оквалификавању за тај рад. Али време војне обавезе се је могло врло лако продужавати и оно се продужавало у случају ратова, којих је у XIX веку било доста. Сваке седме године избијао је барем по један рат. Положај турске етничке групе и међународна ситуација Турске у XIX веку фаворизирале су овај систем одрицања од производног рада.

Да би се извршиле структурне промене у друштву и да би се створила нова класа, буржуазија, потребан је, бар у почетку, изван директно производан рад, па онда организаторски рад /који се своди на "рад" експлоатације/. Да би се изградио капиталист предузетник неопходно је активно бављење привредним питањима и познавање економских проблема. Турски феудалци нису показивали ~~ни један капиталистички преоблици у друштву ни у осталим сферама~~ ^{склоности} турске етничке групе, због споменутих разлога такође нису могли да еволуирају у овом смислу.

Колико је религија играла одређену улогу у конзервирању непословног и нерадног менталитета, не може се тачније одредити, али да је она као важна компонента надградње појачавала ову склерозу наслеђене друштвене структуре, то је изван сваке сумње.

Ако резимирамо горње излагање, онда ћемо као специфичност друштвене структуре турске етничке групе морати да истакнемо следеће:

1. Одсуство експлоатираних маса: кметова, момока, модерних пролетера;

2. Несразмерно мали проценат радних, неексплоатираних слојева, сељака и занатлија.

3. Једва приметно учешће новчаног капитала у његовим прастарим облицима као трговачки и лихварски капитал, а одатле одсуство могућности гомилања овога капитала који би могао да послужи као полазна основа капиталистичког начина производње. У друштвеној структури ово значи незнатан број трговаца и не приметљив број лихвара турског порекла.

4. Скоро потпуно одсуство турских капиталиста у сфери производње, у мануфактурама, фабрикама, експлоатацији рудника, дакле одсуство модерне буржуазије у правом смислу речи.

5. ^{Владајућу} ~~Из Основу~~ друштва ^{групу} представљају земљопоседници, бирократија и официри.

Отсуство експлоатираних класа и одсуство модерне буржуазије /модерне не на нивоу западно-европске буржуазије него на нивоу нетурске, инородне буржуазије у Македонији у оквиру турске државе/, то су две битне карактеристике турског друштва.

Ове чињенице објашњавају друштвено-политичко понашање владајуће етничке групе, односно одговарају на питање зашто у XIX веку није била могућа једна успешна буржуаско-демократска револуција са ослоном на турску етничку групу и зашто је младо-турска револуција у XX веку била кратког даха и није израсла у праву буржуаску револуцију. Њени носиоци су били извесни напреднији кругови официра, али она није имала сигурну социјалну базу у једној друштвеној класи буржуаског типа која се у крилу турског народа још није била изградила. Одсуство турске буржуазије објашњава и неуспех многобројних реформних покушаја у Турској у току XIX века. Иза свих покушаја није ~~д~~ ^постала једна класа материјално заинтересована за њихово провођење и готова да се заложити и прими све ризике борбе за њихово остварење. Реформни покушаји су се тако јављали као један егзоген фактор, независан од постојеће друштвене структуре. ^x

x Совјетска историска наука међутим, говори одлучно о турској буржуазији: "У самој земљи постајала је све љуба борба између војно-феудалних елемената, који су у својим рукама држали сву власт и војску, и младе турске буржуазије... Заједно са предзнацима распада отоманске империје... јачала је национална свест турске буржуазије".

2
Изгледа да је лакше на преузете, иначе правилне опште друштвене ~~шеме~~ ^{шеме} напући конкретне друштвено-економске односе сваке поједине нације на свакој етапи њеног развоја, него ~~поједини~~ ^{не} ~~на~~ ^{на} историја новог века, II, Просвета, Београд, 1949 год. стр. 206-207.

с становништвом Долазимо сада до *социјалне структуре* оцене о карактеру турског друштва *у целини*, у односу на остале етничке групе у Македонији.

Ако се издвоје малобројни радни слојеви турске етничке групе, онда врло велики део турског друштва припада нерадној и експлоататорској класи. Тешко је на садашњем степену историских истраживања дати тачан проценат ове класе у оквиру турске етничке групе, али се може рећи да је ова класа претстављала већи део владајућег народа. Кад говоримо о владајућем народу онда у ствари говоримо о владајућој експлоататорској класи, јер изван ове класе остају само незнатни делови радног становништва.

Покушаћемо да нумерички утврдимо ове односе, колико је то могуће учинити на основу несигурних статистика.

Бјанкони^{1/} одређује националну структуру становништва Македоније на следећи начин: Укупно становништво: 1,450000 лица, од тога Турци Османлије: 180.000 лица, или 12,4 %. Овај проценат приближно одговара експлоататорским класама осталих друштава у XIX и XX веку.

Крсте Мисирков^{2/} одређује учешће Турака у односу на словенско становништво Македоније на око 20 %. Нуфус^{3/} из 1882 године, одређује број муслиманског становништва на око 20,2 %, али је у ово становништво убројено турско, шиптарско и помачко /македонско становништво муслиманске вере/. Ово ~~на~~ турско становништво муслиманске вере износи нешто више од половине укупног муслиманског становништва, тако да ће се број правих Турака Османлија свести на око 10 %.^х

Из ових оријентационих података излази да проценат турског становништва у укупном становништву Македоније није тако

2431 1/ Bianconi: "Carte commerciale: Turquie d'Europe, Paris, 1888, str. 12.

2/ Крсте Мисирков: Известија С.Петербургскога славјанско-го благотворителнаго общества, 1903, № 2, стр. 32.

3/ Перечисление только мужского пола, Город Киев, 1882, стр. 4.

х Ми се држимо званичне турске статистике /нуфуса/ и поред свих слабости које је она могла имати. Међутим, нема разлога да се верује да је званична турска власт ишла за тим да смањи проценат турског становништва у укупном становништву Македоније.

Поредјове званичне статистике постоје приватне статистике које долазе до од аутора заинтересованих Балканских земаља. Так на пр. бугарски етнолог К'нчев удео муслиманског становништва у укупном броју становништва одређује са 28 %, од чега на Турке отпада 22 %, а на Шиптаре 6 %. Српски статистичар Голчевић налази да муслимани претстављају 13,8 % од укупног становништва оджи чега на Турке отпада 8 %, а на Шиптаре 5,8 %.

велики да се ова етничка група скоро у целости није могла приближити експлоататорској класи. Укупна ~~и~~ класа експлоататора биће нешто већа, јер се ту морају приброджати експлоататорски елементи нетурског порекла. Турски део ове класе, с друге стране, мора се смањити за онај део који отпада на слободне сељаци и занатлије.

Предоминантан део турских експлоататора међу велепоседницима - феудалцима је неоспоран ~~факт~~, потврђен структуром велепоседа у Велешкој кази о којој К'нчев говори, као и анкетом коју је провео Економски институт у Скопју. Остале нерадне експлоататорске групе /бирографија и официри / били су искључиво Турци. Због тога није без разлога Светозар Марковић писао још 1888 год.: "У Турској царевини онога доба сви мухамеданци спрема хришћанима изгледају као власт спрема поданика".^{1/}

Оваква структура турског друштва која је, ако не изједначила, а оно веома много приближила по броју експлоататорску класу и владајућу нацију, показује да је турско друштво као целина било заинтересовано за одржање датих класних и националних односа. *

Обраћање руководства национално-ослободилачког покрета свим народима и религијама, укључујући ту и владајући народ и религију, коликогод било принципијелно исправно, није могло на практично револуционарном плану да да неке пажње вредне резултате. Симпатије и подршка ретких појединаца Турака, није могло да измени чињеницу да је не само војска него и турско становништво као "башибозук" учествовало у оружаном угушивању устанка, уз војску или као његова претходница.

Оваква социјална структура турског друштва објашњава неколико питања:

- зашто турска етничка скупина није могла да постане водећа група у друштвеном пресобрајају;

- зашто многобројни покушаји за реформама у XIX веку у Турској и младо-турска револуција нису довели до прогресивних измена;

- зашто се је Турска етничка група као целина супротстављала национално-ослободилачким покретима на Балкану;

- зашто се је друштвени прогрес могао постићи не реформама у оквиру турске државе, него њеним распадом, њеним уништењем као многонационалне државе;

- зашто су Главне снаге овог уништења турске државе морали бити покорени народи.

^{1/} Светозар Марковић: "Србија на истоку", Београд, 1878, стр. 9, 10 и 11.

Глава четврта

у Македонији

2 НАЦИОНАЛНО ПОРЕКЛО БУРЖУАЗИЈЕ И УТИЦАЈ
НАЦИОНАЛНЕ РАЗДВОЈЕНОСТИ НА УЛОГУ БУРЖУАЗИЈЕ У РЕВОЛУ-
ЦИЈИ ИЗ 1903 ГОДИНЕ

Пређимо сада на испитивање грађанске ~~класе~~ ^{класе сиротице} нетурског ~~порека~~ ^{дела становништва} ~~Македоније~~ ^{Македоније}.

Економске промене саме по себи и размештај класа који је израстао на тој основи у Македонији у току XIX века нису довољне да нам објасне улогу и друштвено-политичко понашање македонског грађанства у национално-ослободилачком покрету који је започео тридесетих година XIX века, и који је пролазећи кроз разне облике, израстао до оружаног устанка на крају XIX и на почетку XX века, *али*

Битна карактеристика грађанске класе нетурског порекла јесте да је она била национално хетерогена и више од тога, национално и политички различито оријентирана.

Поред македонског грађанства које је то било по пореклу, по словенској и македонској свести и које је расло сталним приливом из ~~етнички~~ хомогеног села, у градовима су постојале мале по броју, али врло значајне по богатству и друштвеном утицају влашке /цинцарске /, јеврејске и грчке етничке групе. У том етничком комплексу грађанства већих градова, значај македонског дела је растао не само по броју, него и по имовинском стању, али овај пораст је био постепен и требало је доста времена да се он видно изрази. Један груби преглед ових етничких група дао би следећу слику:

Јеврејски део грађанства, иако незнатан по броју, економски је био врло значајан фактор у трговини, "финансиским операцијама /кредитирање, мењачке операције /. Његов је утицај на прометну сферу био особито истакнут у два највећа града Македоније - Солуну и Битољу. Према Скрјабину ^{1/} у Битољу су они поседовали 27,5 % новчаног капитала, иако су у целом Санџаку претстављали само 0,66 % становништва. У Солуну они су ² претстављали ¹ ~~не~~ ^{двојице} само највећу ~~део~~ ^{део} ~~дробно~~ ^{дробно} новчаног богатства, него су били и највећа, најбројнија етничка група у граду. У много мањем броју било их је

1/ Скрјабин, Политичке и економске сведеније...
Битоља 1885 г., стр. 71.

у Скопљу, Штипу, Серезу итд. Јевреји су држали главни део унутрашње трговине са пољопривредним производима масовне продаје: жито, коже, опиум. У спољној трговини јеврејски извозници имају скоро монопол за жито, дуван, свилене чауре, кожу тј. за најважније артикле извоза. Македонски трговци су се јављали као агенти свих великих извозних кућа, уколико за ту сврху нису били изабрани Грци из Солуна или опет Јевреји. У експлоатацији руда /крајем XIX века / главни и једини предузимачи опет су били Јевреји. Главни део капитала у индустрији Солуна тј. у најважнијем индустријском средишту Македоније припадао је Јеврејима. Мењачки посао био је веома разгранат због тога што су се у оптицају налазиле све европске монете, мењачке операције у овом већем делу припадале су јеврејском грађанству.

Овакав положај Јевреја у буржуаској класи у Македонији потврђује велики број аутора да краја XIX века.

Weigand пише: "Јевреји држе прво место у Солуну а имају истакнуто место у Серезу, Верији и другде као трговци и банкарски. Скоро сви мењачи су Јевреји, а трговина житом, кожама и другим сировинама великим делом је у њиховим рукама".^{1/}

Braïsvord пише: "Солун је једна реткост у модерној Европи, град чије је становништво у већини јеврејско. Они имају монопол у трговини, они остају на челу трговачке морнарице и надмашују Грке у трговини и друштву".^{2/}

Bianconi у 1886 години пише да се "Јевреји баве ситном трговином... они су скоро сви мењачи".^{2/} Први део реченице открива један део истине тј. да је било много ситних јеврејских трговаца; други део истиче да је ангросистичка и извозно-увозна трговина била искључиво у њиховим рукама.

И други аутори потврђују да су Јевреји држали у својим рукама велетрговину, али исто тако да се "Јевреји баве сваком врстом занимања, од највиших до најнижих: трговином, банкарством,

249¹⁾ 1/ Weigand: "Etnographie von Macedohien", Leipzig, 1924, str. 71.

249²⁾ 2/ Braïsvord: "La population de la Macedoine", Sofija, 1919, str. 77.

249³⁾ 3/ Bianconi: "La question d'Orient", Paris, 1886, str. 14,15.

фабрикама, драгоманством, као носачи. Јевреји су били први трговци у граду и имена Алатинија, Модиијанија, била су исто тако позната у Марсељу, Паризу и Лондону као и у обалским градовима Јегејског Мора, али поред ових величина и богаташа било је и много сиромаша и несрећника".^{1/}

Ови кнотрасти између богатства и беде, између банкара који је разасуо откупну мрежу по целој Турској империји, имао монопол над спољном трговином империје, и крпача или носача који се не може ни прехранити, били су код јеврејске етничке групе најизразитији.

Осим тога, јеврејске масе живеће су издвојеним животом у својим квартовима, одвојени од радних маса Македоније верским разликама, менталитетом и обостраним предрасудама.

Нас, међутим, интересује буржуаска, богаташка мањина. Она није имала никаквог материјалног интереса да се распадне турско царство и подели на мале државе, које ће се оградити једна од друге царинским баријерама, па ће разделити тржиште које је и сада било довољно пространо, али недовољно развијено. Материјални интереси јеврејске буржуазије нису захтевали распад турске империје него очување њеног интегритета. Због тога Брајсфорд није далеко од истине када каже да су "по својим интересима и симпатијама, Јевреји наклоњени Турцима... македонски јевреји су очајни туркофили. Ова околност има важне последице јер јако утиче на западне новинске агенције чији су сопственици и администратори Јевреји, тако да ови органи закашњују и штете акцији европског мишљења".^{2/}

С друге стране ослободилачке тенденције јужних Словена увек су се везивале за "Свету" Русију, а царска Русија није могла обећати јеврејској буржуазији већи размах слободе капиталистичког пословања, него погроме и деспотизам.

Што се тиче јеврејских маса, Брајсфорд нема права, јер је њихов положај у условима које је стварала турска империја био веома тежак. Оне су, међутим мало имале ~~вјештаких~~ заједничког са покретом где су аграрни захтеви имали врло истакнуто место.

1/ П. ~~Великов~~ ^{Великов}. Од Солун до Белград, "Период. списание, XXIII-XXIV, Софија" стр. 761.

250¹⁾ 2/ Braisford, La population de la Macedoine, Sofija, 1919, str. 87.

Неразвијеност друштвених односа није олакшавала приближавање македонских и јеврејских маса.^х

У Солуну и Битољу, у два највећа македонска града, македонска буржуазија, дакле није могла да претставља значајнији економски фактор. У Серезу, Берији, Негушу, богато македонско грађанство било се у великој мери грцизирано.

Следећа, етничка група богатог грађанства припада Цинцарима. О њима су Макензијева и Ирбијева још 1868 год. писале: "Цинцарски су трговци у Скопљу најимућнији грађани".^{1/} Braisford три и по деценије касније долази до сличних закључака у погледу Цинцара у Скопљу. Они су, према њему, "највећи трговци а нису слабији ни од Јевреја, ни од Грка. И супротно од ових двеју нација изгледа уопште да они живе у добрим односима са Словенцима".^{2/} Weigand, међутим, има супротно мишљење: "Као што се види из ових примера Друмун је присталица и агитатор хеленизма" и наводи више цинцарских породица које су помагале културни напор Грка: барон Сина у Бечу, Дума, Аферов итд.

Изгледа ипак да оба аутора имају право. Цинцари у јужним македонским градовима лако су се подавали хеленизирању и онда постајали врло ватрени носиоци грчке пропаганде. Такав је случај са градовима у Јегејској Македонији и у Битољу. У северним градовима и мањим варошима уопште њихова повезаност са македонским грађанством је била чвршћа и заједнички отпор противу Турака видно изражен, особито у Крушеву.

Иако су Цинцари представљали незнатан део градског становништва, њихов је утицај био истакнут, јер су били несразмерно заступљени у трговини, лихварству, мењачким операцијама и занатима. Извесну претставу о томе можемо добити из извештаја руског

^х Вило је међутим случаја активне помоћи за време Илинденског устанка од стране битовских богаташа Јевреја. Јеврејске масе су изгледа пре задржале став пасивне симпатије за муке народа који се дигао на устанак. Руководство национално-ослободилачког покрета, поред позива свим Јудима независно од националног порекла верске припадности и политичког опредељења, није посебно управило своје политичке акције на придобијање јеврејских маса. Главна пажња је била посвећена /у пропаганди, организацији / македонским масама.

1/ Макензијева и Ирбијева; Путовање по земљама Турске, Београд, 1866, стр. 105.

2/ Braisford, op. cit. str. 88.

конзула Скрјабина. Према ~~Х~~ овом аутору новчане богатство цинцарских трговаца у Битољу оцењивало се је у 1885 години на 29,650 златних турских лира или 56% укупног новчаног капитала у овом граду. Међутим, они су у Битољском Санџаку представљали једва 6,3 % од укупног становништва. У Крушеву, где је македонско и цинцарско становништво било представљено у једнаким деловима, сав новчани капитал у износу од 29.000 златних турских лира припадао је Цинцарима. Осим тога учешће Цинцара у трговини Скопља, Кичева и Костура било је такође знатно.

Нешто је теже одредити политичку физиономију ове етничке групе, али би се она могла резимирати у следећем:

У градовима јужне Македоније они су се релативно врло рано грцизирали и оно што етнографски статистичари дају као грчко становништво градова, то у знатној мери представљају ~~х~~ хеленизирани Цинцари. Једном хеленизирани, они су постајали необично ревностни проповедници панхелинизма и врло упорни проводници великогрчких планова патријаршије и грчке државе која је стајала иза ове.

У Битољу, са незнатним изузетцима, Цинцари су били или грцизирани или, прогрчки оријентирани.

У градовима централне и северне Македоније они су последњи напустили патријаршиску тј. прогрчку странку и постепено се приближавали, а понекада и прикључивали покрету македонских маса.

У мањим варошима углавном се нису осетније издвајали од противтурских манифестација македонских маса. Ово одвајање је започињало онда кад се постављало питање ликвидирања наметнутих грчких школа или протеривања грчких владика и свештеника.

Напоследку, тамо где су се налазили у компактним масама /Крушево, села Маловиште, Магарево, Гопеш и др./ радне масе су наметале своје погледе и оне су биле уз национално ослободилачки покрет. У овом погледу веома је важна улога Цинцара ~~у~~ у Крушеву који су се не само са симпатијама односили према устанку, него мање-више и самовољно у њему учествовали и дали много материјалних и људских жртава.

Ако се ограничимо на трговачки слој Цинцара, онда је важно да се подвуче да је цинцарска буржуазија била или хеленизирана, или оријентирана у правцу стварања велике Трчке. Она је могла дакле, само да слаби општи ослободилачки ~~к~~ фронт, да разбија јединство борбе против османлиских господара.

Трећа етничка група у градовима јужне Македоније претстављало је грчко грађанство. Оно је настало хеленизирањем горњих богатијих слојева македонског грађанства, грцизирањем Цинцара и вероватно је било и нешто аутохтоног, правог грчког градског становништва, чији је број врло тешко одредити. Због тога ми морамо према овим овим групама да се односимо као према претставницима грчке буржуазије у Македонији. Грцизирање богатих слојева градског становништва је познато чиница у градовима Македоније, Бугарске и делимично Србије. Препород који је у Македонији започео 30 година XIX века зауставио је процес грцизирања чији је главни носилац била грчка, цариградска патријаршија. Али док је у централној, средњој и источној Македонији препород морао да се бори са патријаршијом и да откида део по део националне територије испод њеног утицаја, у јужним деловима Македоније / Бер, Негуш, Серез, Драма, Кавала / утицај патријаршије је био знатно повећан утицајем тек ослобођене Грчке. Због тога је препород слабије захватио градове уз грчку границу. Цариградска патријаршија била је организирана не само цркве / постављала Грке за свештенике, уводила богослужење на грчком језику /, него је и скоро цела мрежа школа са грчким наставним језиком била под њеном јурисдикцијом. Овај се је утицај необично ојачао стварањем грчке државе. Грчки језик је био не само језик културе и образовања, већ је био и пословни језик, много више него што је био турски језик. Трговачке књиге и трговачка кореспонденција вођена је ~~ки~~ на грчком језику, ~~ки~~ а пословни људи су се служили њиме више него матерњим, македонским језиком.

Макезијева и Ирбијева су још 1868 године о велешким трговцима писале као о добрим познаваоцима грчког језика: "наравно и они Бугари у Велесу који воде трговину на југ, говоре грчки, онако као што они који тргују на север, науче немачки. Трговац у којег смо отсели говорио је грчки сасвим течно али његова жена и породица не знадоше ни речи".^{1/}

254 Riquieville је још 1825 године писао: "Неофит, кос-турски владика, који ми је указао гостољубље, примио је по подне у посету све градске прваке и упознао ме ~~у неким~~ је с њима. То су били, као и у великим градовима Румелије, богати трговци, који имају трговачке куће у Бечу, Лајпцигу, Дрездену и Москви. Неки су

1/ Макезијева и Ирбијева, оп. цит. страна 94.

говорили немачки, други бугарски, а неки су говорили италијански и скоро сви су знали ^{II}о великог степена савршенства грчки књижевни језик који је основа народног образовања у Грчкој".^{1/}

Ради се о богатим македонским трговцима који су "до савршенства" научили грчки језик, али су говорили и свој матерњи, македонски. Али је то било тек 4 године по ослобођењу Грчке. Када је касније, стабилизирана грчка држава организирана и потхрањивала процес грцизирања, колико је од ових најимућнијих трговаца ~~о~~чувало националну свест и осећање, није тешко погодити. Скрјабин, пола века касније међу најбогатијим трговцима не налази Македонце, него само "Грке" у Костуру, у граду где је огромна већина била македонска и чија је околина постала један од центара национално-ослободилачког устанка.

Макензијева и Ирбијева^{2/} су 43 године касније обишле Македонију, па су о Водену писале: "У Водену бесмо тако срећне да се сместимо у кући једног Швајцарца који тргује са свилом". Међу богатим "су многи трговци, неколики Швајцарци и неколики Бугари".

Дакле у Водену нема грчких трговаца, него Швајцарци и Македонци /"Бугари"/, али и сви богати трговци ~~то~~знају грчки језик кога су морали учити у школама и који им је потребан у пословним операцијама. Знамо да се је касније и у овом граду створило "грчко" језгро.

Настањени у градовима јужне Македоније грцизирани Цинцари и Македонци, као и прави Грци претстављали су значајан и често најбогатији део трговачке буржуазије. Bianconi пише да "Грци имају у својим рукама увозну и извозну трговину и сопственици су неколико малих индустријских предузећа".^{3/} Са друге стране већ споменути Скрјабин сматра да је новчани капитал у Костуру у износу од 101.000 турских лира био подељен на 13.000 лира македонског и 88.000 лира грчког капитала, што значи да је овај ~~последњи~~ претстављао 88 % укупног новчаног капитала у овом граду.^{4/} Weigard пише да је најраширеније занимање Грка у Македонији било трговина, "Као такви они чине језгро градског становништва како у Кавали,

1/ Цитирано према делимичном преводу дела: Voyage de la Grece.

2/ ~~Периодично~~ ~~ставање~~ XXV - XXVI, ~~стр.~~ 91.

3/ Макензијева и Ирбијева, оп.цит. страна 48-49.

4/ Bianconi, La question d'Orient, Paris, 1886 g. str. 14-15.

5/ Скрјабин, оп.цит. страна 91.

Лариси

276 Драми, Серезу, Мелнику, Бевђелији, Гуменци, ~~Науси~~, Верији, Кожа-
нима и Костуру, и многим малим варошима^{1/} но не и у Солуну, Водену
и Битољу".^{1/} Макар да се ограничава на градове Weigand је у
заблуди кад тврди да у Мелнику, Гуменци, Кожанима, Костуру, Бевђели-
ји Грци претстављају "језгро" градског становништва. Он се исто
тако не интересује за остале градове да би утврдио дали се ради
о Грцима или гркоманима.^х Али и из ових импресија које је Weigand
256 добио јасно произилази да је трговачко-лихварска буржуазија у јужном
делу Јегејске Македоније била политички везана за Грчку и као
политички идеал имала стварање Велике Грчке".

На тај начин нетурску буржуазију у Македонији која
би могла да се јави као организатор у национално-ослободилачком
покрету, морамо смањити за јеврејски, цинцарски, грцизирани и грчки
део буржуазије. Већ овакво механичко одузимање свело би македон-
ску буржуазију као политичког фактора, на скромније размере. Али
ће се значај националне буржуазије још више смањити ако се односи
одмеравају не бројем трговачких кућа ове или оне националне гру-
пе, него величином капитала и економске моћи, а одатле и обимом
политичких претензија које се на тој основи одређују.

Сматрамо да је ово народносно диференцирање буржуази-
је у Македонији од изванредне важности када треба да се одреди
улога буржуазије у национално-ослободилачкој борби, особито у
периоду када је ова попримила оштре форме и постепено се претва-
рала у народни оружани устанак против турског господара.

Национално-ослободилачки покрет могао се је ослањати
само на македонску буржуазију, која је претстављала најбројнији
део буржуазије у Македонији, али није била најзначајнији фактор
у погледу економске моћи. Треба овде опет истаћи да у Солуну ма-
кедонско грађанство није претстављало већину становништва, а у дру-
гом по величини граду, у Битољу она је долазила на треће место
у расподели новчаног богатства иако је македонско грађанство прет-
стављало по броју велику већину.

256 1/ Weigand, op. cit. str. 46.

х Кад би "мађароне" у Хрватској изједначили са Мађа-
рима XIX века, онда би национални састав Хрватске буржуазије видно
отступао од реалног састава. Политичку оријентацију и акцију мора-
мо разликовати од национ. порекла бар до оне границе док се није
заборавио матерњи језик.

На тај начин нетурски део грађанства није имао исте политичке тежње, није био повезан заједничким државно политичким идеалима, тако да се један део богатог грађанства супротстављао другом.

Дада би могли да направимо извесне закључке о месту и улози македонске буржуазије у национално ослободилачком покрету у XIX веку и оружаном устанку на почетку XX века.

а. Нетурска, потчињена буржуазија у Македонији као целина није дошла у току XIX века до свој јасног формирања, јер се није довољно јасно и довољно широко конституисала као модерна класа, као индустриска буржуазија. То је прва њена слабост која је у многоме определила њено друштвено биће и њено политичко понашање.

б) 2. Али и тако неразвијена каква је била, буржуазија у Македонији није могла да класно политички изрази сву своју снагу, јер је била национално хетерогена и политички оријентирана у четири главна правца: одржање интегритета Турске, укључивање у оквир грчке државе, прикључивање Бугарској, ^{одисаи Србији,} отварање независне /или аутономне / Македоније. Овако различито оријентирана, економски недовољно развијена, она није могла да значи знатнију политичку снагу ни у односу на турску државу, ни у односу класа у оквиру македонског народа.

в) 3. Онај део буржуазије који би теоретски требао да поведе ^{највидније} ослободилачки покрет, био је економски слабији од осталих националних буржуаских група. Не толико слаб да не би повео борбу на спредном колосеку /против ка патријаршије /, али довољно слаб за директни сукоб са турском државом.

г) 4. Из ове слабости потиче гуњитак самосталне улоге буржуазије и њено везивање за бугарску буржуазију, али не тако чврсто да се не би прихватила и алтернатива македонске државе, ~~зак~~ ако је неко други створи /Русија, Бугарска, Балканске хришћанске државе, аутономност у оквиру турске монархије/.

д) 5. Из оваквог стања и улоге македонске буржуазије произилази да она није могла да буде руководилац /"хегемон" - да употребимо Левинов израз / у народној револуцији.

е) 6. Из овога не следи да револуција из 1903 да се је успешно завршила ^е ~~не би довела до изградње буржуаске државе~~. Али изградње буржуаске државе. Али отсуство значајније улоге буржуазије у борби за елементарна права /сигурност живота /, и у борби за националну слободу и земљу, дају један низ специфичности овој револуцији.

~~Глава пета~~

3
31. КЛАСНЕ СУПРОТНОСТИ У МАКЕДОНСКОМ НАРОДУ
У XIX ВЕКУ

Супротивности између разних класа у оквиру македонског народа не могу се видети у оном облику у коме се оне обично испољавају. Изгледа да класне супротности нису узимале оштре форме, нити су добијале неки видљивији облик. За ово ублажавање класних сукоба било је веома озбиљних друштвено-економских и политичких разлога.

Најпре цео македонски народ, морао се је јављати у извесном смислу као потчињена класа, као раја, у односу на владајући народ, који је са своје стране имао обележје владајуће класе. На тај начин отпор и борба раје против турског господара изражавао је основну класну борбу. То постаје разумљивије ако се зна да је огромна већина македонског народа претстављао његов сељачки део, који се је налазио у феудалном односу зависности или полузависности према турским спахијама, па су класне супротности морале да поприме однос: завистан сељак - феудалац. Уосталом то није први пут да су класне супротности долазиле у други план пред супротностима потчињеног народа према владајућем.

~~Осим тога~~
Иако свакав облик испољавања друштвених супротности разлоге треба тражити и у социјалној структури македонског народа која је остала у првој половини XIX века прилично неиздиференцирана. Македонска индустријска буржуазија једва ако се је створила у ембрионалном облику, а трговачки и лихварски део буржуазије био је релативно неразвијен и састављен од малих и средњих трговаца и лихвара. Слободном и широком развоју трговачког и лихварског капитала сметао је овај исти војно-феудални карактер турског система. Трговачки и лихварски део македонског градског становништва био је подвргнут сталном притиску турских феудалаца, корумпираности бирократије и вечитој несигурности живота и имовине.

Онај део градског становништва који је постао релативно богатији, био се је повезао са претставницима грчке патријаршије, ослањао се је на њих и у знатној мери се грцизирао. Поред тога, овај део градског становништва могао је да успостави контакт и са турском влашћу и да на тај начин обезбеди минимум сигурности.

Због тога је борба против претставника грчке патријаршије / грчких владика и свештеника / ^{испирани у себи и} ~~имао управно~~ карактер класне борбе, борбе управљене против најбогатијих слојева градског становништва хришћанске вере, ~~али~~ хеленизираних и блиских турским властима. Ако размотримо класне елементе борбе против грчке патријаршије, видећемо да се је на једној страни налазила градска сиротиња и ситна буржуазија / занатлије, мали трговци, пољопривредно градско становништво /, а на другој страни богати слојеви грађана делимично грцизирани, а делимично прогрчки оријентирани, грчке владике и делимично турска власт. Дакле, борба је била национална, али је врло јасно одржавала класне односе нетурског становништва.

Ако у испитивању пођемо даље, онда ћемо видети да су скоро увек постојале две тенденције у овом националном покрету против патријаршије, а касније против турске власти. У првој фази борбе која се је састојала у тражењу од турских власти да се одобрим богослужење на старословенском језику, главну реч су водили градски национално свесни / нехеленизирани / ~~прваци~~. Кад се је прелазило на оштрије облике борбе, кад је градска сиротиња, градски средњи слојеви и сељаци прелазила на демонстрације, на насилно протеривање грчких владика и свештеника, градски "прваци" су се збуњивали и ~~исплашени~~ повлачили ^у се. У Скопљу је око 1830 године борбу против грчких владика повео македонски богаташ Хаџи-Трајко, али масовне демонстрације и насилно протеривање грчких агената извеле су градске масе уз велико учешће сељака из оближњих села.

Ова се историја понавља у Велесу нешто касније. У Прилепу сукоб двеју тенденција испољио се је врло рељефно. Подела на "старе" и "младе" у борби против патријаршијске мреже и њених свештеничких и цивилних претставника одржавала је у неразвијеном облику, класне разлике и супротности у оквиру потлаченог народа.

У Охриду две тактике и две линије борбе су исто тако јасне. Незадовољне народне масе претстављају Браћа Миладинови, и касније Приличев и Њихов правац борбе је истовремено управљен против патријаршије, против турске власти која штити грчку ~~кхкину~~ црквену хијерархију и против млитавости, колебања и заплашености македонских богатијих слојева, такозваних чорбација.

Кад је утицај патријаршије углавном био ~~искривљен~~, ^{савладав}

отпор народних маса се окреће, макар недовољно широко и јасно, против егзархије и њених претензија, против импортираних из Бугарске учитеља и свештеника, против запостављања македонских патриота. Петар Поп-Арсов из Велеса је у овом погледу био врло јасан и далековид, када је налазио сличности између рада патријаршије некада и метода егзархије касније. "Сепаратисти" су израсли на линији националног очувања од бугарских завојевачких претензија, али су изражавали и народске, плебејске тежње македонских маса.

Супротности нису ишчезле ни када се борба управила на главног, непосредног тлачитеља - турску власт. Изградња национално-ослободилачког покрета као организације која се је спремала на оружани устанак, одвијала се у сталном сукобу двеју линија, двеју тенденција ослободилачке борбе. Сада су се мењала имена, али класне снаге које су стајале иза сваке политичке тенденције остајале су исте. Подела на еволуционисте иза којих је стајала егзархија и богатији градски слојеви, и на револуционере који су претстављали сиромашно градско становништво и сељачке масе, добијала је облик борбе између двеју тактика које треба да доведу истом циљу. Обе ове тенденције изражавале су унутрашњу напетост у македонском друштву које је било у целини потиснуто и обесправљено, које није било још довољно класно издиференцирано као модерно друштво, али које је у себи садржавало класне разлике, иако не увек јасне, идејно-политичке одразе класних интереса, политичких стремљења и економских интереса.

Уочи устанка и касније диференцијација на врховисте и централисте није се сводила само на тактику у борби и није одражавала само две државно-правне концепције /интеграција у Бугарску државу код врховиста и независност Македоније код централиста/, него и класне интересе богатијих градских слојева који су се све више окретали према Бугарској и везивали се с њом, и народних маса које су захтевале своју сопствену државу као аутономну јединицу у склопу Турске или независну државу.

Напоследку, однос према младо-турској револуцији такође је изазвао подвојеност политичких погледа и оцена свог догађаја који није био на линији страначког подметања него је био индиректни одраз различитих класних интереса.

Овај ~~кратак~~ ^{глобалан} преглед показује да притисак турског феудалног система и бирократије није могао да избрише манифестације класних разлика. Ипак је стална пресија државне власти и владајућег народа, потискивао на други план, деформисао и неутрализирао их је повремено и сводио на много мање размере и на ублажене облике испољавања, него што би се оне манифестирале да овога притиска није било. Неадекватан облик испољавања класних супротности је најчешћи разлог да се оне не уоче или разлог да се потцене.

Само у времену оштрих конфликта са патријаршијом или турском влашћу, класне супротности су добијале јасније облике и могле да дођу до свести њених носиоца. Али, независно од чињенице да се класне супротности најчешће нису искристализирале као класна свест, као свесно класно хтеће, и уобличиле у класну идеологију, оне су сведочиле да македонско друштво није хомогено, да постоје знатне социјалне разлике које се јављају у оквиру једног феудализма који се распада и једног капитализма који се рађа, и да су разлике у тактици, у подели на патриоте и гркомане, старе и младе, на еволуционисте и револуционере, на врковисте и централисте, изражавале класне разлике и класна трвења.

Македонија

КАРАКТЕР ПРОДУКЦИОНИХ ОДНОСА У XIX ВЕКУ

Ово је још једно спорно питање међу социолозима и историчарима. Ми ћемо покушати да се приближимо једном одговору који ће се базирати на привредним чињеницама и на усмерености друштвено-економског развитака.

Да ли се продукциони односи који су владали у Македонији у XIX веку могу оценити као капиталистички односи производње? ~~Имају ли карактер да се они не могу тако оценити.~~ *Одговор: не ово питање карактеристично је да се они не могу тако оценити.*

Капиталистички продукциони односи почињу не са појавом капитала уопште, него са појавом индустриског капитала, који значи не само одузимање вишка производа од непосредних произвођача него и стварање вишка вредности предујмом капитала у производне сфере. "Власник новца или робе, писао је Маркс, претвара се стварно у капиталисту тек кад минимална сума предујмљена у производњи далеко премаши средновековни минимум".^{1/}

Писци који су оцењивали владајући систем у Македонији XIX века, видели су капитал, али нису видели да то није индустриски, него трговачки и лихварски капитал, дакле "претпотопни" облици капитала. Маркс је, међутим, био врло категоричан у подвлачењу разлике између разних облика капитала. Да би имали капиталистички начин производње, потребан је не само трговачки и зајмовни капитал, него и индустриски капитал. Без овога последњег нема капиталистичког начина производње. Без њега пораст трговачког капитала означава само припремање капиталистичког начина производње. "Само његова / тј. трговачког капитала м.пр./ егзистенција и развитак до извесног степена јесте историска претпоставка за развитак капиталистичког начина производње".^{2/} И даље: "индустриски капитал јесте једини начин егзистенције капитала где функција капитала није само присвајање вишка вредности, односно вишка производа, него уједно и његово стварање".^{3/}

Наша досадашња излагања су показала да су се први односи капиталистичке производње, у облику мануфактуре јавили у другој трећини XIX века, али су у последњој трећини већ ишчезли. Они

^{1/} Карл Маркс, Капитал, Том III, стр. 272-273, Београд, Култура, 1947.

^{2/} Карл Маркс, Капитал, Том III, стр. 269-270, Београд, 1948.

^{3/} Карл Маркс, Капитал, том II, стр. 27, Култура, Београд, 1947.

су нестали из оног дела Македоније коју називамо Вардарском /осим Битоља/ и из Пиринског дела Македоније, а у Јеџејској Македонији они су се концентрисали у Солуну као локална индустрија. Али и у другој трећини XIX века они су претстављали тек почетке у мору натуралне производње и ситно-робне производње, које по обиму нису били такви да ударе печат начину производње.

Ако следимо овај ток мисли онда ћемо извући и следећи закључак: Ако није постојала у приметљивом обиму индустријска буржуазија, онда нису могли да постоје у већем броју ни индустријски најамни радници. Маркс је писао: "Он /индустријски капитал, м. пр./ је услов за капиталистички карактер производње; његова егзистенција укључује у себи егзистенцију класних супротности између капитала и најамних радника. У оној мери у којој он завлађује друштвеном производњом, револуционире се техника и друштвена организација процеса рада, а тиме и економско-историски тип друштва".^{1/} /Подвукла Д.М./.

Ако напустимо индустријску производњу и испитамо пољопривредну производњу, видећемо да се и тамо нису стварала капиталистичка пољопривредна предузећа. Власници крупног земљишног поседа постепено су се мењали, јер међу велепоседницима видимо и Македонце, али је карактер производње остајао предкапиталистички. Нови власници земље нису у своја имања предујмљивали "суме" које далеко премашују средњевековни минимум". Земља се обрађивала екстензивно, знатне површине су остајале необрађене. Пољопривредни вишкови са ситних парцела задовољавали су потребе врло ограниченог тржишта. Земља се је куповала јер је то био најсигурнији начин да се сачува богатство створено лихварењем или трговином. Недостајало је развијено, капиталистичко тржиште за нов начин производње на земљи. Недостајали су и други друштвено-политички услови за овакав развитак.

Други један елемент који потврђује горње закључке јесте тај да је и главни државни порез, десетак, до краја задржао натурални карактер. Покушај да се десетак претвори у новчани облик ренте који је учињен после 1839 године није успео^{2/} пре свега због тога што су робно-новчани облици привреде били још незнатних разме-

^{1/} К. Маркс: Капитал, том II, стр. 27, "Култура", Београд, 1947.

^{2/} А. Себастијанов: Револуционната проблема в Турција "Македонско-Одрински преглед" бр. 25, стр. 78.

ра, тј. зато што је природни карактер производње био основна карактеристика економије Турске у ово време.

Ако се тржиште мери према учешћу градског становништва у укупном броју становништва, онда би било логично очекивати шири развитак тржишта. Али једна од типичних црта градског становништва ^{у Македонији} је била та да је оно поседовало и по неку парцелу земље и да је потребе у већини случајева покривало са сопственог земљишта. Ово важи за све мале градове, за већину средњих градова, па чак и за неке веће градске центре.^{1/} Излази да сами градови нису осигуравали онакав развитак какав је био потребан за капиталистички начин производње и који би се могло очекивати по проценту становништва које је живело у граду.

Али и село, са своје стране, није стварало довољно тржиште за занатску или индустријску производњу. Описујући села из Скопске Црне Горе, Св. Томић је писао у првим годинама XX века: "Све што је кући чељадима потребно, дома се израђује. Кућевно посуђе и пољске справе људи граде а жене одело и доње хаљине. У Црногорској кући ништа се не може видети куповно, осим суда за кафу и која чаша и флаша за пиће..."^{2/} Ово је на домаку једног града - Скопја, који је по броју становника већ почео да се приближава Битољу, и у коме је занатска производња била доста развијена. На основу овога можемо да створимо слику природне производње у подручјима која су била још удаљенија од већег индустријског центра.

Из досадашњег излагања могу се направити два закључка: први, да село није могло да осигура довољно купаца за индустријску производњу, због његовог превађајућег природног карактера производње; други, град није могао да осигура довољно широко тржиште за интензивнију капиталистичку пољопривредну производњу, због факта што је знатан део градског становништва имао нешто земље за задовољавање сопствених потреба. Тако је изостао развитак широког тржишта за индустријску производњу.

Слика ипак није била иста у целој Македонији. У неким подручјима робна производња је узимала широке размере. То су

^{1/}Пишући о Скопљу, д-р Јован Хаџи Васиљевић примећује: "Од почетка маја до октобра месни сезонски трговци су се посвећивали домаћим пословима; у месецу јуну не би отворили сандуке са робом. Готово сваки од средњих трговаца имао је по нешто земље и винограда и бина се бавио" - Ј.Х.В., Скопље и његова окол. Београд, 1930, стр. 107-108.

^{2/}Св. Томић: "Скопска Црна Гора" - Насела III, Београд, 1905 г., стр. 463-464.

биле области које су производиле дуван, памук, свилене чауре. Ова подручја су могла да стимулирају известан индустријски развитак,^{1/} али је штетна привредна политика пореметила и овај развитак: високи порези на производе свиларске индустрије, ликвидирали су ову грану; слободан безцарински приступ памука из Индије и Америке имал^у се слично дејство; дуван је преузела држава и руководи се искључиво интересима фиска свела ову производњу од 6,000.000 кгр. у 1868 години на 2,000.000 килограма десетак година касније.

Робни карактер производње је у овим подручјима остао, ~~и~~ како сужен, али то је била производња сировина за индустрију која се налазила изван Македоније.^{2/}

Овде треба споменути и облике кудука који је био раширен у целој Македонији а кога су наметали и турски веле-поседници и локалне власти и централни управи органи. Постојање кудука као првог облика феудалне ренте говори о томе да је феудализам још увек био дубоко укоревен у друштвено-економском систему Македоније у XIX веку.

За степен слабог развитака робно-новчаних односа говори и отсуство папирног новца у целом XIX веку и првој деценији XX века. Појава папирног новца не претставља битан квалитет производних односа, али говори за степен развитака робно-новчаних односа.

Тако смо до сада сукцесивно утврдили:

- да су ретка капиталистичка индустријска предузећа после краткотрајног живота ишчезла. ~~То~~^{Они} није могла да се формира индустријска буржуазија ~~и~~^{ни} индустријски пролетаријат;

- да се у пољопривреди, дакле у другој значајној области такође није створио капиталистички начин производње, дакле, није било арендатора капиталиста, нити модерних пољопривредних радника;

1/ Маркс је писао: "Она / капиталистичка робна производња м. пр. / прво генерализује робну производњу, а онда поступно претвара сваку робну производњу у капиталистичку". Капитал, том II, стру стр. 18, Култура, Београд, 1947.

2/ А. Тошев саопштава да је у 1890 год. у Бевђелиском подручју произведено 12.000 оки свилених чаура. "Описани~~е~~ на Гевгели~~ја~~", Периодическо списание, № 35, в. стр. 752/. - То је била ситна робна производња; негде у Марсељу, Лиону или Милану вршила се индустријска производња; у Солуну је био трговац који је имао монопол око право откупа, диктирао цену и зарачунавао високе камате на аконтацију коју је давао произвођачима.

— да село није могло да пружи шире тржиште за индустриску робу, јер је пољопривреда имала превлађајући природни карактер;

— да град није могао да створи шире тржиште за капиталистичку пољопривредну производњу, јер је већи део занатлија и трговаца имао у поседу земљишне парцеле;

— да пољопривредна ситна^и робна производња неких подручја није стимулирала домаћу индустриску производњу уништеном порезима, него је била везана за индустриску прераду у иностранству.

Из овог реда факата није тешко извући закључак да се у Македонији XIX века није изградио систем капиталистичких продукционих односа, као доминантног начина производње.

Који је онда доминантан тип односа у производњи? То је особити облик или посебан стадиј феудализма, који се декомпозира и распада, али који није дозволио да се у његовом крилу развије његов наследник, него у своме трулењу и њега уништава.

У прилог становишта да у XIX веку превладава феудализам говоре они разлози од којих смо већ неке напред споменули:

— превладавајући облици капитала су трговачки и лихварски; индустриски се није одржао или развио;

— непољопривредна производња у граду је скоро искључиво занатског карактера и обима:

— у пољопривредној производњи доминирају феудални поседи, који су још задржали облике некономске принуде, ситна сељачка производња има природни карактер.

Декомпозиција феудалног система се види из следећих појава:

— Феудални поседи могли су се продати и претворити у приватне капиталистичке поседе, да су постојали остали услови. Они су били и продавани; њихово претварање у приватне поседе законски је било олакшано, али за њихово претварање у капиталистичке велепоседе, недостајали су неки економски услови:

Феудални систем био је нагрижен спољом и спољним економским снагама које су осигурале прилив индустриске робе у градове, одвојиле велепоседнике од њихових имања и сконцентрисали их у градове, повећали потребу феудалаца за новцем и тиме појачали експлоатацију.

— декомпонирање се изводи и из одсуства царинске заштите што је уништило законитог наследника феудалног система.

Пропадање феудализма је потрајало скоро један век, управо због тога што је био уништен његов наследник пре него што је довољно ојачао, и што се је ово вршило под утицајем спољних економских фактора. Тако се је силажење феудализма са историске сцене претворило у тешко распадање целог система, у трулење укупног друштвено-економског организма. Унутар Турске државе није дакле право ни започела борба између два система: феудализам као економски систем се је распадао, али је био ту; капиталистички односи као његова замена и офанзиван фактор нису постојали; споља је деловао капитализам, али се јављао у свом најгорем облику, у колонијалном виду; изнутра је деловао један политички фактор /не млади економски систем/, незадовољство и очај маса који се претварао у гробара старог система у распадењу.

~~Глава седма~~

РЕВОЛУЦИЈА И ОДНОС КЛАСА ПРЕМА ЊОЈ

Сада ћемо покушати да размотримо понашање различитих класа и друштвених слојева у односу на револуцију која се припремала и коју је наметао све гори положај маса.

Револуција је имала карактер национално-ослободилачког оружаног устанка а не просто карактер буржуаско-демократске револуције. Национални карактер се изражавао у томе што су све класе и сви друштвени слојеви потлаченог народа били заинтересовани за рушење турске владавине и разбијање феудалних оквира, а за национално ослобођење. Зато су све класе и сви друштвени слојеви били више или мање обухваћени покретом и активни у њему. Обратно, сви делови владајућег народа били су за даље одржање система, за очување и овековечење потчињеног положаја нетурских народа. Дакле, македонски народ у целини био је на револуционарним позицијама, турски народ у целини играо је контрареволуционарну улогу. Из овога даље следи да у одређеним историским моментима једни народи могу као целина да играју назадну, контрареволуционарну улогу. Тако треба да се одреди улога македонског народа и турског народа у деценијама револуционарног врећа.

Из овога произилази да је и ~~и~~ македонско богато грађанство или буржуазија била уз револуционарни покрет, дакле против, владајућег система турских господара. Ово треба утврдити и због тога да би се указало на различито политичко понашање истих класа при веома сличним друштвено-политичким ситуацијама. Македонска буржуазија је имала углавном позитиван став према национално-ослободилачкој борби, а на пример бугарске чорбације биле су на страни турских господара, а против ослободилачког покрета сопственог народа. Покушај да се улога бугарских богаташа /чорбација/, улога која је синоним националне издаје у буквалном смислу речи, припише и богатом македонском грађанству најблаже речено је механички и не одговара фактичком стању ствари.

Друга је ствар колико је македонска буржуазија била готова да се ангажује у борби која је примала облике све оштријег оружаног судара.

Ми смо рекли да је македонска буржуазија одиграла позитивну улогу у борби против патријаршијских институција /школа /

на грчком језику, владике и свештенике грчког порекла, богослу-
жење на грчком језику/. Буржуазија је заправо и започела борбу за
националну еманципацију на тај начин што се је "побунила" про-
тив сопственог хеленизовања, јер је она била једина класа која је
била најјаче изложена хеленизирању и најмање отпорна према њему.
Народне, сељачке масе остале су ван овог утицаја у времену када
је део богатог градског слоја у већим градовима већ делимично био
захваћен хеленизацијом.

На тај начин руководећа улога буржуазије у борби про-
тив патријаршије коју је она повела требало је да пресече све
могућности хеленизирања саме буржуазије. Ова борба која је успешно
изведена, открила је границе докле је буржуазија способна да иде
као вођа маса. Домет је био врло ограничен: легална средства, над-
мудривања и подметања упућивана буржуаским преставницима "патри-
јаршиске странке" и стална тежња да се турским властима докаже
да покрет нема "противсултански" карактер. Тако већ у времену
кад су писане једине светле странице у историји македонске бур-
жуазије, тј. у времену када је она постала вођом маса, показале
су се њене руководеће могућности и идејно-политички домет и амби-
ције као врло ограничене. Разлике између ње и сиромашних градских
маса изразили су се као разлике у "методама", као подела на "мла-
де" и "старе" али су се иза ових појмова крили ~~нејасни~~ нејасно изра-
жени различити класни погледи који су изражавали класне интересе и
још више класне могућности. Овде желимо да обратимо поглед на сле-
дећу специфичност. Македонска буржуазија је играла несравњиво мању
улогу у великим градовима, него у ^{градовима} мањим и ^{великим} средњим. У Солуну она пос-
таје активнија тек пред крај XIX века и почетком XX века, у Битољу
је њена активност против патријаршије закасnila знатно иза осталих
градова. У Серезу она једва даје гласа од себе.

Економски недовољно снажна да би повела самосталну
борбу за независну Македонију, македонска буржуазија је примила
егзархију као своју верско-политичку организацију и примала њена
национално-политичка стремљења као своје сопствене национално-поли-
тичке идеале. Тако настаје абдикација македонске буржуазије од
своје самосталне политике и њено одвајање од народних тежњи.

Међутим овај процес удаљивања од националних идеала
није био довољно јасан и одвијао се је постепено. Притисак турске
бирографије и феудалаца растао је стално у току XIX века и тако
потискивао у задњи план јасне политичке диференцијације у македон-
ском народу. Оне су избијале повремено када се је борба заоштравала

/сукоб између богаташа и занатлија у Скопљу и Прилепу у вези са облицима отпора против патријаршије, сталан сукоб песника Прличева Охридским за "првацима" итд./ и стишавале се после извојеване победе над претставницима патријаршије. С друге стране, сама економска диференцијација македонског друштва у целости није била довољно развијена да би се класне супротности увек јасно истакле. Због тога су унутрашњи класни сукоби на површини претстављају најчешће не као борба за различите класне, политичке или националне идеале, дакле не као борба за друштвену суштину, него као разлика у методама, као сукоб између "реалних", "паметних", "разумних" представника богатог грађанства и "усијаних" глава и "незрелих" младих људи или неразумне /неодговорне/ гомиле. Класни сукоби су се на тај начин изражавали у једном изврнутом или развођеном, нејасном виду као сукоб између метода и облика борбе против тираније, а не као сукоб између два различита садржаја и две различите суштине борбе.

Међутим, како се народна борба постепено окретала од споредног непријатеља /грчке патријаршије/, ка главном непријатељу^х /турске државе/, тако је сукоб ових "метода" долазио чешће до изражаја и појављивао се је у све оштријем облику.

У оној мери у којој је сукоб са турском влашћу и турским феудалцима попримао оштрије форме и оружане облике, у тој мери се је македонска буржуазија показивала све колебљивија, све заплашенија, све мање способна да организира и руководи покрет. Из економске неразвијености настајала је политичка колебљивост, из ове се је породило губљење самосталности и постепена, отворена или скривена, свесна и несвесна оријентација према Бугарској, везивање понекада и срашћивање са бугарском буржуазијом.

На тај начин македонска буржуазија није одиграла своју сопствену класну улогу: Она није постала руководећа снага национално ослободилачког покрета, затојма је скоро сасвим за време оружаног народног устанка и изгубила већ у тој фази знатан део мо

х Изрази "споредни" и "главни" непријатељ имају временски сасвим ограничено значење. Турска власт и феудалци били су главни непријатељи у датом времену, јер су представљали оружану силу која свакодневно пљачка, тероризира и вређа национална и верска осећања и унижава на сваком кораку човечју личност. У једном ширем историском аспекту, "главни" непријатељ је био "споредни" јер су му дани били избројани и јер није био способан да угрози национална постојање македонског народа. И обратно.

гућности да постане политички вођа народа.

Али, проследимо држање буржуазије у периоду када је уобличен национално-ослободилачки покрет и борба добијала оштре оружане облике. У покрету су се по свим важним питањима јављала два становишта, а свако је од њих одговарало једној одређеној социјалној средини, класним интересима и могућностима, иако најчешће тога нису били свесни и они који су становиште формирали.

Ево једног питања на које су дата два супротна одговора: како доћи до ослобођења, једном дугорочном црквеном просветном акцијом, или оружаном борбом. Иза првог становишта стајала је егзархија, врло мали део вишег просветног кадра и знатни делови градске буржуазије, њени најбогатији делови. То су били еволуционисти. Методе оружане борбе предлагали су професионални револуционери, сви обухваћени /&"посвећени"/ чланови национално-ослободилачког покрета, учитељски део интелигенције, радни /средњи и сиромашни / делови градског становништва, сељаци.

Кад је стихија револуционарне плиме догађаја захватила масе и кад су становишта еволуциониста одбачена, а оружана борба као једини излаз постало опште уверење маса, разлике су избиле око питања дали ће се устанак руководити од једног руководства створеног од емиграције у Бугарској који ће бити изван Македоније /у Софији и у вези са софиском владом /, или од људи из саме Македоније, потпуно независно од ма које иностране владе, па и Софиске. Тако су створена два руководства - једно које је изражавало погледе и жеље богатије и материјално осигуране македонске емиграције у Бугарској, а дејствовало у договору са софијском владом /Врховни комитет - Врховисти /, друго створено од активних револуционара из саме Македоније, које је хтело да сачува своју независност /Централни комитет - централисти /.

Међутим ова два паралелна комитета нису изражавала само односе снага у емиграцији, него сваки од њих могао је да рачуна са већом или мањом подршком одређених класа у самој Македонији.

Кад је покушај са Врховним комитетом пропао, кад је идеја независности покрета победила и када је добила своје оличење у Централном комитету изабраном у Македонији од активних револуционара, тада су одређени класни погледи и интереси нашли свога одраза и своје носиоце и у самом Централном комитету.

Утицај бугарских буржуаских странака на држање појединих чланова Централног комитета је од великог значаја, али је

због тога што су идеје формиране под таквим утицајем најпре еволуције ониста, затим следеће екипе - врховиста, и касније десничара међу централистима /Матов и др./ одговарали одређеним класним групама у самој Македонији пре свега најбогатијим деловима буржуазије.

Непосредно пре устанка, за време усатња, и после његовог угушивања, у Централном комитету избијали су стални спорови између појединих вођа, који су изражавали становишта одређених класа и који су претстављали одређене социјалне слојеве, чак и онда када тога нису били свесни.

Ово диференцирање на левицу и десницу у самом Централном комитету можемо пратити кроз иступања и становишта двеју личности које су постале објективни носиоци двеју различитих струја; - Борче Петрова - који је представљао незадовољну плебејске масе, оне у граду, као и оне у селу, интелигенцију и стварне револуционаре, Христа Матова изразитеља погледа македонске буржуазије.

Ево само неколико питања која су раздвајала не само ова два руководиоца револуције, него и идејно-политичке погледе и оцене класних интереса у будућности, различитих слојева и класа у македонском народу.

Прво питање: шта је сврха револуционарне организације ослободилачког покрета?

Борче Петров сматра да је њен основни задатак ослобођење Македоније са ослабањем на револуционарне снаге у самој Македонији. Она ће моћи да доведе до ослобођења Македоније ако се оријентира на перманентне оружане борбе које би касније израсле у свенародни устанак.

Христо Матов има сасвим друго становиште: "унутрашња организација нема илузија да ће сама победити Турску..." она "се ^{de facto} ~~би~~ труди да кроз борбу изазове међународну војну интервенцију која ~~би~~ супсендовала садашњи турски режим у Македонији"... Сама организација треба "да оствари или истргне... сеоску самоуправу, локални сеоски суд, наоружану самоодбрану - ликвидирање разбојничких банди и појединих опаких Турака, ограничавање економског угњетавања итд."^{1/}

Борче Петров је имао све ове ситне операције пред очима, али оне су биле потчињене основном задатку организације: осло-

^{1/} Христо Матов: "Основите на внатрешната револуционарна организација, Софија, 1925 година, стр. 45.

бођењу Македоније. Он је веровао да једна револуционарна организација може да изврши овај задатак ослањајући се на властите снаге. Ђорџе Петров се једино због овог јасног и великог циља који је стално имао пред очима могао формирати као прави револуционар великог формата.

Ситни циљеви за које се је борио Матов и његово невестовање да једна револуционарна организација може извести тако велико дело као што је ослобођење једног народа, нису могли да створе од Матова нити револуционара нити правог вођу побуњеног народа. Матов је остао рафиниран, рационалан грађански политичар, погодан за другу, а не за револуционарну ситуацију.

Друго питање: Треба ли створити централизовану или децентрализовану револуционарну организацију.

Било би логично да једна револуционарна организација која се налази у сталној борби треба да буде уређена као војска, на централистички начин. Па ипак, револуционар Ђорџе Петров је предлагао децентрализацију организације, а ситан резонер и грађански конзервативац - Матов - централизиран тип организације.

Ђорџе Петров сам објашњава касније зашто се је борио за децентрализацију и зашто ју је наметнуо: "Да се спасе организација од утицаја споља, приступило се је децентрализацији. На основу новог правилника одбацили смо мистериозну централизацију и то почев од Централног комитета до села, и место ће завести широкую децентрализацију".^{1/}

Сада су одлуке могле да доносе локалне организације. На њих софиска влада преко Врховног комитета или директно, није могла да утиче. Организација је могла да очува своју независност.

Христо Матов који се није плашио утицаја претставника бугарске буржуазије преко владе, страначких врхова или двора, сматрао је да ће се овакав "позитиван" утицај најбоље спроводити код централизоване организације и зато се залагао за њу.

Треће питање је тако звани "аутономизам". Објаснимо најпре овај појам тако како се је он оформио и изразио у схватањима Ђорџе Петрова, Гоце Делчева, Пера Тошева, Санданског, Карева, Русинског и других.

^{1/} Ђорџе Петров - Спомени - саопштио на основу Ђорџе Петрових исказа Милетић, Софија, 1927, стр. 202-203.

Аутономизам ових руководиоца садржавао је три компоненте:

а/ изградњу аутономне, самосталне или независне Македоније у склопу неке балканске међудржавне комбинације. Тако се је аутономизам ових представника изграђивао насупрот идејама о "уједињењу", "припајању", односно "анексији" од неке суседне балканске државе.

б/ "аутономизам" је даље значио независност револуционarne организације и ослободилачког покрета од покушаја да се овај потчини политичким комбинацијама влада суседних држава или политичким организацијама у њима.

в/ напоследку "аутономизам" значи и то да се национално-ослободилачки покрет ослаба, пре свега на снаге сопственог народа и да су оне основа ослободилачког покрета.

На тај начин "аутономизам" је постао кондензован израз жеља најбољих снага националне револуције да очува независност у односу на претензије балканских држава које су постојале све отвореније, безобзирније и нервозније.^x Цртајући Ђорџе Петрова, као некомпромисаног принципијелног руководиоца ВМРО, Милетић пише: "Принцип да унутрашња организација треба да буде самостална у деловању и независна од заинтересованих утицаја спољашњих фактора, била је врховна догма коју је Ђорџе свим средствима љубоморно чувао"... Фанатични заштитник независности Унутрашње Организације против сваког покушаја мешања од активиста одо врховног револуционарног комитета у Бугарској, а нарочито бугарских владајућих кругова, Ђорџе је у своме непопуштању изгледао многим као македонски "сепаратист".^{1/}

Код Матова "аутономизам" није имао ово значење из протог разлога што није веровао да је могуће ослобођење сопственим снагама, него је очекивао да ће то учинити велике силе. У пог-

x Овде нећемо да истичемо иначе веома важну чињеницу да овај искрен и фанатичан аутономизам код руководиоца национално-ослободилачког покрета, /жеља за независним покретом и самосталном државом / изражава један основнији друштвени процес - формирање македонског народа у нацију, тј. преносење чињенице народне посебности у свет људи, чему је необично допринео сам ослободилачки покрет, а и борба против грчке патријаршије у претходном ~~класичном~~ периоду.

Интересантан је и факат да је већина вођа националне револуције завршио бугарске школе. Изгледа да је ова чињеница само појачавала осећање националне посебности које је добијало свој организациони и државно-политички израз у формули о "аутономизму".

1/ Ђорџе Петровѝ Спомени - саопштио на основу Ђорџетових исказа за Милетић, Софија, 1927, Предговор X.

леду будућег положаја Македоније имала се је поновити историја са Источном Румелијом, иако се о томе није гласно говорило, а још мање писало.

Посебне организације македонске буржуаске класе није било. Христо Матов није добијао инструкције од ње, он није био ни тумач жеља бугарске буржуазије у руководству револуционарне организације. Па ипак оно што је говорио и радио Матов изражавало је нејасна, неформулирана становишта буржуазије, њене снаге, њене идејне зрелости и њених интереса у коначној рачуници.

Македонска буржуазија није имала бољег тумача својих погледа и интереса од Матова иако то она није доспевала да до краја оцени. Ево тих погледа:

- Македонска буржуазија је одобравала и подржавала покрет, али "без 200.000 бугарских бајонета" ослобођење Македоније постаје нереално и личи на сан занесењака.

- Покрет треба да постоји самостално, али ако се жели подршка онда се треба користити саветима и знањем већ ослобођене браће.

- Аутономна или независна Македонија није лоша идеја, особито ~~за~~ за спољни свет. Али зар није реалније, чак и корисније "уједињење" са слободном Бугарском.

Код Матова није било категоричности, али није било те категоричности ни код македонске буржуазије. Слаба економски, стално угрожена политички она није могла да искрено поверује да револуционарне снаге народа могу довести до стварног ослобођења.

Ако резимирамо становиште македонске буржуазије према национално ослободилачком покрету и револуцији, треба подвући следеће моменте:

- Македонска буржуазија није постала вођа у националној револуцији. Разлоге треба тражити у томе што још није била конституисана као модерна буржуаска класа /недостајао је најважнији њен део - индустријска буржуазија/. Поред тога, и ако је била далеко најбројнији део буржуазије у Македонији, она није била њен најбогатији део. Немакедонски делови буржуазије имаде су другачије државности и идеје /јеврејска: одржање интегритета Турске, знатан део цинцарске и желенизиране буржуазије - стварање велике грчке државе/. На тај начин економски још слаба, у конкуренцији са "инородним" деловима буржуазије, она је у немогућности да јасно формулира своје државно-политичке идеале, да се заласки за њих одлучно и да се наметне као вођа покрета.

С друге стране, неспособна да поведе покрет, она му се није ни супротстављала, него га је уопште узев, помагала, делимично учествовала активно у њему, уносећи тиме и своју неодлучност, колебање, дезоријентираност.

Због своје слабости, она је само "на пола" прихватила "аутономизам" у његовом троструком значењу. Не верујући у сопствене снаге, она није веровала ни у снаге народа, па је себи изградила паралелне државно-политичке идеале: стварно ослобођење може доћи уз помоћ оружане интервенције споља, у таквом случају аутономизам постаје још мање реалан и практичан, а уједињење постаје могуће и корисно. Не одбацујући формално идеју о самосталности ослободилачког покрета и независности Македоније, она се је све више везивала за могућност интервенције споља и прикључење Македоније Бугарској, а један њен мањи део Србији.

Д-р Татарчев, Лозанчев, активни руководиоци покрета припадали су овој средини, али њен идејни изразитељ је управо Матов доследнији као револуционар и интелегентнији као заступник политичких идеала буржуазије, али са противречностима и недоследностима које је и сама буржуазија носила у себи.

Да би завршили, споменућемо још само то да је буржуазија у току револуције најмање страдала чак и у центру устаничке активности, у битовском санџаку.

Овим, међутим, никако није речено да се улога буржуазије не би повећала да је устанак повећао изгледе на победоносни крај. У ослобођеној Македонији после оружаног устанка кога су извеле пре свега сељачке масе, улога буржуазије би брзо порасла и она би се ускоро јавила као водећа класа, јасно би формулирала свој класни програм и са већим или мањим уступцима осталим друштвеним групама ~~и~~ формулирала га као "национални" програм. Сада би заправо почела мирна буржуаско-демократска револуција која би врло брзо ликвидирала феудалне остатке, и дала капиталистички ток привреди састављеној из много ситних робних произвођача. Сељачке масе које би изнеле оружану борбу не би могле да измене оријентацију у развоју друштвених-економских односа, али би утицале на ове односе без могућности да измене њихову суштину.

Погледајмо сада како су се према револуцији и национално-ослободилачком покрету односили радни људи у граду, тј. градске ситна буржуазија. Да би оценили ^{може} понашање ове друштвене групе, Треба да потсетимо на следећа факта:

Национално-ослободилачки покрет је фактички започео у градовима и најватреније и најмасовније присталице нашао међу градском ситном буржуазијом. Ако се размотре многа бројна хапшења од момента када је организација видела да дана па до момента устанка, онда ће се видети да је прве мученике покрета давала градска ситна буржуазија. Народно-ослободилачки покрет је добио прву масовност заправо у овој средини занатлија, малих трговаца, иди бастардних професија. Одавде, од ових првих упоришта започело је касније организовање села.

Из онога што је било раније речено о незавидним економским изгледима заната после Кримског рата, о стагнирању неких занатских грана, назадовању других и пропадању трећих, према томе кад је и која индустријска роба заузела ограничено тржиште, из тих тешких околности пропадања могло је да израсте масовно незадовољство ових ситно-буржуаских слојева и њено укључивање у национално-ослободилачки покрет као његова масовна основа. Због тога се може рећи да је национално ослободилачки покрет од почетка па до развоја оружаног деловања чета, главно упориште имао у средњим градским слојевима.

Овде треба споменути и чињеницу да су ови слојеви давали учитељске кадрове, а тиме и прве вође и организаторе покрета и устанке. Већина руководиоца устанка потичу из средњих градских слојева, а неки и из сиромашних.

За време оружаног устанка, градови, а према томе и маса активних чланова покрета и помагача, долази у други план. Ситна буржуазија је дала вође покрета и оружаног устанка, осигурала организацију месних комитета у градовима, али војска устанка били су сада сељаци.

После пораза оружаног устанка, градови добијају постепено важност коју су изгубили у периоду оружаног устанка. Али сада они нису једина организована снага покрета. Значајна упоришта већ су била изграђена и у селима.

Које су националне и политичке циљеве имале ове градске радне масе? "Идеја аутономизма" је ~~издржавала~~ одржавала основне интересе маса: Слободна држава би осигурала ред и сигурност, она би заштитила привреду споља, створила би повољне друштвено-политичке услове за сељака, чиме би се индиректно унапредили и интереси занатлија. Иако програм национално ослободилачке борбе није разрадио економске мере, већ само сигурност живота и имовине, ипак

би уследila царинска заштита, ликвидација феудалних привилегија, онемогућавање најгрубљих злоупотреба власти која би настала, само по себи значиле су велики корак напред. Поред тога слободан политички развитак и културно подизање народа олакшао би овим градским слојевима да њихови синови стекну потребно образовање и заузму одговарајуће службе у будућој администрацији.

У овом бесправљу, терору, несигурности живота имовине, у општој корупцији и свакодневном понижавању раје, нико није тражио разрађене програме, тачно формулиране класне захтеве јасно означене линије социјалног и економског развитка. Ипак, при победоносном устанку, без обзира на овај или онај правац развитка, све би класе и друштвени слојеви нешто добили, јер би престали да буду раја, а то значи био би обезбеђен живот, осигурана имовина, сачувана част породица. С друге стране и најбољи програми не би могли да сачувају овај слој од постепеног слабења. Разлика је само у томе што модерна држава ствара од знатлија раднике, а турски друштвени систем је стварао од њих паупере. Победоносна револуција којом овим радним људима града не би донела ништа ~~друкче~~ посебно, али би обезбедила законитост, осигурала животе, заштитила имовину од пљачке и утрла пут капиталистичком развитку, значила би велики напредак у друштвено-економском и правно-политичком положају ситне градске буржуазије. Због тога је она била једна од масовних основа ослободилачког покрета а у првим годинама по организирању национално-револуционарног покрета и једина социјална основа.

Пређимо сада на сељачки део снаноштва. ~~Функције~~ Последње деценије XIX века положај сељака се је стално погоршавао. Десетак је растао до 15%, па и 20%. Рента која се плаћала великопоседницима стално је расла, јер је овај напустио кућу на своме имању, прешао у град и његове потребе су расле у оној мери у којој је растао прилив индустријске робе. У овим деценијама утврђује се једна посебна институција која је тешко погодила сељаке. То је институција пољака. Слабо плаћени, корумпирани, ови најнижи органи у бирократској хијерархији постали су прави бич за сељаке. Они су претстављали извршну власт, судску власт, наоружаног претставника полиције у селу, заштитника феудалних интереса ага, чува-ра царског десетка, иако му је функција одређена законским прописима била да буде слуга народа. Будући да је пољак било у сваком селу, они су постали масовно зло, и потисли сва зла система на други план. Насрћући на животе сељака, на част сељанки, пре-

узимајући на себе све већа права, пљачкајући да би се што пре обогатио, он је унео једно стално неспокојство у селу, несигурност за голи човечји живот и сталну опасност за имовину. У знатном делу Македоније, села су била принуђена да плаћају порез качачкој банди — патрону, иако нису могли да се сасвим ослободје од пљачке осталих банди. Сваки долазак претставника власти /за наплату десетка на пример / био је скопчан узимањем мита или директном пљачком.

Положај сељака је постајао тежак не само у економском погледу, него пре свега и више од свега због несигурности живота. Стално бежаће сељака у градове, масовна емиграција, необрађени чифлици, говоре јасно о овом неодрживом животу на селу.

Онда је сасвим јасно да су сељаци, живећи у оваквим условима, масовно прихватили организацију, постајали бени наоружани чланови, фанатично се везали за њу и сматрали је својом властитом политичком организацијом. Колико је национално-ослободилачки покрет имао широку основу у сељачким масама може да се суди и по пореклу руководиоца покрета. Од избројаних 81 руководиоца пре и у току Илинденског устанка, њих 46 или више од половине рођено је у селу. Мањи део руководиоца потиче из мањих и средњих градова и припада ситној буржуазији.

На селу су резултати деловања организације били највидљивији: побегли су пољаци, аге нису повећавале ренту, чак нису долазиле по њу, десетак је скупљан као десетак тамо где је могао да буде скупљен, наоружан заштија није радо долазио у село, али када је дошао није, као раније, изазивао страх, јер је и сељак био наоружан. Постојао је народни суд, коме се таксе нису плаћале, а где су сељаци решавали своје спорове.

Сељак је имао шта да добије од победоносне револуције. Најмање: сигурност живота и земљу коју је обрађивао као чивчија; можда још и аграрне кредите, пореске олакшице итд. Сељаштво је постало друга масовна основа национално-ослободилачког покрета, а кад је борба попримала карактер оружаних окршаја, и касније се претворила у оружани устанак, сељаштво је чинило основну војну, добровољну снагу револуције. Револуција се премештала у правцу села у оној мери у којој су преовлађавали оружани облици покрета.

Међутим у току оружане борбе сељачке масе су из својих редова избациле и војне руководиоце /Јордан Пиперката, Петар Ацев, и др./, углавном локалног значаја.

Пораз устанка најтеже се осетио по селима: 600 села је било попаљено или оштећено, око 1.800 људи убијено; 8.646 попаљених кућа; 51.606 људи остало без крова; ето то су биланси крвавих окршаја једног популарног али недовољно припремљеног устанка.

Сељаци су страдали не само као борци, него као сељаци, заједно са својом децом, женама, старцима, зградама, стоком итд., али они су остали везани и одани организацији чак и после свих страдања. Револуција није успела да сељаку да земљу, али му је вратила људско достојанство, истерала из њега страх пред турским господаром, показала овога не само као насилника, него и као кукавног бића, које може да дрхти пред наоружаном рајом и да моли за свој живот.

После свих страдања и пораза, сељаци су били готови да поново узму оружје у руке и наново започну ослободилачку борбу, да туђи утицаји нису већ парализирали организацију.

Ето то су две основне масовне друштвене групе национално ослободилачког покрета, градска ситна буржуазија у времену формирања и успостављања револуционарне организације и сељаштво у времену оружаних акција организације и оружаног устанка. Прва је давала руководиоце и организиране чланове; друга је давала борбену војску и ситне локалне војне руководиоце.

Наша би анализа била непотпуна, ако не би у неколико речи објаснили и улогу једне посебне социјалне групе — интелегенције.

Састав релативно малобројне интелегенције је био такав да су њену огромну већину претстављали учитељи и гимназиски наставници. Али је политичко понашање и реагирање и осталих делова интелегенције било слично.

Интелегенција је била први носилац свих револуционарних и бунтарских идеја, она је била организатор покрета и дала вође револуције, она је продужила и после устанка да буде онај политички фермент који је покретао и иначе врло незадовољне масе.

У друштвима на прелазу из феудализма у капитализам, као и у потлаченим и колонијалним народима, у којима се пролетаријат још није конституисао као значајна класа, односно где његова класна свест није добила потребну зрелост, интелегенција игра веома важну друштвену улогу у покретању маса и њеном руковођењу. Потценити ову улогу значи одрећи се једне објективне друштвене

анализе и изгубити неке од неопходних нити у анализи кретања маса.

Македонска интелигенција у задњих 30,40 година XIX века, као и у почетку XX века играла је врло важну улогу у успесима и поразима револуционарног кретања, и то из више разлога.

Материјални положај учитељске интелигенције је био врло незавидан. Плате су биле једва нешто изнад врло ниских најамнина, а запослење врло несигурно. Овај факт је био стално присутан и подгрејавао њено незадовољство са сопственим положајем.

С друге стране у једној држави где је приступ у државну администрацију био дозвољен само владајућој нацији, изгледи македонске интелигенције били су врло неповољни. Привредна летаргија није стварала никакве могућности запослења изван администрације, дакле у привредним предузећима.^х

Ова интелигенција разасута по селима и македонским паланкама морала је бити сталан сведок неправди, осиноности, грабежи, пустошења. Морала је да реагира осетљивије, да подноси неправде теже него остали део народа, јер је знала да то није никакав природни и неизмењиви ред, да се изван ове империје у распадању више поштују права човека и грађана. Најзад, она је, по своме рођењу, по своме пореклу, припадала средњим градским слојевима, делимично је потицала са села и још непосредније осећала неправде које је народ подносио.

Али осим ових негативних фактора, она је морала створити себи и слику будућности у којој народ неће бити исцрпљиван у материјалном и моралном погледу, где човечка личност неће бити понижавана и деградирана до степена бића ниже врсте.

Због тога је разумљиво да је она била елемент иницијативе, фактор организације покрета, ферменат националног освећења и амалгам националног јединства. Да би се оценио значај интелигенције за национално-ослободилачки покрет могу да нам послуже следећи подаци: од једне непотпуне листе од 56 руководилаца покрета Устанка, 45 или 80 % припадају интелигенцији, док на све

^х Врло је интересантан пример једног стручњака инж. Бомболова. Он је свршио гимназију у Солуну и по наговору једног свог професора, одушевљеног техничким прогресом у свету, уписује се на Техничку високу школу у Берлину и добија диплому машинског инжењера. Кад се вратио у домовину констатовао је да у Македонији просто нема машина, јер нема индустрије, те није могао да добије запослење. Био је принуђен да се врати у Берлин, упише на грађевински факултет и постане грађевински инжењер. Сада је ситуација већ била боља: фабрике се нису градиле, дакле машина није било, али је зато било доста разарања кућа, градова, па је за грађевинског инжењера било посла.

остале слојеве отпада 20 %. Од 45 руководиоца из редова интелегенције, 28 њих потичу из редова учитеља или Гимназиских професора, а у остатку има свештеника, публициста, правника, лекара и студента.

Врло одлучна у организирању отпора и борба против турске државе, интелегенција није то увек у односу на разорне елементе пропаганде која је долазила споља и која је покушавала да заустави, а потом да изокрене процес националног уобличавања. Јединствена у борби против османског система, она је то мање била против освајачке пропаганде балканских држава.

Али је морална и интелектуална елита покрета, и у том реду њена социјалистичка група, остала неодвојив део народних идеала формулираних у идеји о аутономији, са њеним троструким значењем.

Највеће интелектуалне, идеолошке снаге као Ђорџе Петров, највећи морално-политички ауторитети као Гоце Делчев, Пере Тошев, Сандански социјалисти срасли са масама у револуционарном кретању као Карев, Русински, доцније Димо Хаџи Димов, Васил Главинов и други, интелектуални екстремисти из групе гемиџија, дакле већина опробаних вођа остала је верна своме народу и неподатљива оној опасности која је долазила од младих балканских држава и њихових лакомих буржуазија. У мањини су остајали заслужни, али уморни Даме Груев, који се колебао " после заточења " између аутономистичке линије која је тражила бескрајно нове напоре и примамљивих изгледа за брзо "ослобођење" Македоније уз туђу помоћ.

Као издвојена, јасно оријентирана личност остаје Матов, идеолог у зачетку деснице који никада није постао револуционар, који је био интелектуално далеко од маса и са револуционарним фразама проповедао политичку предају " бугарској буржуазији.

Поред тога су постојали десетак свесних агената, авантуриста тина Сарафова, Гарванова, генерала Николова, генерала Ђончева, који у националном покрету нису ништа значили, али су били врло активни смутљивци и провокатори који се нанели не мало штете, јединству покрета и његовој јасној оријентацији.

Ми смо већ рекли да су све класе и социјалне групе биле материјално заинтересоване за обарање турског друштвено-политичког система, па су према томе помагали и активно учествовале у национално-ослободилачком покрету. Из овога, међутим, никако не следи да су све класе и све групе биле решене да у једнакој мери понесу ризике и жртве које намеће једна револуција. У овом погледу готов

ност на жртве јављала се у обратној пропорцији према надама, плаћеницима и жељама које би ове класе могле да играју у ослобођеној Македонији.

Буржуазија је била живо заинтересована за ослобођење од турског господара, надајући се да би у ослобођеној Македонији она заузела доминантан друштвени положај. Буржуазија је очекивала слободу трговине и индустрије, правни ред који би осигурао да се одузети вишак рада сачува и повећа. Буржуазија је била повређена у своме светом праву оплођивања капитала, али, углавном, животи њених припадника су били далеко сигурнији, а имовина мање изложена пљачки, уништењу или експропријацији. Због тога је она као класа била мање готова на жртве, и више склона чекању и одлагању коначног судара, спремна да прихвати пут који неће донети "аутономију", али је неће изложити несигурности, жртвама у једном несигурном потхвату какав је претстављала револуција, коју воде "даскали - голаћи и усијане главе незрелих младића". Друштвено биће буржуазије /тј. њена економска слабост / формирало је код ње свест која је обазриво пипала најбезбедније путеве да би се добила "полурешења," која су фактички била најгора решења са становишта нације која се борила за свој опстанак и политичку афирмацију.

Градски средњи слојеви били су већ четири деценије изложени материјалном пропадању. Ипак сигурност живота није била у сталној опасности, нарочито у већим градовима. Али је политичка свест код средњих слојева била много развијенија, борбене традиције много јаче, везе са професионалним револуционерима много тешње, организација националног покрета чвршћа. Ови су слојеви дали много доказа оданости покрету и највећи број жртава у једној деценији развитка револуционарног покрета. Ове су масе биле готове да понесу велики део терета да је дружана борба захватила градове, као што су то показали грађани Крушева.

Сељаци нису имали ни безбедност живота, ни сигурност имовине. Пљачке, убиства, безакоња, посезања на част породице биле су свакодневна појава. Заштите није било ниокуд. Сељаци су зато били готови да иду до краја у оружаном судару, не штедећи ни живот, ни имовину, јер су се борили за елементарни услов за сам живот. То су они и доказали на подручју које је обухватио устанак, а иза њега ^{и они у осталим револуцијама} у целој Македонији. Тако су сељаци били готови да најдуже издрже у борбама, иако би им победоносна револуција најмање дала.

Што се тиче учитељске интелигенције, она је била прва мета удара, тако да је делила у многоме патње сељака.

Сада имамо довољно елемената за једну синтезу која би покушала да дефинише карактер ~~револуције~~ револуције и одреди њене покретачке снаге и њене носиоце.

Најпре, да ли је револуција од 1903 године буржуаско-демократска револуција? Ми сматрамо да она то није била и да дефинисати овако оружани устанак македонских маса из 1903 године значи не казати ништа битно о њеном правом социјалном карактеру.

Она није била буржуаско-демократска револуција јер је буржуазија играла подређену улогу у њеној припреми и скоро никакву улогу у њеном вођењу. Да би револуција била буржуаска, буржуазија би морала бити њен руководилац, главна оријентирајућа друштвена снага, њен "хегемон". Македонска буржуазија то није била због своје привредне слабости, због слабе повезаности и због недостатака у довољној мери буржуаске, класне свести, буржуаских ~~влада~~ ~~на~~ ~~будући~~ ~~развитак~~. Буржуазија то није била, јер је она револуцији маса претпостављала интервенцију "ослобођене браће из Бугарске".

Главни задатак устанка био је укидање разлике између народа господара и народа роба, између једне етничке мањинске групе која влада, која има слободу религије, језика, говора и етничке већине која нема приступа у администрацији, судовима, војсци, која је практично изван закона, која је као етничка група политички обесправљена, материјално експлоатирана, несигурна у својој физичкој егзистенцији. У једној буржуаско-демократској револуцији основно питање није положај нација, вихов међусобни однос него могућност најбржег буржуаског развика. Француска револуција из 1789 године није била сукоб етничких зупина, руска револуција из 1903 године није изражавала сукоб нација, него једна и друга су имале као основу сукоб класа. Обратно, у револуцији из 1903 године у Македонији класне разлике биле су потиснуте у задњи план а на предњи план је избио сукоб етничке групе господара и етничке групе раје.

Ми смо показали да се иза националних група могу открити и класне групације и показали да је владајућа нација у великој мери била владајућа класа. Ипак није могуће доказати да је

потчињена нација претстављала једну једину радну и експлоатирану, хомогену класу.

Због тога ћемо бити најближе истини ако Илинденску револуцију дефинишемо као устанак потлаченог народа против владајућег и привилегованог народа, као оружани покрет народа чију су масу претстављали сељаци и градска ситна буржуазија, чије су вође долазиле из редова интелегенције, а као успутног пратиоца имали и буржуазију, са основним циљом довођења до равноправног положаја македонског народа у случају да је могла бити осигурана коегзистенција оба народа, или протеривање етничке мањине господара.

Да је револуција свршила победоносно, она би вероватно отворила врата процесу једног релативно мирног преображаја који би довео до стварања буржуаске друштвене структуре, са већим или мањим елементима буржуаске демократије, са већим или мањим задовољавањем интереса сељаштва, али вероватно до једне буржуаске структуре, јер социјалистички елементи нису били довољно зрели да изврше снажан утицај.

Кад се инсистира на буржуаско демократској револуцији онда се превиђају два битна елемента:

1. Обесправљеност, потлаченост једне већинске групе;
2. несазрелост друштвене структуре способне да роди праву буржуаску револуцију, тј. недовољна класна уобличеност буржуазије /због одсуства индустријске буржуазије / и пролетаријата /због непостојања индустријског радништва /.

Следећи период - у случају победоносног устанка довео би до буржуаског друштва, али без оружане буржуаске револуције, већ путем постепеног преображаја у коме би сазреле две основне класе везане за индустрију.

Г л а в а о с м а

ЧЕТИРИ ФАЗЕ У ФОРМИРАЊУ МАКЕДОНСКЕ
НАЦИЈЕ

У претходним главама описали смо неке привредне факто-
ре који су економски повезивали македонски народ и битно утицала
на процес његовог формирања у нацију. При томе смо се нарочито
задржали на сајмовима, територијалној подели рада и интеррегионал-
ним трговачким везама. Поред ове економске компоненте, у форми-
рању свести о националној посебности, постојала је и једна на-
ционално-политичка компонента која се је манифестовала у борби
против снага које су хтеле да овај процес националне еманципације
зауставе или врате натраг.

На плану верских и политичких борби могуће је у гру-
бим потезима оцртати четири фазе и четири облика борбе за наци-
оналну еманципацију. У свакој фази налазимо другог противника,
а успешан исход борбе у свакој од њих означавало је национално
разграничење према другом фактору националног обезличавања.

Прва фаза преставаља борбу за самоодржање македонског
народа у односу на турског господара, попримала је верски облик
и изражавале се као одбрана од муслиманске вере која је оличавала
турског господара. У овој борби народносне разлике између поко-
рених хришћанских народа губиле су важност: борба македонског,
српског, бугарског и грчког народа против заједничког tlačитеља
сводила се је на борбу хришћанске раје и муслиманског господара
и потисла народносне разлике у други план. Класна је борба при-
мала карактер борбе религије, хришћанске вере која је претстављала
потлачене народе, и муслиманске вере која је претстављала влада-
јући народ и класу феудалаца. Ова борба се је одвијала у облику
отпора против турцизирања македонских маса. Врло ретке помашке
оазе показују да отомански господар није постигао видљивије
резултате. Бјанкони бележи да је 9-10% македонског живља
прешло у мухамеданску веру.^{1/} Сицили^{2/} из битовског вилајета бележе

2981) 1/ Bianconi: Carte commerciales - Turquie d'Europe, Paris,
1888, str. 12.

2/ Види: Турски документи за македонската историја, II,
Скопје, 1955, стр. 20.

само ретке појединце које су прешли у муслиманску веру, као и случајеве да су се враћали опет у хришћанску веру, што доказује да је постојао притисак у том правцу али да није давао резултате. Можемо сматрати да се је већ крајем XVIII или у првим деценијама XIX века ова борба за народно самоодржање завршила успехом. Овај пут македонски народ је прешао заједно са осталим поробљеним хришћанским народима на Балкану.

Друга фаза борбе почиње у трећој деценији XIX века и односи се на заштиту од грцизирања. Кад је престала опасност губљења верске посебности у односу на турског господара што би значило и губљење народне посебности, борба македонског народа је морала да прими нов облик, да ~~определи~~ ^{нацрта} друге циљеве. Сада је борба за самоодржање морала да се окрене против цариградске грчке патријаршије, која је била инструменат грцизирања и да се испољи као борба за богослужење на словенском језику, за македонски / словенски / језик у школама, за македонске / "болшевичке" / владике у ичтитеље. Ова борба траје око седам деценија, те завршава око 1870 до 1880 године пуном победом: протеривањем грчких владика, увођењем народног језика у школе, прихватањем богослужења на старословенском језику. У овој борби македонски народ је у српском и бугарском народу имао природне савезнике, примао и тражио учитеље Бугаре или Србе, који ће предавати на једном блиском словенском језику, односио се са симпатијама према овим народима и младим јужнословенским државама.

Овде треба додати да је од ослобођења Србије до ослобођења Бугарске прошло нешто више од 50 година, и да су за ово пола века македонски и бугарски народ имали сличну судбину - господство отоманских феудалаца, исте сметње у националном еманципирању: покушај грцизирања које је проводила грчка цариградска патријаршија уз благонаклоност турских власти.

Ова друга етапа завршава око 1861 године избацивањем грчких свештеника и владика у Скопљу, Велесу, Прилепу, Охриду и другим градовима.

Трећа фаза почиње напоредо са другом етапом: у отпору против грцизирања, у борби за народну цркву испољиле су се разлике у појму "народна црква". Показало се да руководеће друштвене снаге у Бугарској под овим појмом схватају наметање истог / бугарског /

језика за две језично различите територије, да заједничку цркву схватају као средство националне политике, стварање јединствене нације од две народности, тј. као инструменат националне асимилације македонског народа. Иако је борба за народну цркву почела и водила се заједнички и довела до заједничког циља, још у току саме борбе испојиле су се две различите линије које су биле истоветне само у негативном програму, то јест у одрицању права грчкој патријаршији да наметне грчки језик у црквама, школама, и писму /литератури/, да поставља грчке свештенике и владике, да грцизира словенске масе које су живеле у границама турске монархије.

Великобугарске тенденције које су се испојиле током заједничке борбе против грцизирања, ослобођењем Бугарске добиле су подршку у политици бугарске државе, тако да је сада иза ових асимилаторских жеља сада стајала једна организирана материјална снага, бугарска држава. Македонски је народ остао једини словенски народ под господством турских феудалаца, сам се је морао да бори против ове још увек велике царевине. Колико је његова борба попримала јаснија политичка обележја, толико су се више показивале узнемиравајуће тенденције већ ослобођених балканских земаља Србије, Бугарске и Грчке за укључивање Македоније у оквире својих држава.

Тако се у националној еманципацији македонског народа оцртава једна нова гранична линија - разграничавање према бугарској националној посебности. Изрази овог разграничавања јављају се као зтахеви за "домаћим" владикама, тј. владикама македонског порекла, као "сепаратизам", као "македонизам" итд., без драматичности у борби, али као једна стална тежња да се и ово разграничење проведе. Синтетички израз ове борбе за национално дооформљење је био тзв. аутономизам.

Четврта етапа настаје онда када се је Србија јавила као претендент за учешће у подели Македоније између већ ослобођених држава. Најпре београдске владе нису постављале питање националног састава Македоније, касније су се јавиле тезе о томе да је македонски народ једна "фронтантна маса" која може са истим изгледима да се претвори у део бугарског као и у део српског народа, да се напослетку све заврши убацивањем чета и стварањем пропагандних оаза. Сада се је национална посебност морала бранити и у односу

на северног суседа, који је последњи ступио на сцену Македоније, али није хтео да буде последњи у денационализаторским покушајима.

Док су са стране ослобођених јужнословенских народа долазиле отворене симпатије и морална подршка борби македонског народа, владе Бугарске и Србије ковале су планове за укључивање Македоније у оквире тих држава. Македонски народ је постао географски појам, географски простор који је требало укључити у сопствену државу. Водећи борбу против главног непријатеља, против турске државе, македонски народ је морао да рачуна и са овим тенденцијама које су долазиле споља.

Ове четири етапе борбе претстављају четири фазе у процесу националног одржања, еманципирања и формирања македонске нације. Свака од тих етапа разграничавала је македонски народ од суседних етничких група: од Турака под паролом верског очувања, од Грка под паролом словенске цркве и школа на народном језику, од Бугара и Срба под паролом аутономизма, борбе за самосталну државу, борбе за народни језик итд. Изгледа да ниједан народ на Балканском Полуострву није морао да савладава толико сметњи на путу свога националног осамостаљења и уобличавања своје народносне посебности.

До сега

Л И Т Е Р А Т У Р А

1. Арсов Славейко: Востническото движење во Југозападна Македонија, Софија, 1925.
2. Аврамов Ст.: Револуционни борби во Азот и Поречието, Софија, 1929 г.
3. Атанасов В.: Принос за изучување миналото на нашето народно стопанство" - Периодическо списание на Българско книжевно дружество, Софија, 1904, кн. IX-X.
4. Атанасов Д.: "Градовѣтѣ на приморска Македонија", Македонски преглед, X, 3-4, 1936, Софија.
5. Баждаровъ, Из македонската земја", Софија, 1906.
6. Баркан Омер Лутѣи "Чишлик" - превео Хамид Халибеговиќ, Годишњак научног друштва Б.и Х., г. II, Сарајево 1950 г.
7. Беговиќ Мехмед: Проучување турских историско-правних споменика", ист. САН, кн. II, Београд 1951.
8. Велиќ А.: "Галички дијалект, Београд 1935.
9. Вобчевъ: "Забравени страници за Македонија" - Български сборник, XX, кн. 10, Софија, 1914.
10. Војановски Диме: "Чишличките односи во Македонија околу 1903. Годишник на Правно-економскиот факултет, том I, Скопје, 1954.
11. Војановски Д., Монов. К., Пемова Ана: "Развиток на земјоделството во Македонија", Скопје, 1955.
12. Вончевъ: "Петрографско-минерални изучувања на Македонија, Софија, 1920.
13. Ворбата во Костурско и Охридско по спомени на дейци, 1926, Софија.
14. Бркиќ Всилије: "Опис турких области и у њима христијанских народ, а нарчито српскога, составлен године 1771..." приготви А. Руварац, Споменица Српске Краљеве Акад. Београд 1891
15. Васильовъ Т.: Бѣлежки върху внатрешното състояние на България през 1888 г. "Перодическо списание XXIII-XXX, Срѣдец, 1889.
16. Веселиновиќ М: Географско-етнолошки преглед Македоније и Старе Србије, Братство I, Београд 1887.

17. Вестителовъ: "Град Воден" - Македонски преглед I, 2, София, 1924.
18. Веший Олег: Епизод на едно пътуване низ Македония, В сб. VI, 1899. София.
19. Влајинау З.М. Историја производне памука у нашим крајевима Београд, 1928.
20. В.С.: "По аграрния въпросъ въ Македония", - Българска сбирка, XVI, кн. II, София, 1909.
21. Гајин М. "С Лепенца на Радику", Годишница Чупићева, XXI, Београд, 1901.
22. Гандевъ Хр.: Търговската размена на Европа съ Българските земи въ XVIII век и началото на XIX в. - Годишнина на Софискиот Университет, X, год. 1943-44.
23. Гандевъ Хр.: "Фактори на Българското възраждане, София, 1943.
24. Геровъ Найден: Документи за Българската история, том II, София, 1932.
25. Гопчевић Спиридон: Стара Србија и Македонија, Београд 1890.
26. Фершиков М. Въ Македония и Одринско, София, 1928.
27. Груев Д., Сарафов и Гаванов: "Спомени", София, 1927.
28. "Два санджака отъ источна Македония" Периодическо списание кн. XXXVI, София, 1891.
29. Державинъ: История Българии, III, Москва, 1947.
30. Державинъ: Българско-Сръбските взаимни отношения и македонския въпрос- София, 1916.
31. Димитровъ А.: Демир-Хисар и казата му- Български Сборник; XIV, 1907, София.
32. Димитровъ А.: "Градъ Прилеп, Български Сборник, XV, 1908, София.
33. Димитровъ А.: Областа Скопска Црна Гора, Българска Сбирка, XV, 1908.
34. Димитријевий Мита: "Производња и трговина Нове Србије", Београд 1913.

35. Димов Х.Д.: Македонското освободително дѣло; Лом, 1900.
36. Димов Х.Д.: Македонският въпросъ, Дупница 1901.
37. Динев Ангел: Илинденската епопея, София 1946,
38. Дорев Панче: "Документи за българската история од 1836 г. до 1909 г. София, 1949, том IV.
39. Дорев Панче: Костурско въ Македонската револуция, София, 1937.
40. Државнитѣ закони на Османската империя, 1871, Цариградъ.
41. ~~Дерик~~ М.Н. Општа историја трговине III/најновији век/, Београд, 1926.
42. Бурџев Бранислав: "О војнуцима са освртом на развој турског феудализма - Гласник земаљског музеја у Сарајеву, св. II, год. 1947.
43. Бурџев Бранислав: "Прилог питању развитка и карактера турско-османског феудализма - тимарско-спахиског уређења" - Годишњак Историског друштва Б и Х. год. I, Сарајево, 1949.
44. Бурџев Бранислав: "О утицају турске владавине на развитак наших народа" - Годишњак историског друштва Б. и Х., II, Сарајево, 1950.
45. Еванс Артур: "Македонија как што си е" Период. списание в1, София, 1889.
46. Един Македонец: За отечество и народност, София 1894.
47. Елезовић Глиша: "Дервенџије" "Јужна Србија" кн. III, бр. 28, Скопје 1923.
48. Елезовић Гл.: Соколарство и соколарии. Јужна Србија, кн. IV, Скопје 1924.
49. Зничеревъ Г. Н.: Вспоменения и бѣлешки, София, 1906.
50. Зографски Данчо: "За работничкото движење во Македонија до Балканската војна", Скопје 1950.
51. Зографски Данчо: Извештаи од 1903-1904 година на австриските преставители во Македонија, 1955.
52. Зографски Данчо: Македонски таен револуционерен комитет и "Организацiе", Скопје, 1954.

53. "Зборник на конзулски извештаи, Петербург, 1899 год.
54. Иванов Иванъ: Положението на Българите въ Македония, София, 1895.
55. Ивановъ Йорданъ: Велѣшки върху турското землевладение изобщо" "Македоно-одрински прегледъ", год II, брѣ. 3, София, 1906.
56. Ивановъ Йорд.: "Крива Паланка и желязните и рудници", Македонско-одрински прегледъ, София, 1906, бр 24.
57. Иречекъ К.: История на Българитѣ", Търново 1886.
58. Иречекъ К.: Стари пътешествия по България", Периодическо списание VI, София.
59. Ихчиевъ А.: "Документи за поземлената собственост" - Периодическо списание, св 1 5-6, София, 1907.
60. Ихчиевъ А.: "Материяли за историята ни подъ Турското робство" - Известия на Българското историческо дружество, кн. II, София, 1906.
61. Ихчиевъ А.: "Принос къмъ въпроса за спахитѣ въ Отоманската държава и турски документи върху тѣх" Сборник за Н.У.Н. и книжнина, кн. XXV, София, 1909.
62. Йордановъ Велико: "Българитѣ и Лайпцигъ - София 1938.
63. Иванов Иван: "Македонија и Македонци", Београд 1906.
64. Илинденски зборник 1903-1953. Изд I Институт за нар. историја, Скопје, 1953.
65. Исписи из француски архива ѣ прибр. Мв. Павлови^t, Спомени II, издање, С.К.А. Београд.
66. Ихчиев: Еснафски документи и еснафски организации въ турско време, списание на бълг. икономическо дружество, кн. 7, София 1907.
67. Ихчиевъ Д.: "Принос за въпроса към спахитѣ въ Отоманската държава и турски документи върху тѣхъ" Сборникъ за нар. умотворения, наука и книжнина, кн. XXV, София, 1909.
68. Иширковъ: "Струмишко" - Македонски преглед I/1, 1924, София.

69. Јовановић Др. Петар: "Порече" - Српски етнографски Зборник: "Насеља", кн. 28, Београд 1935.
70. Морданов Т.: Град Кратово, Известие на бълг. географ. дружество кн. IX, 1941.
71. Кажић М.: Развој, економски услови и мере унапређења културе дувана у нашим јужним реонима", Београд, 1939.
72. Карев д-р К.: Турција што се возродува" Спис. "Начало" кн. II, Солун.
73. Кардељ Ш.: Развој Словеначког националног питања, Београд, 1958 г.
74. Кауцки К.: "Класне супротности у доби фр. револуције", Београд 1914.
75. Клисуровз: Очерки върху историјата на македонското освободително движење "Македонско дело, бр. 127-139, Виена 1930.
76. Клашевз Пандо: Освободителната борба въ Костурско, Софија, 1904,
77. Кондевз К.: "Ворбата на Македонецот", Габрово 1903.
78. Кон борбите въ югозападна Македония", Софија, 1926.
79. Кичевз В.: "Град Скопие" Периодическо списание, 55-56, Срѣдец, 1898.
80. К. Сегашното и недавното минало на градъ Велесъ - Периодическо списание, XXXIX, Срѣдец 1892,
81. Пѣтуване по долините на Струма, Места и Брегалница. Сб. за Н.ум. Н. и кн. X, 1894, Софија.
82. Витолско, Прѣспа и Охридско, Сб. Н.У. IV, 1891, Софија - "Македния", Софија 1900.
83. К.В.: Статистика на населѣнието на Витолските вилаети- Български прѣглед II, кн. XI, Софија,
84. Коларовъ Никола: "Младотурската револуция и Македония" - Македонски прегледъ, год. XI, кн. 1-2, Софија, 1938.
85. Колишевски Лазар: Политички извештај поднесен на I конгрес на КПМ, 1949, Скопје.
86. Колишевски Лазар: Историја, Стварност, аспирации, Скопје, 1958.

87. Комадинић Милан: "Аграрно-правни односи Нове Србије" Београд, 1914.
88. Кораблевъ В.Н.: Сѣбитията въ Македония и Стара Србија, Софиа, 1903.
89. Косевъ Д.: Историја на македонското национално револуционно движење, Софиа, 1954.
90. Костић К.: "Наши градови на југу" Београд 1922.
91. Костић Н.К. "Културно биље у српским земљама за турско време" Наставник XXIV : 1913г. Београд.
92. Лале Љубен: Разловечкото востание во 1876 г1-Годишен зборник на Филозофскиот Факултет, Скопје 1950.
93. Лале Љубен: Извештаи од 1903 год. на српските конзули, митрополити и училишни инспектори во Македонија, Скопје 1954.
94. Лале Љ.: Домашни извори за македонската историја I, Скопје, 1951
95. "Македонија како природно и стопанско дело", Изд. Македонски научен институт, Софиа 1945.
96. Македонски А1: Записки, Софиа, 1896.
97. Макензијева и Ирбијева: "Путовање по словенским земљама Турске у Европи", Београд 1868.
98. Маркс К.: Капитал, I, II, III, Издање "Култура" Београд, 1947, 1948.
99. Маслеша: Светозар Марковић, Београд, "Култура", 1945.
100. Маслеша "Млада Босна" - Београд, "Култура" 1945.
101. Матковски д-рАлександар, Гурчин Какалески, Скопје 1959.
102. Матовъ Д.: Рецензии и книгопис", Български прегледъ, II, Софиа, 1894.
103. Матовъ Христо: "За управлението на В.М.Р.О - Софиа 1925.
104. Матовъ Христо: "Основи на В.М.Р.О" Софиа 1925.
105. Матовъ Христо: "Въстанишките дейктивия" Софиа 1925.
106. Матовъ Христо: Писма за Македонија, Софиа, 1910.
107. Марковић Светозар: "Србија на истоку", Београд 1888.

108. Мијатовић Чедомир: "Пре триста година" - Гласник српског ученог друштва", књ. XXXVI, Београд.
109. Мијатовић С. М.: "Град Воден" Братство, XVIII, Београд 1924.
110. Милетичъ д-р Л.: "Канонаме за селата битолски саики Законъ за чиџлигартъ и чиџлицитъ що сет под по ела битолска" и 4 закони на правления за солунските села, Сборникъ за народни умотвореия, наука и книжнина", кн. XV, Соџия, 1898.
111. Милетичъ д-р Л.: "Поземлената собственостъ и войничкитеѣ баџини въ турско време", Периодическо списание, бр. 66, 1905, Соџия.
112. Милуковъ П.: "Европейската дипломатия и македонскиятъ въпросъ", Соџия 1899.
113. Мировски д-р Тодор: "Опијумското производство во Македонија" - Преглед бр. 2, 1951, Скопје.
114. Мисирковъ Кр.: "За Македонските работи", Скопје 1946.
115. Мисирковъ К.: "Економическите причини македонското движење" Известия С. Петербургского славянского благотворительного общества, № 1, 2, 1903, Петербург.
116. Митрев Анастас: Христо Узунов. Монографија, Скопје 1958.
- ~~117. Митрев Димитар: Историја на Македонија во борбата за ослободување Скопје~~
117. Митрев Димитар, В. КП и Пиринска Македонија, Скопје "Култура" 1960.
118. Миховъ д-р Никола: "Населението на Турција и Бџлгария през XVIII и XIX в., том четврти, Соџия 1935
119. Мижайковъ Д.: "Новитѣ земи въ стопанско отношение и стопанско бџдџе на обединена Бџлгария", Соџия 1918.
120. Мишевъ Д.: "Бџлгария въ миналото", Соџия 1916.
121. Наказание на Гурчин Ковале*, 2. Охридски летописки белешки, 3. Велики летопис - редактиралъ Љубен Лане, Скопје 1951.
122. Натан Жак: "Икономическата историја на Бџлгария до ослободувањето" Соџия, 1949.
123. Натанаил: "Автобиографија, Сборникъ на нар. умотв. Н. и кн., кн. XXV, 1909, Соџия.
124. Недељковић Бранислав: "Историја баштинске својине у Новој Србији од краја 18 века до 1913, Београд 1936.

125. Николић Риста: "Крајиште и Власина" "Насеља" кн. VIII, 1912, Београд.
126. Нинчић д-р Момчило: Историја аграрно-правних односа српских тежака под Турцима" I део: раније доба, Београд 1920.
127. Новаковић Стојан: "Два деда у Скопљу" "Годишњица Н. Чупића", књ. XXV, Београд 1905.
128. Новаковић Стојан "Село", Београд 1891.
129. Новаковић Стојан: "Пронијари и баштиници, спахије и чифликсацибије", Београд 1887.
130. Новаковић Стојан "Српска баштина у старим турским законима", Београд 1892.
131. Новаковић Стојан: "Турско царство пред српски устанак" - 1780-1804 - Београд 1906.
132. Новаковић Стојан: "Ср Мораве на Вардар", Београд 1894.
133. Новаковић Стојан: "Француске службене белешке о западно-балканским земљама" Споменик С.К.А. XXXI, Београд 1898.
134. Нешкић В.: "Крај обала Охридског језера", Београд 1894.
135. Острогорски Георгие, "Пранија - прилог историји феудализма у Византији и у јужнословенским земљама, Београд 1951.
136. Острогорски Г.: Историја Византије, Београд 1947.
137. Отраженето на *Днумрука* врвз тутун 1868 г1
138. Отшелниковъ Пр.: "Од Солунъ до Вѣлград"; Перисдическо списание, XXIII-XXIV, 1888, Срѣдец.
139. Петровъ Г.: Емигрантското движение за Америка въ Македония - Културно единство, Солун I : 1909 кн. VII и VIII,
140. Петровъ Г.: Материали по изучванието на Македония, Софија, 1896.
141. Петровъ Гьорче: "Спомени" Софија, 1927.
142. Петковъ: "По југозападна Македония", Български сборник, XVII, кн. 7, Софија 1910.
143. Поп-Арсовъ П.: култа въ Македония и нейнитѣ претставители", Виена, 1894.
144. Поп-Георгиевъ Димитар: Сопственоста врз чифлиците и чифлигарските аграрно-правни односи во Македонија", Скопје, 1956. Изд. Институт за нац. историја.

- 144^a. Поп-Георгиевъ Йордан "Българитѣ под турското робство" -Търново 1901.
145. Поп-Георгиевъ Йорданъ: "Българитѣ под турското робство" -Търново 1901.
146. Поп-Георгиевъ Йордан и Шишковъ Н.Ст. "Българите въ Сѣрското поле", Пловдив 1918.
147. Поповиѣ Васил: једен поглед на финансиске и валутне неприлике Турке у време Хати-шерифа од Гилжане. Гласник Скопског научног друштва, кн. 2, Скопје 1927.
148. Протоколи од заведанијата на прилепската општина /1872-1886:/ редакцинал Љубен Лале, Скопје 1955.
149. Радев Симеон: Македонија и българското възраждане, Софија, 1927.
150. Радовановиѣ др. Војислав: "Тиквеш и Рајад" Српски етнографски зборник, Насаља, к. 1924.
151. Радовновиѣ В.: "О народној храни у Мориву" - Гласник научног друштва, 14, Скопје.
152. Разбойниковъ А: "Чиџлигарството въ Македонија и Одринско", Солун 1913.
153. Русински Никола: Принос към историјата на В.М.Р.О од 1900 - 1903, Софија, 1903 г.
154. Ристиѣ Милован: Струмица, географско-историска расправа - Београд 1925,
156. Робевъ д-р Т.: "Битола" Македонски преглед XIII, 1942, Софија,
157. Саказовъ Иван: "Развитието на градскиј живот и на занаятите въ България прѣз 18 и 19 в., Софија, 1930.
158. Сарафовъ: Народноститѣ въ источната часть на княжеството - "Периодическо списание, кн. V, 1883, Софија.
159. Савиѣ Миливоје: "Занати и индустрија у алексиначким крајевима" - Београд, 1914.
160. Сандански А. Чернопеев, С. Михайлов Движението отвѣде Вардаръ, Софија 1927.
161. Сборник консулских донесениѣ, Ст. Петербург, 1899.
162. Себастијановъ Александар - Революционната проблема въ Турција, Македоно-Одрински преглед, год. II, бр. 26,27, Софија, 1907.

163. Селищев А.: "Полог и его болгарское население, София 1929.
164. Силянов Христо: "Освободителните борби на Македонија", I, II, София 1933, 1943.
165. Симић Света: "Македонско питање" Београд 1908.
166. Симић Стеван: "Историја Кратовске области 1914, Београд.
167. Скарди Владислав: "Постанак и развитак кметства у Босни и Херцеговини", Преглед, XIII, Сарајево 1937.
168. Скрябинъ Н.: "Политическ~~ие~~ и економическ~~ие~~ свед~~ения~~^{ения} о Битољском вилает~~е~~" Битоля 1885.
169. Смиљанић д-р Тома: "Кичевија" - Српски етнографски зборник - Насеља, к. 28 Београд, 1925.
170. Снегаровъ И.: "Град Охридъ" Македонски прегледъ, IV, кн. 1, София, 1928.
171. Спространовъ Е.: "По възвръщаньето въ градъ Охридъ - Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина, София, 1896, кн. XV.
172. Спространовъ Е.: "Джеладин бей", Сборник на народни умотворения, наука и книжнина, XIV, 1897, София.
173. Стајић д-р Урош - Гајење дувана, I, Београд, 1927.
174. Станојевић Ал.: "О политичким реформама у Старој Србији и Македонији", Београд 1902.
175. Стефановъ Ал.: "Революционни борби въ Демир-Хисаръ, София 1931 г.
176. Стояновъ Хр.: "Българските еснафи презъ турското робство", Варна 1943.
177. Сурињ Н.: "Градъ Кукушъ и кукушанитѣ", Македонски преглед III, София.
178. Сурињ Н.: "Тиквеш - Мариово". Македонски преглед III, 3.
179. Татарчевъ Хр.: "Првиот централен комитет на ВМРО, София 1929,
180. Тевфик Мехмед: "Кратка историја Битољског вилајета" - превео Глиша Елевовић, Братство XXVII, Београд, 1933.
181. Тепловъ Г.: "Греческо-болгарский религиозный вопросъ" С. Петербургъ 1889.
182. Томић Св.: "Скопска Црна Гора", "Насеља" III, 1905 Београд.

183. Томић Свет.: "Ко су македонски Словени", Српске новине за јули и август 1917.
184. ТомовџА. и БаждаровџТ.: Революциони борби во Македонија, Софија 1917.
185. Томовски Томо: Документи од австриските архиви за Македонија, Скопје 1955.
186. ТошевџА.: "Списание на Гевгели", Периодическо списание, 35, 1890, Софија.
187. ТрайчевџГ. - Морново, Софија 1923.
188. ТрайчевџГ. "Преспа" - Македонски библиотеки Н^о 3, Софија, 1923.
189. ТрайчевџГеорги: Приносџ къмь революционното дџло во Македонија, Софија, 1925.
190. Турски документи за македонска историја" I, II, III, IV, V изд. Институт за национална историја, Скопје 1951, 1953, 1955, 1957, 1958.
191. Ускоковић П.: "Бележки о становништву Водена, Негуша и околине" Гласник географског друштва, 12, Београд, 1906.
192. Филиповић д-р М.: "Северна велешка села" Насела", кн. 51, Београд
193. Филиповић Недић: Поглед на османски феудализам, Годишњак историског друштва Б и Х, IV, Сарајево 1952.
194. Хан Д. 7. "Путовање кроз Поречину Дрима и Вардара, - Београд, 1876.
195. Хаџи Васиљевић Јован: Ресен и негова околина" Братство, кн. XXI, Београд, 1927.
196. Хаџи Васиљевић Јован: Дебар у време ослобођења 1912 године, Братство, Београд 1940.
197. Хаџи Васиљевић Јован: "Град Витољ" - Братство, Београд 1911, кн. XIV.
198. Хаџи Васиљевић Јован: Скопска индустрија и трговина и скопски трговци у XIX веку, Београд 1933.
199. Хаџи Васиљевић Јован: По Тетовској области, Београд 1938.
200. Хаџи Васиљевић Јован: По Кумановској и Скопској околина, Братство, Београд 1892 и 1896.

201. Хаџи Васиљевић Јован: Охрид - Братство, Београд, 1923 кн. XVII.
202. Хаџи Васиљевић Јован: Скопје и негова околина, Београд 1930.
203. Хаџи Васиљевић Јован: Јужна Стара Србија, кн. I, II, III, Београд, 1909, 1913.
204. Хаџи Васиљевић Јован - Костур и негова околина - Братство, Београд, 1928.
205. Хаџи Васиљевић Јован "Прилеп и негова околина", Београд 1902.
206. Христовъ Атанасъ: Аграрниѣ въпросъ въ Македония и Одринско", Солун 1909.
207. Христовъ Крум: Гоце Делчев, Софиѣ 1955.
208. Цветкова Вистра: Турскиѣ феудализъм и положението на Българскиѣ народ до началото на XIX в. Исторически прѣглед XI, 1955, Софиѣ.
209. Цветкова Вистра: Извонреднитѣ данѣци и државнитѣ повинности въ Българските земни, Софиѣ, 1958.
210. Цвијић Ј.: Основе за географију и геологију, I, II, III, Београд, 1906-1907.
212. Цѣпенков М.К.: "Селска задруга- чиѣлик и как се обработва той" Сборник за нар. умотворения, наука и книжнина, кн. 16-17, Софиѣ, 1900.
213. Чочковъ Хр.: "Градъ Велес, Софиѣ, 1929.
214. Чубриловић д-р Васа: "Србија од 1858-1878 г. Београд, изд. Геѣа Кол.
215. Церов А. Г. П. Христовъ, А. Андреев, Г. Паланчевъ и Л. Димитровъ "Към боритѣ въ југозападна Македония", Софиѣ, 1926.
216. Шалдевъ Хр.: "Гуменѣже" Македонски прегледъ" Год. VI, кн. 2, 1929.
217. Шалдевъ Хр.: Градъ Прилеп въ Българското възраждане", 1838-1878, Софиѣ, 1916.
218. Шапкаевъ К.: "Кратко историско-географско описание на градот- витѣ Охридъ и Струга" Сборник на Българското кн. дружество, Софиѣ 1901.

218. Шопов А. Едно пътуване изъ Македония, Периодическо списание на Българското книжовно дружество, София, XVIII, 1906, кн. IX-X, 1907, кн. 9-10.
219. Шопов А1: /Изъ живота на Българитѣ въ вилаетитѣ, Пловдив, 1893.
220. А.А. Българското културно дело въ Македония въ цифри - Българска сбирка, София 1911, кн1 XIII.
221. Яворовъ П. Гоце Делчевъ и Хайдушки копнения, София 1939.
222. Яворовъ П.: "Статии върху македонския въпросъ, София, 1942.
223. Ярановъ Д.: Бѣломорска Тракия и Приморска Македония", София, 1938.
224. Z. "Два санджака отъ источна Македония" - Периодическо списание, кн. XXXVI, XXXVII, София, 1891.
225. A. De ^{Saint} ~~Valon~~ - Adrien: La verité sur les finances Turques, Paris 1873.
226. Aristarchi - Bevi: L'égislation ottomane, Constantinople, 1873 - I - IV.
227. Aulneau J.: La querelle des chemins de fer balkaniques, Paris
228. Azambuja: Le conflit des races en Macedoine, Paris.
228. Balugditch Zivoin: Die ökonomischen urfachen der Gährung in Makedonien, "Die Neue Zeit", Stuttgart, 1901.
229. Barré Andre: L'esclavage blanc, Paris, 1909.
230. Beaujour de F.: Tableau du commerce de la Grece, Paris 1800.
231. Bianconi F.: Carte commerciale de la province de Macedoine, Paris 1888.
232. Boué A.: "Recueil d'itineraires dans la Turquie, I,II, Vienne, 1854.
233. Boue A.: La Turquie d'Europe, Paris 1840, 4 tomes.
234. Brachelli: Dreissig statistische Tabellen, 1860 & Leipzig.
235. Braisford: La population de la Macedoine, Sofia 1919.
236. Brutus A.: A. propas d'un mouvement en Macedoine, Bruxelles, 1900.

237. Charles Georges: La Turquie economique - Paris 1906.
238. Correspondence commerciale - Salonique - De 15bis - 29 cahier.
Archives du Ministere des Affaires Etrangeres de la France.
239. Cousinery: Voyage dans la Macedoine, Paris 1831.
240. Doflein, Mazedoinen, Jena 1921.
241. Draganoff: La Macedoine, Paris, 1921.
242. Du Velai A.: "Essai sur l'histoire financiere de la Turquie",
Paris 1903.
243. Elezović Gliša: "Turski uspomenici", knj. I sv. 1, SAN, Beograd,
1940.
244. Engelhardt: La Turquie et la Tenzimat", Paris 1882.
245. Engelhardt: La question Macedinienne, Paris 1906.
246. Dozon A. "Rapport consulaire: Turquie d'Europe, Salonique" -
Bulletin consulaire francais, Paris 1883.
247. Fabri: Handbuch der neusten geographie, Halle, 1790.
248. Farley; The resource of ~~Turk~~urkie, London, 1862.
249. Gandolph Maurice: La crise Macedonienne, Enquete dans les vi-
layets in insurgé/ sept. - decembre 1903 /
250. Geblesev G: La question d'Orient et son caractere economi-
que, Paris.
251. Hahn: "Reise von Belgrade nach Salonique", Wien 1868.
252. Hartman Martin: "Der Islamische Orient", Leipzig 1910.
253. Hassel: Volständige und neueste Erdbeschreibung" 9- weinuer 1820.
254. Ivenoff J.: Le question macedonienne, Paris 1920.
255. Jaranoff D.: "La Macedoine economique", Sofia 1931.
256. Jaranoff At.: La question agraire en Turquie, Journal de Salo-
nique 1910, t. 2.
257. Kapčev Georgij: Macedonija, ~~pr~~ glas roba, Zagreb 1898.
258. Lamouche L.: Quinze ane de l'histoire balkanique, Paris.
259. La situation en Macedoine - Les reformes necessaires, Paris,
1903.

260. Les depeches politique /Janina / Archives du Ministere des Affaires Etrangeres de la France.
261. Les depeches politique de Manaster 1854-1859. Archives du Ministere des Affaires Etrangeres de la France.
262. Loiseau Charles: Le côte social de la question d'Orient, 1897.
263. Melia Carmelio: Il commercio e la industrie della Macedinia, Roma 1894.
264. Melia Carmelio: Le commerce exterieur de l'Empire Ottoman, Constantinopole, 1914.
265. Michoff d-r Nikolas: Contribution a l'histoire du commerce de la Turquie et de la Bulgarie, III. Svištov 1950.
266. Morawitz Charles: Les finances de la Turquie, Paris 1902.
267. Norandoun ghian: Recue^{ille} d'actes internationeaux D'Empire Ottoman, 1897-1903, Paris.
267. Podel, W. Steeg, L: De la *Legislation fonciere ottomane*", Paris 1904.
268. Papadopoulo Vretos, La Bulgarie ancienne et moderne, Leipzig, 1856.
269. Pouqueville: Voyage de la Grece, Paris, 1825.
270. Reclus, Nouvelle geographie universelle, Paris 1876.
271. Scriabine: Re^{se}ignementes politiques et economiques sur le vilayet de Bitoliat.
272. Stephanopoli Jeanne Macedoine et Macedoniens, Athenes 1903.
273. Struck A.: Die Makedonischen Niederlande Sarajevo, 1908.
274. Stein: Handbuch der Geographie, Leipzig 1833.
275. Taine H.: Les origines de la France contemporaine, I, II, Paris.
274. Tocqueville D'Alexis de, oeuvres completes, IV Paris.
- ~~275. Valai D. du ^{Paris 1903} *Essai sur l'histoire financière de la*~~
276. Verden Georges: La verité sur la question Macedonienne, Paris 1905.
276. Weigand: Ethnographie von Macedonien. Leipzig 1924.
277. Wendel: Von Marburg bis Monastir, 1922, Frankfurt.